КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ

Ірина КУШНІР, Сергій АДАМЧУК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Ірина КУШНІР, Сергій АДАМЧУК

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ

Навчальний посібник

Електронне видання

Хмельницький
Видавництво «ПП Монускрипт»

2026

УДК 342(477)

ББК 68.68
К 88

Рекомендовано до друку вченою радою Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (протокол № 8 від 27 листопада 2025 р.)

Рецензенти:
А. М. Івановська, доктор юридичних наук, професор, в.о. ректора Закладу вищої освіти «Подільський державний університет»;
І. С. Пирога, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства Ужгородського національного університету

Кушнір І. П. Адамчук С. В. Конституційне право. Навчальний посібник для підготовки до іспиту [Електронне видання]: навчальний посібник, Хмельницький. Вид-во: ПП «Монускрипт», 2026. 386 с.

ISBN978-617-7923-00-7

Навчальний посібник підготовлено для здобувачів вищої освіти які вивчають Конституційне право за освітньо-професійною програмою «Правоохоронна діяльність у прикордонній сфері» Національної академії Державної прикордонної служби України. Видання містить систематизований виклад основних положень конституційного права України, зокрема його предмета, принципів, джерел, інститутів правового статусу людини і громадянина, організації державної влади, народовладдя та конституційного контролю. Особливу увагу приділено положенням Конституції України як правовій основі забезпечення державності, національної безпеки та діяльності сектору безпеки і оборони.

Матеріал викладено стисло, логічно та структуровано, що робить посібник зручним для підготовки до групових і семінарських занять, самостійного опрацювання матеріалу та складання іспиту. Видання сприяє формуванню правової культури, розвитку аналітичного мислення та набуттю практичних навичок застосування конституційно-правових норм у професійній діяльності. Навчальний посібник рекомендовано курсантам, студентам, викладачам юридичних дисциплін, військовослужбовцям і працівникам Державної прикордонної служби України.

ББК 68.68
ISBN 978-617-7923-00-7 **©І. П. Кушнір, С. В. Адамчук**
2026

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ……... 4
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ…….. 6
Тема 1. Предмет, метод і система конституційного права…… 8
Тема 2. Джерела конституційного права, їх вплив на діяльність Державної прикордонної служби України…….. 34
Тема 3. Державна прикордонна служба України у системі забезпечення національної безпеки…….. 60
Тема 4. Забезпечення інформаційної безпеки як функція держави, її реалізація в Державній прикордонній службі України…… 71
Тема 5. Конституційно-правові засади територіального устрою. Його співвідношення із загальною структурою Державної прикордонної служби України. ……. 89
Тема 6. Поняття конституційно-правового статусу людини, його забезпечення в діяльності Державної прикордонної служби України……. 105
Тема 7. Конституційно-правовий інститут громадянства. Особливості реалізації під час перетинання державного кордону……. 120
Тема 8. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні……. 150
Тема 9. Забезпечення конституційно-правового статусу іноземців, осіб без громадянства та біженців під час реалізації завдань Державної прикордонної служби України…….. 177
Тема 10. Форми безпосередньої демократії, особливості їх реалізації військовослужбовцями Державної прикордонної служби України……. 209
Тема 11. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України. Парламентський контроль за діяльністю Державної прикордонної служби України…… 232
Тема 12. Конституційний статус глави держави. Президент України як Верховний головнокомандувач Збройних Сил України…. 258
Тема 13. Конституційно-правовий статус уряду. Державна прикордонна служба України в системі органів виконавчої влади України…….. 275
Тема 14. Конституційно-правові основи організації діяльності судів та прокуратури. Прокурорський нагляд додержанням законів у Державній прикордонній службі України…… 298
Тема 15. Поняття конституційного контролю в Україні. Його вплив на діяльність Державної прикордонної служби України……. 343
Тема 16. Конституційні засади функціонування місцевого самоврядування в Україні. Взаємодія органів місцевого самоврядування з Державної прикордонної служби України. 366

Навчальний посібник «Конституційне право. Навчальний посібник для підготовки до іспиту» є комплексним навчально-методичним виданням, створеним із урахуванням потреб підготовки здобувачів вищої освіти, що здобувають фах юридичного профілю, зокрема в системі військової освіти. Видання орієнтоване на забезпечення високого рівня теоретичної та практичної підготовки майбутніх фахівців у сфері публічної безпеки та оборони, і, насамперед, майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України.

У посібнику послідовно викладено фундаментальні положення конституційного права: його предмет, систему, принципи, джерела, а також ключові інститути, включаючи правовий статус людини і громадянина, організацію і функціонування органів державної влади, механізми народовладдя та конституційного контролю. Особливу увагу приділено аналізу положень Конституції України як Основного Закону, що визначає правові засади державності, діяльності сектору безпеки та оборони, а також роль державних інституцій у забезпеченні національної безпеки й територіальної цілісності.

Видання спрямоване на формування у здобувачів освіти глибокого розуміння конституційно-правових норм і здатності застосовувати їх у професійній діяльності. Для курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України посібник має особливе значення, оскільки сприяє розвитку правової культури, професійної відповідальності, навичок аналітичного мислення та готовності діяти на основі закону під час виконання службових завдань щодо охорони державного кордону, забезпечення прав і свобод громадян, підтримання національної безпеки.

Матеріал подано стисло, логічно та системно, що дозволяє використовувати посібник як опорний конспект у навчальному процесі, а також як ефективний інструмент самостійної підготовки до лекційних занять, семінарів та іспиту. Поєднання теоретичних положень, методичної структурованості та акценту на практичні аспекти діяльності робить видання цінним ресурсом для професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників.

Посібник рекомендовано курсантам і студентам, викладачам юридичних дисциплін, військовослужбовцям та працівникам Державної прикордонної служби України, а також усім, хто прагне поглиблено вивчати конституційне право та його значення у забезпеченні демократичного розвитку та захисту суверенітету України.

Constitutional Law. A Study Guide for Exam Preparation is a comprehensive educational resource designed to meet the needs of cadets and students pursuing legal education, particularly within the military education system. It is intended to ensure a high standard of theoretical and practical training for future professionals in the field of national security and defence, especially future officers of the State Border Guard Service of Ukraine.

The study guide provides a systematic overview of the fundamental concepts of constitutional law, including its subject matter, system, principles, sources and principal institutions. It addresses the constitutional status of the individual, human and citizens' rights and freedoms, the organisation and functioning of public authorities, the exercise of popular sovereignty and constitutional review. Particular attention is devoted to the Constitution of Ukraine as the Fundamental Law, which establishes the legal foundations of Ukrainian statehood, regulates the functioning of the security and defence sector and determines the role of public institutions in safeguarding national security and territorial integrity.

The study guide is intended to develop students' thorough understanding of constitutional law and their ability to apply constitutional and legal provisions in professional practice. It is particularly relevant to cadets of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, as it promotes legal awareness, professional responsibility, analytical thinking and readiness to act in accordance with the law while performing official duties related to state border protection, the safeguarding of human rights and freedoms and the maintenance of national security.

The material is presented concisely, logically and systematically, making the study guide suitable both as a reference resource for the educational process and as an effective tool for independent preparation for lectures, seminars and examinations. Its combination of theoretical content, a well-structured methodological approach and an emphasis on the practical application of constitutional law makes it a valuable resource for the professional training of future border guard officers.

The study guide is recommended for cadets and students, teachers of legal disciplines, military personnel and employees of the State Border Guard Service of Ukraine, as well as for all readers interested in gaining an in-depth understanding of constitutional law and its role in promoting democratic development and safeguarding Ukraine's sovereignty.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРК	- Автономна Республіка Крим
АТО	- антитерористична операція
ВР АРК	- Верховна Рада Автономної Республіки Крим
ВРУ	- Верховна Рада України
ДМС	- Державна міграційна служба України
ДПСУ	- Державна прикордонна служба України
ЄС	- Європейський Союз
ЄСПЛ	- Європейський суд з прав людини
ЗВДТ	- Звід відомостей, що становлять державну таємницю
ЗМІ	- засоби масової інформації
ЗСУ	- Збройні Сили України
Кабмін	- Кабінет Міністрів України
КК України	- Кримінальний кодекс України
КСУ	- Конституційний Суд України
КУ	- Конституція України
МВС	- Міністерство внутрішніх справ України
МДА	- місцеві державні адміністрації
МЗС	- Міністерство закордонних справ України
НАБУ	- Національне антикорупційне бюро України
ОМС	- органи місцевого самоврядування
ПТПІ	- пункти тимчасового перебування іноземців
ПТТ	- пункти тимчасового тримання осіб
РНБО	- Рада національної безпеки і оборони України
РСО	- режимно-секретні органи
САП	- Спеціалізована антикорупційна прокуратура
СБУ	- Служба безпеки України
США	- Сполучені Штати Америки
УВКБ ООН	- Управління Верховного комісара Організації Об’єднаних Націй у справах біженців
ЦВК	- Центральна виборча комісія
ЦОВВ	- центральні органи виконавчої влади

ТЕМА 1.
ПРЕДМЕТ, МЕТОД І СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

1.1. Поняття та сутність конституційного права
1.2. Предмет і метод конституційно-правового регулювання
1.3. Система конституційного права
1.4. Конституційне право як галузь права, наука та навчальна дисципліна
1.5. Поняття та ознаки конституційно-правових відносин
1.6. Класифікація конституційно-правових відносин
1.7. Суб'єкти та об'єкти конституційно-правових відносин
1.8. Конституційно-правова відповідальність

Ключові слова **(**Keywords**)**

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Конституційне право	Constitutional Law
Конституція України	Constitution of Ukraine
Галузь права	Branch of Law
Предмет конституційного права	Subject Matter of Constitutional Law
Метод конституційно-правового регулювання	Method of Constitutional Legal Regulation
Система конституційного права	System of Constitutional Law
Конституційно-правова норма	Constitutional Legal Norm
Конституційно-правові відносини	Constitutional and legal relations

1.1. Поняття та сутність конституційного права

Конституційне право є фундаментальною та провідною складовою національної правової системи, яка становить собою сукупність правових норм, що закріплюють і регулюють суспільні відносини, які забезпечують організаційну і функціональну єдність суспільства як цілісної соціальної системи.

У системі національного права України конституційне право займає провідне місце. Воно становить основу всієї правової системи, оскільки регулює засадничі суспільні відносини між людиною, суспільством і державою, а також визначає основи організації та функціонування державної влади.

Конституційне право є провідною галуззю національної правової системи, яка регулює найважливіші суспільні відносини, пов’язані з організацією та здійсненням державної влади, визначенням правового статусу людини і громадянина, а також основами суспільного і державного ладу. Воно закріплює фундаментальні принципи функціонування держави, її суверенітет, форму правління, територіальний устрій і взаємовідносини між державою та особою.

Сутність конституційного права полягає у встановленні базових засад існування держави і суспільства та визначенні меж і способів здійснення публічної влади. Воно виступає правовою основою для всіх інших галузей права, оскільки саме в ньому закріплюються вихідні положення, на яких ґрунтується вся правова система. Норми конституційного права мають найвищу юридичну силу і забезпечують узгодженість та стабільність правового регулювання.

Водночас конституційне право має виражену людиноцентристську спрямованість, оскільки центральне місце в ньому займають права і свободи людини та їх гарантії. Воно визначає не лише повноваження органів державної влади, а й встановлює обмеження їх діяльності з метою недопущення зловживання владою та забезпечення захисту особи.

Таким чином, конституційне право є фундаментальною галуззю права, що формує правову основу державності, визначає характер взаємодії між державою і суспільством та забезпечує баланс між владою і свободою людини.

1.2. Предмет і метод конституційно-правового регулювання

Поняття предмету та методу є ключовими для розуміння конституційного права як провідної галузі національної правової системи. Саме ці елементи визначають зміст, межі та особливості конституційно-правового регулювання.

ПРЕДМЕТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА– це сукупність суспільних відносин, які регулюються нормами цієї галузі з метою встановлення основ конституційного ладу, визначення статусу людини і громадянина, а також організації та функціонування державної влади.

Основні характеристики предмета регулювання

Сфера суспільних відносин

Конституційне право охоплює найважливіші політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні) та інші взаємопов'язані відносини, що мають засадниче значення для держави та суспільства.

Державно-політична природа

Головне місце у предметі конституційного права займають державно-політичні відносини, пов'язані з формуванням, організацією та здійсненням державної влади.

Рівень і характер регулювання

Конституційне право здійснює найвищий рівень правового впливу, закріплюючи норми-принципи загального політико-правового змісту.

Суб'єкти регулювання

У сферу предмета входять відносини між державою, її органами, громадянами, об'єднаннями громадян та іншими суб'єктами, визнаними правоздатними й дієздатними.

Інтегративна функція

Конституційне право виконує системоутворюючу роль, закладаючи фундамент для всіх інших галузей національного права.

Основні групи суспільних відносин, що становлять предмет конституційно-правового регулювання

Відносини, що визначають конституційний лад і основи державності: народовладдя, гуманізм, верховенство права, організація публічної влади.

Відносини, що формують конституційний статус особи: права, свободи та обов'язки людини і громадянина (особисті, політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні).

Відносини щодо організації та функціонування державної влади: принципи поділу влади, система органів державної влади та місцевого самоврядування.

МЕТОД КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ − це сукупність прийомів, засобів і способів юридичного впливу, за допомогою яких конституційно-правові норми впорядковують суспільні відносини у сфері державного та суспільного життя.

Конституційне право поєднує:

імперативний метод, проявляється у встановленні обов'язкових правил поведінки, приписів і заборон (зокрема у сфері організації державної влади);

диспозитивний метод, надає можливість вибору поведінки в межах, визначених законом (переважно у сфері реалізації прав і свобод людини).

Таким чином, предмет визначає, *що саме* регулюється конституційним правом, а метод − *як саме* здійснюється це регулювання. Їх взаємодія забезпечує цілісність і системність галузі, роблячи її фундаментальною основою всієї правової системи держави.

1.3. Система конституційного права

СИСТЕМА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА– це внутрішня структура галузі конституційного права, що складається з взаємопов'язаних правових норм і інститутів, які регулюють основні суспільні відносини, пов'язані з організацією державної влади, правовим статусом особи та основами суспільного і державного ладу.

Іншими словами, це сукупність конституційно-правових норм та інститутів, об'єднаних спільним предметом й методами правового регулювання.

Система конституційного права як галузі права охоплює конституційно-правові норми та конституційно-правові інститути

Елементи системи конституційного права

1.КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ НОРМИ – це первинні структурні елементи системи – загальнообов'язкові правила поведінки, встановлені чи санкціоновані державою.

Основні риси норм:

регулюють найважливіші суспільні відносини;

закріплені у нормативно-правових актах;

охороняються державою та забезпечуються її примусовою силою;

не завжди мають класичну структуру (гіпотеза – диспозиція – санкція).

Особливості конституційно-правових норм

Характер суспільних відносин, які регулюють норми конституційного права, визначає їхню внутрішню структуру. Структура норми конституційного права України – це її внутрішня побудова, що відображає взаємозв'язок основних елементів: ***гіпотези, диспозиції та санкції***. Норми конституційного права не завжди є класичними, тобто можуть не мати у своєму складі всіх трьох елементів: гіпотезу, диспозицію і санкцію.

У конституційному праві ці елементи можуть поєднуватися у трьох модифікаціях:

гіпотеза – диспозиція – санкція,

гіпотеза – диспозиція,

диспозиція.

ГІПОТЕЗА визначає умову застосування норми права (трапляється рідко, зазвичай мається на увазі чи формулюється непрямим чином); умови, обставини чи стан, за яких застосовується правило поведінки, передбачене диспозицією; конкретизує дію норми щодо часу, місця, обставин і кола суб'єктів.

За складністю гіпотези поділяють на:

Прості – містять одну умову. *Приклад:* ч. 2 ст. 82 Конституції України «*Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу*».

Складні – передбачають дві або більше умов. *Приклад:* ч. 2 ст. 103 Конституції України «*Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом останніх десяти років та володіє державною мовою*».

Інші приклади гіпотез містяться у статтях 26, 30, 56, 62, 82, 111 Конституції України.

ДИСПОЗИЦІЯ визначає правила поведінки (обов'язок, дозвіл, рекомендацію чи заборону). Диспозиція – центральний елемент норми, що встановлює саме правило поведінки або діяльності суб'єктів конституційного права в умовах, передбачених гіпотезою.

Залежно від змісту правового припису диспозиції поділяються на:

уповноважуючі (дозволяють певні дії),

зобов'язуючі (встановлюють обов'язок діяти певним чином),

забороняючі (встановлюють заборону певних дій).

Приклад диспозиції: ч. 1 ст. 80 Конституції України «*Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність*».

САНКЦІЯ – це елемент норми, який передбачає міру конституційно-правової відповідальності за порушення диспозиції.

Особливістю конституційних санкцій є те, що більшість норм їх не містять безпосередньо. Там, де санкції наявні, вони мають загальний або відсильний характер, тобто конкретизуються у нормах інших галузей права (адміністративного, кримінального, цивільного тощо).

Приклади санкцій: ст. 32, 56, 60, 81, 90, 111, 126 Конституції України.

Наприклад, ч. 1 ст. 65 Конституції України встановлює «*Шанування державних символів є обов'язком громадян України*». Пряма санкція за порушення цього обов'язку в Конституції України відсутня, але Кримінальний кодекс України (статті 338–339) передбачає відповідальність за наругу над державними символами або незаконне їх використання.

Санкція містить відповідальність за порушення правила, зазначеного в диспозиції. *Наприклад: «Президент України є главою держави і виступає від її імені»* (ст. 102 Конституції України) – норма, що містить лише диспозицію.

Структура норми конституційного права є гнучкою і відображає особливості предмета галузі. Диспозиція – центральний елемент, який визначає правило поведінки. Гіпотеза – уточнює умови застосування. Санкція – фіксує відповідальність, часто у відсилочній або загальній формі.

У результаті конституційно-правова норма – це не просто формула поведінки, а засіб закріплення основ державного та суспільного ладу, що має як регулятивний, так і виховний характер.

Специфічні ознаки структури норм конституційного права

Необов'язковість повної структури, у більшості конституційно-правових норм відсутня гіпотеза або санкція – найчастіше фіксується лише диспозиція.

Особливості санкцій, у конституційному праві санкції мають переважно профілактичний, відновлювальний, організаційний та

виховний характер, що зумовлено специфікою предмета регулювання.

Елемент норми	Визначення	Основні особливості	Приклад із Конституції України
Гіпотеза	Частина норми, що визначає умови, обставини або ситуації, за яких діє норма конституційного права.	- Не завжди чітко виражена. - Конкретизує дію норми за часом, місцем, колом суб'єктів. - Може бути **проста** (одна умова) або **складна** (кілька умов).	**Проста:** ч.2 ст.82 – *«Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу».* **Складна:** ч.2 ст.103 – *«Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг 35 років, має право голосу, проживає в Україні протягом останніх 10 років та володіє державною мовою».*
Диспозиція	Центральний елемент норми, що встановлює саме правило поведінки або діяльності суб'єктів конституційного права.	- Визначає права, обов'язки чи заборони. - Може бути **уповноважуючою**, **зобов'язуючою** або **забороняючою**. - У більшості норм саме диспозиція є єдиним вираженим елементом.	ч.1 ст.80 – *«Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність».*
Санкція	Елемент норми, що визначає міру конституційно-правової	- У конституційному праві зустрічається рідко.	ст.111 – усунення Президента в порядку імпічменту.

	відповідальності за порушення диспозиції.	- Має переважно **профілактичний**, **відновлювальний**, **організуючий** або **виховний** характер. - Часто має **відсильний характер** – конкретизується в інших галузях (кримінальному, адміністративному праві). - Поділяється на **каральні (штрафні)** та **відновлювальні**.	ч.1 ст.65 – *«Шанування державних символів є обов'язком громадян України»* відповідальність за наругу над ними передбачена ст.338–339 КК України.

2. **КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ІНСТИТУТИ** – це системи норм, що регулюють певну однорідну групу конституційних відносин.

Інститут виступає проміжною ланкою між окремими нормами та галуззю права в цілому. Інститути структурують галузь права, забезпечують системність і узгодженість конституційного регулювання.

Приклади інститутів конституційного права:

інститут громадянства;

інститут виборчого права;

інститут президентства;

інститут парламенту;

інститут місцевого самоврядування;

інститут прав і свобод людини і громадянина.

Систему галузі можна умовно поділити на загальну та особливу частини:

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА – закріплює основні принципи, джерела, методи та загальні положення конституційного ладу, правового статусу людини і громадянина.

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА – регулює конкретні інститути: організацію державної влади, місцеве самоврядування, виборчу систему, територіальний устрій тощо.

Норма є первинною ланкою – одиницею правового регулювання. Інститут об'єднує норми, що регулюють одну сферу суспільних відносин. Галузь конституційного права складається з сукупності інститутів, об'єднаних спільним предметом і методом правового регулювання. Таким чином, система конституційного права має ієрархічну будову:

норми → інститути → галузь права

Система конституційного права – це впорядкована сукупність конституційно-правових норм і інститутів, які:

закріплюють засади конституційного ладу;

визначають статус людини, держави та органів влади;

забезпечують цілісність і стабільність правової системи держави.

1.4. Конституційне право як галузь права, наука та навчальна дисципліна

Конституційне право є провідною галуззю національного права України, яка становить його основу та визначає засади всього правового регулювання. Конституційне право розглядається у трьох взаємопов'язаних вимірах:

як галузь права	частина національної правової системи
як наука	система знань про цю галузь і її закономірності
як навчальна дисципліна	навчальний курс, спрямований на формування професійних знань і навичок

Характеристика конституційного права як галузі права

Конституційне право складається з системи норм, встановлених і захищених державою. Вони мають спільні ознаки та внутрішню єдність, але відрізняються за змістом і функціями від норм інших галузей. Специфіка предмета регулювання, полягає у сфері суспільних відносин, які воно регулює. Це відносини, що стосуються основ державного та суспільного ладу, організації влади, прав людини тощо.

Конституційне право охоплює всі ключові сфери життя суспільства – політичну, економічну, соціальну та духовну.

Воно регулює відносини, пов’язані з:

правовим статусом людини і громадянина;

основами державного і суспільного ладу;

формами безпосередньої демократії;

діяльністю органів державної влади;

організацією місцевого самоврядування;

питаннями національної безпеки й оборони.

Конституційне право має складну структуру, що поєднує природне і позитивне право, загальну та особливу частини, матеріальні та процесуальні норми.

Основними елементами галузі є конституційно-правові інститути і норми.

У радянський період ця галузь права називалася державним правом. У сучасній термінології поняття «державне право» і «конституційне право» часто вживаються як близькі, однак не є тотожними. Конституційне право має ширший зміст і базується на сучасних демократичних принципах.

Характеристика конституційного права як науки

Наука конституційного права – це система знань, що досліджує закономірності розвитку та функціонування конституційного права як галузі. Вона вивчає норми та інститути галузі, а також конституційно-правові відносини, що на них ґрунтуються. Аналізує принципи конституційного права, доктринальні поняття та інститути – такі як парламентаризм, мандат депутата, парламентський імунітет, промульгація тощо. Досліджує поняття формальної та матеріальної конституції. Має транснаціональний характер, оскільки спирається на спільні теоретичні засади, категорії, функції та методи, що використовуються в різних країнах.

Завдання науки:

розробка та узагальнення універсальних принципів, категорій конституційного права;

порівняльний аналіз конституційного права різних держав;

визначення взаємозв’язку між конституційним правом як наукою та конституційним правом як навчальною дисципліною – за змістом, обсягом, джерелами та функціями.

Характеристика конституційного права як навчальної дисципліни

У навчальному процесі термін «конституційне право» використовується для позначення навчальної дисципліни, яка вивчає відповідну галузь права.

Мета та завдання навчальної дисципліни:

формування у здобувачів вищої освіти ініціативності, самостійності та творчого мислення;

використання у навчанні нормативно-правових актів, підручників, наукових праць, монографій, періодичних видань та електронних ресурсів;

залучення до самостійної роботи, що може включати написання рефератів, доповідей, есе;

вивчення конституційного права сприяє підвищенню правової культури, формує активну громадянську позицію та відповідальне ставлення до подій державного і місцевого рівня.

1.5. Поняття та ознаки конституційно-правових відносин

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ – це врегульовані нормами конституційного права суспільні відносини, змістом яких є юридичний зв'язок між суб'єктами у формі взаємних прав та обов'язків, закріплених відповідними конституційно-правовими нормами.

Також їх можна визначити як нормативно закріплені суспільні зв'язки, що виникають, змінюються або припиняються внаслідок діяльності чи поведінки суб'єктів конституційного права або незалежно від їхньої волі – як результат певного правового статусу чи ситуації. Вони породжують конкретні конституційні права та обов'язки учасників.

Конституційно-правові відносини виступають:

- практичним втіленням Конституції, адже забезпечують її дієвість у конкретних суспільних відносинах;
- основою правового регулювання політичної та державної діяльності, що визначає їх ключову роль у сфері управління державою.

Конституційно-правові відносини мають спільні риси з іншими видами правовідносин, але водночас характеризуються низкою специфічних особливостей, зумовлених предметом конституційно-правового регулювання.

Ознаки та особливості конституційно-правових відносин:

формуються у політико-правовій сфері суспільного життя – тобто там, де реалізується державна влада;

більшість таких відносин мають владну природу, оскільки передбачають підпорядкування одних суб'єктів іншим;

учасники мають різну конституційно-правову правосуб'єктність, що зумовлює неоднаковий обсяг їхніх прав і обов'язків (наприклад, громадяни та іноземці);

деякі права реалізуються безпосередньо, а інші – опосередковано, через механізм виборчого чи іншого законодавства;

частина відносин проявляється у вигляді правового статусу суб'єктів (наприклад, статус громадянина України), що визначається сукупністю відповідних норм Конституції України;

розрізняють правоустановчі (встановлюють права та обов'язки) і правоохоронні (спрямовані на їх захист) відносини;

у межах системи виділяють матеріальні (визначають права й обов'язки) та процесуальні (регламентують порядок їх реалізації) конституційно-правові відносини.

Конституційно-правові відносини складаються з трьох основних елементів:

суб'єкт,

об'єкт,

зміст.

СУБ'ЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН – це учасники, які наділені відповідними правами та обов'язками.

Їхня участь у правовідносинах зумовлена наявністю правосуб'єктності, що включає:

правоздатність – можливість мати конституційні права й обов'язки.

дієздатність – здатність самостійно реалізовувати ці права.

деліктоздатність – здатність нести юридичну відповідальність за правопорушення.

До суб'єктів конституційно-правових відносин належать:

народ України;

населення адміністративно-територіальних одиниць;

фізичні особи – громадяни, іноземці, особи без громадянства, біженці;

органи державної влади (Верховна Рада України, Президент, Кабінет Міністрів, суди, Конституційний Суд України);

органи місцевого самоврядування;

Автономна Республіка Крим;

політичні партії, громадські організації, виборчі блоки, масові рухи, Національний банк України;

посадові особи (народні депутати, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, члени Центральної виборчої комісії тощо).

ОБ'ЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН – це явища чи цінності, щодо яких виникають і реалізуються конституційні відносини.

Вони мають матеріальний або нематеріальний характер і виступають вищими соціальними благами, закріпленими Конституцією України.

Матеріальні об'єкти:

політичні цінності (конституційний лад, державний і народний суверенітет, влада, територіальна цілісність, громадянство, мандат, посада);

дії суб'єктів (наприклад, прийняття рішень парламентом або указів Президентом);

майнові й духовні блага (власність, податки, інтелектуальна власність, цінні папери);

природні ресурси;

поведінка та результати діяльності суб'єктів.

Нематеріальні об'єкти:

життя, честь, гідність, здоров'я, соціальні якості особи, духовні та культурні цінності.

ЗМІСТОМ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН є юридичний зв'язок між учасниками, що виражається у їхніх взаємних правах і обов'язках.

Юридичний зміст – закріплені у нормах права та обов'язки суб'єктів (наприклад, конституційний статус громадян чи органів влади).

Матеріальний зміст – фактична поведінка сторін, яка реалізує ці права й обов'язки у конкретних правових ситуаціях.

Юридичні факти є підставою виникнення, зміни або припинення конституційно-правових відносин. Вони визначають момент набуття суб'єктом певних прав і обов'язків. Саме юридичний факт слугує підставою для визнання чи невизнання певного права або обов'язку (наприклад, указ Президента України про прийняття до громадянства). Ці факти мають політико-правовий характер і пов'язані з реалізацією народного суверенітету. У деяких випадках для виникнення відносин потрібна сукупність кількох юридичних фактів (наприклад, у процедурі імпічменту Президента України).

1.6. Класифікація конституційно-правових відносин

Специфічні риси конституційно-правових відносин найбільш чітко проявляються через їх класифікацію за основними критеріями.

1. За метою (цільовим призначенням):

Правоустановчі конституційно-правові відносини – спрямовані на встановлення чи зміну правового статусу суб'єктів.

Правоохоронні конституційно-правові відносини – забезпечують охорону, захист і відновлення конституційних прав та свобод.

2. За змістом правових норм, що регулюють відносини:

Матеріальні відносини – визначають зміст суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Процесуальні (процедурні) відносини – встановлюють порядок реалізації матеріальних норм.

Особливий вид становлять відносини, що виражаються у формі правового статусу (наприклад, статус громадянства). У цьому випадку коло суб'єктів є чітко визначеним, однак зміст взаємних прав та обов'язків визначається значною кількістю правових норм. Значна частина конституційно-правових норм реалізується саме

через такі відносини загального характеру або у зв'язку з певним правовим станом (наприклад, статус Автономної Республіки Крим).

3. За суб'єктним складом – залежно від учасників правовідносин.

1. *Фізичні особи*.

2. *Організації* (органи публічної влади, держава, адміністративно-територіальні одиниці, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян та ін.).

3. *Посадові та службові особи* (Президент України, Міністр внутрішніх справ України, народні депутати тощо).

4. *Соціальні спільноти* (український народ, нація, корінні народи, національні меншини, етнічні групи тощо).

4. За юридичними фактами – відповідно до обставин, що зумовлюють виникнення, зміну або припинення правовідносин.

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ є тими конкретними соціальними обставинами (події та діяння), які у відповідності до норм права спричиняють настання певних правових наслідків – виникнення, зміну чи припинення конституційно-правових відносин.

Критерії класифікації конституційно-правових відносин за юридичними фактами:

1. За наслідками, які спричиняє юридичний факт

Правоутворюючі факти, що призводять до виникнення конституційно-правових відносин.

Приклад: Формування Президентом України персонального складу Ради національної безпеки і оборони України.

Правозмінюючі факти, що спричиняють зміну змісту або суб'єктного складу існуючих конституційно-правових відносин.

Приклади: Обрання Президента України, досягнення громадянином встановленого законом віку, набуття особою громадянства

Правоприпиняючі факти, що припиняють конституційно-правові відносини одного порядку та спонукають до становлення правовідносин іншого порядку.

Приклад: Смерть громадянина припиняє відносини громадянства.

2. За характером зв'язку факту з індивідуальною волею особи

Юридичні факти поділяються на ті, що залежать від волі особи, і ті, що не залежать від неї:

Юридичні дії, факти, які залежать від волі людей. Дії поділяються на правомірні та неправомірні.

Правомірні дії:

Юридичні акти – дії, спрямовані на отримання певних юридичних наслідків (наприклад, прийняття правових норм, створення, зміна чи припинення правовідносин).

Юридичні вчинки – дії, спрямовані на отримання певного результату, що зумовлює конкретні правові наслідки, незалежно від того, чи усвідомлював суб'єкт їхнє правове значення (наприклад, звернення Президента до народу з посланням).

Неправомірні дії, що призводять до конституційно-правової відповідальності (наприклад, конституційний делікт).

Юридичні події – обставини, які об'єктивно не залежать від волі і свідомості людей, але конституційні норми надають їм юридичної значущості.

Приклади: Народження або смерть фізичної особи; досягнення певного віку; настання відповідної дати; стан здоров'я (щодо повноважень Президента України).

3. За формою юридичних фактів

Позитивні факти, які викликають певні юридичні наслідки. У конституційному праві переважна частина юридичних фактів має позитивний характер.

Негативні факти, що не викликають юридичних наслідків, або пов'язані з бездіяльністю чи протиправністю (наприклад, дострокове припинення повноважень народного депутата України в разі невиконання ним вимог щодо несумісності; втрата депутатського мандата при відмові скласти присягу).

Нерідко для виникнення, зміни чи припинення конституційно-правових відносин недостатньо одного юридичного факту – необхідна їх сукупність, тобто фактичний склад.

Приклад: Для розгляду питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту необхідна наявність висновків спеціальної комісії, Верховного Суду та Конституційного Суду України.

1.7. Суб'єкти та об'єкти конституційно-правових відносин

СУБ'ЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН – це учасники, наділені суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, що виникають і реалізуються у сфері конституційно-правового регулювання.

Особливістю суб'єктного складу є наявність учасників, які не можуть бути сторонами правовідносин інших галузей права (зокрема, народ України чи окремі територіальні спільноти).

Для набуття статусу суб'єкта конституційно-правових відносин необхідною умовою є наявність конституційної правосуб'єктності, яка охоплює три основні елементи:

правоздатність – здатність мати конституційні права та обов'язки;

дієздатність – здатність самостійно реалізовувати ці права і виконувати обов'язки;

деліктоздатність – здатність нести юридичну відповідальність за порушення норм конституційного права.

Переважна більшість дій суб'єктів конституційно-правових відносин має владно-імперативний характер, оскільки вони пов'язані з реалізацією публічної влади та управлінських повноважень.

Класифікація суб'єктів конституційно-правових відносин:

Соціальні спільноти та народ. До цієї категорії належать:

народ України;

український народ як носій суверенітету і єдине джерело влади;

населення адміністративно-територіальних одиниць (при проведенні референдумів, виборів, здійсненні інших форм прямого волевиявлення);

нація, корінні народи, національні меншини, етнічні групи.

Органи державної влади та місцевого самоврядування (організації) (суб'єкти, що безпосередньо здійснюють владні повноваження):

держава;

органи публічної влади;

адміністративно-територіальні одиниці;

органи місцевого самоврядування;

Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України;

Конституційний Суд України, суди, прокуратура;

органи Автономної Республіки Крим: Верховна Рада АРК, Рада міністрів АРКАТО;

спеціалізовані органи: комітети Верховної Ради України; постійні комісії Верховної Ради Автономної Республіки Крим; Центральна виборча комісія; Національний банк України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Фізичні особи та їх об'єднання. До цієї групи належать як окремі громадяни, так і створені ними організації:

громадяни України, іноземці, біженці, особи без громадянства;

народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад;

посадові та службові особи (Президент України, міністри, голови місцевих державних адміністрацій тощо);

політичні партії, виборчі блоки, масові політичні рухи;

громадські об'єднання, професійні спілки, інші інституції громадянського суспільства.

ОБ'ЄКТИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН – це явища, процеси або цінності матеріального чи нематеріального характеру, з приводу яких між суб'єктами виникають права та обов'язки, передбачені нормами конституційного права.

Іншими словами, об'єктом виступає те, на що спрямоване суб'єктивне право та відповідний юридичний обов'язок з метою задоволення законних інтересів, потреб і цілей учасників правовідносин.

До об'єктів конституційно-правових відносин належать найвищі соціальні цінності, закріплені на конституційному рівні. Вони можуть мати матеріальний або нематеріальний характер.

За своєю природою об'єкти поділяються на:

Матеріальні об'єкти – політичні, економічні, природні та духовні блага, які мають конституційне значення (суверенітет, територія, громадянство, власність, державна влада, волевиявлення народу, компетенція органів влади тощо).

Дії та поведінка суб'єктів – діяльність державних органів, посадових осіб та інших учасників відносин, спрямована на реалізацію конституційних приписів (ухвалення законів, проведення виборів, організація референдумів, реалізація рішень Конституційного Суду України).

Нематеріальні об'єкти – особисті немайнові блага та соціальні цінності, такі як життя, здоров'я, честь, гідність, права і свободи людини, духовні та культурні надбання суспільства.

Матеріальні об'єкти (у тому числі політичні блага)

Ця група охоплює політичні, матеріальні, духовні та природні блага, що є предметом конституційно-правового регулювання:

суверенітет (народний, державний, національний);

влада та управління (державна влада, конституційний лад, територіальна цілісність, розподіл компетенцій між центром і регіонами, громадянство, посада, депутатський мандат);

волевиявлення народу та населення відповідних територій;

матеріальні й духовні цінності (власність, засоби виробництва, предмети споживання, гроші, цінні папери, податки, інтелектуальна власність, твори науки, літератури та мистецтва);

природні ресурси та об'єкти довкілля.

Об'єктом можуть виступати також дії, вчинки та результати діяльності учасників правовідносин, зокрема:

дії уповноважених суб'єктів (парламенту, Президента, депутатів тощо);

дії зобов'язаних суб'єктів (державних органів, посадових осіб, на яких покладено виконання конституційних приписів);

діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування;

поведінка учасників політичного процесу;

формування і функціонування політичних партій, громадських об'єднань, масових рухів.

До нематеріальних об'єктів належать*:*

особисті нематеріальні блага людини і громадянина (життя, здоров'я, честь, гідність);

конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина;

соціальні характеристики, ознаки й статусні властивості об'єднань чи спільнот;

духовні та культурні цінності суспільства.

1.8. Конституційно-правова відповідальність

Конституційно-правова відповідальність є одним із ключових і функціонально значущих інститутів конституційного права, який відіграє важливу роль у забезпеченні охорони, стабільності та непорушності конституційного ладу держави.

Під конституційно-правовою відповідальністю розуміють самостійний вид юридичної відповідальності, закріплений у нормах конституційного права України, що спрямований на гарантування

правової охорони Конституції України та належного функціонування публічної влади.

Сутність цього інституту виявляється у двох взаємопов'язаних аспектах:

позитивному (проспективному) − у відповідальному виконанні суб'єктом своїх конституційних обов'язків, дотриманні норм і принципів Основного Закону;

негативному (ретроспективному) − у застосуванні до суб'єкта правових обмежень, переважно організаційно-політичного характеру, у разі вчинення конституційного делікту (правопорушення).

Позитивна (проспективна) відповідальність

Полягає у свідомому й сумлінному виконанні суб'єктом своїх конституційних повноважень, у відповідальному ставленні до здійснення публічної влади, забезпеченні доцільності, ефективності та законності прийнятих рішень. Вона має здебільшого морально-політичний характер і не передбачає застосування санкцій.

Негативна (ретроспективна) відповідальність

Настає у разі порушення конституційних приписів та виражається у засудженні протиправної поведінки суб'єкта й застосуванні примусових заходів конституційно-правового впливу (санкцій).

Конституційно-правовий делікт (правопорушення)

Підставою настання негативної відповідальності є вчинення конституційного делікту − діяння (дії або бездіяльності) суб'єкта конституційно-правових відносин, що суперечить приписам Конституції або іншим актам конституційного законодавства.

Конституційний делікт − це порушення, яке виходить за межі дозволеного конституційного регулювання або суперечить його основоположним принципам.

Склад конституційного правопорушення включає:

діяння − активні дії або бездіяльність (наприклад, неможливість розпочати пленарні засідання Верховної Ради протягом тридцяти днів сесії);

вину − умисел або необережність, у тому числі колективну (наприклад, при ухваленні неправомірних рішень органами державної влади).

Підстави конституційно-правової відповідальності

Виділяють три основні підстави її настання:

Нормативна підстава − норми конституційного права, які визначають модель поведінки суб'єкта та санкції за її порушення. Відповідальність можлива лише за правопорушення, передбачене чинним конституційним законодавством.

Фактична підстава − наявність самого протиправного діяння (конституційного делікту).

Процесуальна підстава − рішення компетентного органу про застосування відповідної санкції.

Іноді підстави можуть бути складеними, наприклад, у процедурі імпічменту Президента України, де поєднуються ознаки порушення присяги та вчинення злочину.

Особливості конституційно-правової відповідальності:

політичний характер, пов'язаний із функціонуванням публічної влади;

публічний зміст, оскільки правопорушення завдають шкоди державі чи суспільству;

обмежене коло суб'єктів (Президент, Уряд, парламент, політичні партії, депутати тощо);

системоутворююче значення − формує принципи інших видів юридичної відповідальності;

застосування специфічних санкцій організаційного характеру;

відсутність наслідків у вигляді судимості, штрафів;

можливість поєднання з іншими видами відповідальності (адміністративною, кримінальною, дисциплінарною).

Основні функції конституційно-правової відповідальності:

охоронна − забезпечення стабільності конституційного ладу та дотримання принципів правової держави;

відновна (компенсаційна) − усунення правопорушень і відновлення нормального функціонування державного механізму.

Суб'єкти застосування конституційно-правової відповідальності

Інстанціями, уповноваженими застосовувати заходи конституційно-правової відповідальності, є:

Верховна Рада України − може висловлювати недовіру Уряду, усувати Президента з посади, достроково припиняти повноваження депутатів;

Конституційний Суд України − визнає неконституційними закони та інші акти;

Президент України − має право скасовувати акти місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції України;

Органи правосуддя − розглядають справи щодо відповідності дій органів влади Конституції України;

Органи місцевого самоврядування та виборчі комісії − забезпечують реалізацію конституційних норм у межах своїх повноважень.

Крім того, держава несе конституційну відповідальність перед людиною**,** оскільки саме утвердження і забезпечення прав і свобод людини є її головним обов'язком.

Вид санкції	**Приклади та пояснення**
Дострокове припинення/зміна статусу	Усунення Президента України з поста в порядку імпічменту (ст. 111 КУ). Дострокове припинення повноважень народного депутата (набрання законної сили обвинувальним вироком суду, порушення несумісності, припинення громадянства). Дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (ст. 90, п. 8 ст. 106 КУ).
Політична відповідальність уряду	Прийняття Верховною Радою України **резолюції недовіри Кабінету Міністрів України**, що має наслідком його відставку (ст. 115 КУ).
Скасування неконституційних актів	Рішення КСУ про **неконституційність законів** та інших правових актів ВРУ, актів Президента, Кабміну, ВР АРК, що має наслідком їх скасування (втрату чинності).
Ліквідація/заборона організацій	Тимчасова заборона (зупинення) діяльності, **примусовий розпуск (ліквідація)** політичних партій чи громадських об'єднань за рішенням

	Верховного Суду. Відмова у реєстрації політичної партії.
Відповідальність іноземців	**Скорочення терміну тимчасового перебування в Україні** або позбавлення спеціального статусу (наприклад, біженця).
Інші організаційні заходи	Офіційне визнання роботи органу державної влади або посадових осіб незадовільною; скасування Президентом України рішень голів місцевих державних адміністрацій.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Конституційне право (Constitutional Law)	Багатогранна юридична категорія, яка використовується як галузь права, наукова дисципліна та навчальний курс. Як галузь, воно є основою всієї правової системи та регулює засадничі суспільні відносини між людиною, суспільством і державою.
Предмет конституційного права (Subject Matter of Constitutional Law)	Сукупність суспільних відносин, які регулюються нормами цієї галузі, з метою встановлення основ конституційного ладу, статусу людини і громадянина, а також організації та функціонування державної влади.
Метод конституційно-правового регулювання (Method of Constitutional Legal Regulation)	Сукупність прийомів, засобів і способів юридичного впливу, за допомогою яких конституційно-правові норми впорядковують суспільні відносини. Характеризується як **імперативно-диспозитивний**.
Система конституційного права (System of Constitutional Law)	Внутрішня структура галузі, що складається з взаємопов’язаних правових норм та інститутів, які регулюють основні суспільні відносини, пов’язані з організацією державної влади та правовим статусом особи.
Конституційно-правова норма (Constitutional Legal Norm)	Первинний структурний елемент системи – загальнообов’язкове правило поведінки, встановлене чи санкціоноване державою, яке регулює найважливіші суспільні відносини. Не завжди має класичну структуру (гіпотеза – диспозиція – санкція).

Конституційно-правові відносини (Constitutional Legal Relations)	Врегульовані нормами конституційного права суспільні відносини, змістом яких є юридичний зв'язок між суб'єктами у формі взаємних прав та обов'язків.
Конституційно-правова відповідальність (Constitutional Legal Responsibility)	Самостійний вид юридичної відповідальності, спрямований на гарантування правової охорони Конституції та належного функціонування публічної влади. Виявляється у позитивному (виконання обов'язків) і негативному (застосування санкцій за делікт) аспектах.

ТЕМА 2.
ДЖЕРЕЛА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА, ЇХ ВПЛИВ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

2.1. Поняття та ознаки конституційно-правових відносин
2.2. Конституція України: поняття, структура, функції
2.3. Порядок розробки, прийняття та внесення змін до Конституції України
2.4. Міжнародні договори та загальновизнані принципи міжнародного права
2.5. Закон як джерело конституційного права
2.6. Роль рішення Конституційного Суду України у формуванні джерел конституційного права

Ключові слова **(**Keywords**)**

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Конституція України	Constitution of Ukraine
Джерело права	Source of law
Найвища юридична сила	Highest legal force
Ратифікований міжнародний договір	Ratified international treaty
Конституційний Суд України	Constitutional Court of Ukraine
Офіційне тлумачення	Official interpretation
Всеукраїнський референдум	All-Ukrainian referendum
Процедура внесення змін	Amendment procedure
Європейський суд з прав людини	European Court of Human Rights

2.1. Поняття та ознаки конституційно-правових відносин

Термін «джерело права» в юриспруденції розглядається в декількох значеннях, але для конституційного права ключовим є юридичний зміст:

під джерелами права розуміють форму вираження, об’єктивізації державної волі;

це зовнішні форми вираження писаних і неписаних норм, що регулюють конституційно-правові відносини;

це створена або санкціонована державою правова форма існування конституційно-правових норм, яка передбачена законодавством України.

Джерела конституційного права виконують провідну роль у правовій системі України, реалізуючи такі функції:

1. **Установчу,** виявляється у вирішенні питань, пов'язаних із встановленням і реалізацією народовладдя, закріпленням державного устрою, системи органів публічної влади та основ правового статусу особи.
2. **Правотворчу**, полягає в забезпеченні організації та функціонування органів публічної влади, що передбачає діяльність зі створення, зміни або скасування норм конституційного права.
3. **Правореалізаційну**, полягає в тому, що джерела конституційного права є не лише формою закріплення конституційно-правових норм, а й інструментом вирішення конкретних правових питань у сфері конституційного права.
4. **Системотворчу**, полягає у визначенні змісту та форми джерел права інших галузей права, зокрема й конституційного права.

Сукупність джерел конституційного права є органічною системою та має ієрархічну структуру. За змістом (юридичною силою) джерела конституційного права поділяються на конституційні, законодавчі, підзаконні та локальні. Системність складу джерел означає внутрішню взаємозалежність різних їх видів.

Конституція України є базовим джерелом конституційного права та його серцевиною. Вона займає провідне місце в системі конституційного законодавства та має найвищу юридичну силу в системі нормативно-правових актів. Норми Конституції України є нормами прямої дії, і закони та інші нормативно-правові акти

приймаються на її основі і повинні відповідати їй. Це забезпечує верховенство Конституції.

Акти всеукраїнського референдуму також мають найвищу юридичну силу. Вони представлені, наприклад, рішеннями референдумів 1 грудня 1991 р. і 16 квітня 2000 р., хоча останнє рішення залишається нереалізованим.

Серед законодавчих джерел конституційного права після Конституції України провідне місце посідають **закони**, які за своєю юридичною силою є вищими щодо інших нормативно-правових актів та приймаються на її основі й відповідно до її положень.

Конституційні закони – це закони, якими вносяться зміни та доповнення до Конституції України в порядку, визначеному її положеннями. Вони спрямовані на вдосконалення конституційного регулювання та є складовою процесу розвитку конституційного законодавства.

Органічні закони, це закони, які зазвичай регулюють цілий інститут конституційного права загалом, розвиваючи найважливіші положення Конституції. *Приклади:* Виборчий кодекс України, Закони «Про громадянство», «Про місцеве самоврядування», «Про Кабінет Міністрів України».

Звичайні закони, регулюють окремі питання державного чи суспільного життя.

Джерелами конституційного права є лише ті закони, які містять конституційно-правові норми.

Вони приймаються простою більшістю голосів.

Декларації, акти і конституційні договори, це особливий вид джерел.

Декларації – нормативно-правові акти, що декларують основні засади державного і суспільного ладу, але не мають загальнообов'язкового характеру. *Приклади:* Декларація про

державний суверенітет України (1990 р.), Декларація прав національностей України (1991 р.).

Підзаконні та інші джерела:

Акти глави держави (Укази) та *органів виконавчої влади* (постанови Кабінету Міністрів України, акти Центральної виборчої комісії) також є джерелами конституційного права, вони мають підзаконний характер і не можуть суперечити Конституції України та законам.

Акти органів конституційного контролю є джерелами конституційного права. Рішення Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання. Конституційний Суд України може посилатися на власні попередні рішення. Юридична сила рішень конституційного правосуддя може бути рівнозначною юридичній силі Конституції України.

Судові прецеденти та міжнародно-правові норми.

Відповідно до статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (Європейську конвенцію з прав людини) та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Міжнародні договори, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і, відповідно, джерелами конституційного права.

Судові прецеденти також належать до джерел конституційного права, особливо в країнах англосаксонської правової сім'ї.

Акти місцевого самоврядування (локальні джерела)

Статути територіальних громад – це локальні нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування, які приймаються на основі Конституції України та законів України і регулюють питання місцевого значення..

Доктринальні джерела (праці вчених) також відносять до джерел конституційного права.

2.2. Конституція України: поняття, структура, функції

Конституція України є Основним Законом держави і суспільства та головним джерелом конституційного права. Конституція України − це єдиний кодифікований нормативно-правовий акт, який має особливий характер.

Акт суверенної волі народу, Конституція України − це єдиний нормативно-правовий акт, за допомогою якого український народ виражає свою суверенну волю, утверджує основні засади устрою суспільства і держави. Вона визначає систему і структуру державної влади та місцевого самоврядування, основи правового статусу особи, територіального устрою держави. Конституція України є Основним Законом держави і суспільства. Це положення обумовлює її найвищу юридичну силу в системі нормативно-правових актів.

Норми Конституції України є нормами прямої дії, а закони та інші правові акти приймаються на її основі та повинні їй відповідати.

Конституція України є писаною, кодифікованою конституцією. Конституція являє собою суспільний договір, де закріплені політичні інтереси найрізноманітніших соціальних груп населення, і вона відображає баланс інтересів суспільства. Конституція України є фундаментальним політико-правовим актом.

Зміст Конституції – це сукупність конституційних норм, інститутів та принципів, що регламентують суспільні відносини, які становлять предмет конституційного регулювання. Розрізняють два елементи змісту:

1. Соціальний зміст, коло суспільних відносин, що регламентуються Конституцією і становлять предмет

конституційного регулювання (наприклад, основи суспільного і державного ладу, права, свободи та обов'язки людини і громадянина, основи економічного, соціального та культурного розвитку).

2. Правовий зміст, правовий матеріал, з якого складається Конституція (її норми, інститути, принципи).

СТРУКТУРА КОНСТИТУЦІЇ − це внутрішня будова Основного Закону, його поділ на частини (розділи, глави, статті, пункти), а також внутрішня узгодженість складових частин і послідовність їх розташування. Структура відображає зміст Конституції та дає уявлення про основні питання, що підлягають конституційно-правовому регулюванню.

Конституція України складається з:

✓ Преамбули.

✓ Основної частини.

✓ Прикінцевих.

✓ Перехідних положень.

Преамбула Конституції України відіграє важливу роль, оскільки в ній Верховна Рада України, усвідомлюючи відповідальність перед прийдешніми поколіннями, від імені Українського народу підтверджує його суверенну волю та визначає засадничі цілі й цінності Конституції України.

Основна частина, складається з 15 розділів (I–XV)[1], які об'єднують 161 статтю. Розділи основної частини є, по суті, генеральними інститутами конституційного права.

Розділ I «Загальні засади». Закріплює фундаментальні принципи конституційного ладу України. Серед них: утвердження і забезпечення прав і свобод людини як головний обов'язок держави,

[1]Довідково: Розділ VII "Прокуратура" виключено у 2016 році

народовладдя, єдине громадянство, поділ влади, верховенство права, універсальність, визнання й гарантування місцевого самоврядування, політична, економічна та ідеологічна багатоманітність, а також екологічна безпека.

Розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина». Деталізує ідею проголошення людини найвищою соціальною цінністю, закріплюючи комплекс прав, свобод і обов'язків.

Розділ III «Вибори. Референдум». Встановлює основні засади здійснення прямої демократії.

Розділи IV–VIII, XII. Закріплюють систему державних органів України, основи їх організації та діяльності.

Розділ V «Президент України»: Визначає конституційно-правовий статус Президента як глави держави та гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод.

Розділ IX «Територіальний устрій України». Закріплює основи територіального устрою.

Прикінцеві та Перехідні положення (***Розділ XV***). Складаються з 14 пунктів.

Функції Конституції – це основні напрями її впливу на суспільні відносини, в яких виявляються її соціальне призначення та юридична природа. Конституція України, як і конституції інших демократичних держав, виконує низку взаємопов'язаних функцій, що забезпечують реалізацію її основного призначення.

За характером впливу їх традиційно поділяють на **соціальні** та **правові**.

Соціальні функції відображають роль Конституції у розвитку суспільства, держави та взаємовідносин між ними.

Політична функція, полягає у тому, що Конституція є важливим політичним документом. Визначає і закріплює належність влади, напрямки внутрішньої і зовнішньої політики, форму правління (республіканська, змішана), форму державного устрою (унітарна) та політичний (державний) режим (демократичний), закріплює національний, народний і державний суверенітет.

Конституція є довгостроковою програмою співпраці та співіснування різних груп населення, програмою розвитку основних суспільно-політичних інститутів. Вона визначає перспективи розвитку держави і суспільства (програмна функція).

Конституція є ідеологічною основою, хоча Україна визнається державою, де не може бути визнана обов'язкова ідеологія (ідеологічна функція).

Пов'язана із забезпеченням прозорості та доступу до інформації про державу (інформаційна функція).

Правові функції Конституції пов'язані з її роллю в правовій системі:

установча функція (або засновницька) одна з основних правових функцій. Полягає у встановленні фундаментальних принципів правового статусу особи, засад державного і суспільного ладу, системи й принципів діяльності органів влади. Закріплює найважливіші права, свободи та обов'язки громадян, систему і принципи діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування;

регулятивна функція, полягає у регулюванні найбільш важливих суспільних відносин у всіх сферах (політичній, соціально-економічній, культурній та ін.). Забезпечує організаційну і функціональну єдність суспільства як цілісної соціальної системи;

охоронна функція, полягає у захисті Конституції та конституційного ладу. Реалізується через механізм конституційної відповідальності та діяльність спеціалізованих органів, зокрема Конституційного Суду України, який є основним елементом правової охорони Конституції та гарантом її верховенства;

інтеграційна функція, полягає в об'єднанні суспільства та його інститутів на основі утвердження загальнолюдських цінностей.

2.3. Порядок розробки, прийняття та внесення змін до Конституції України

Конституція України належить до жорстких (важко змінюваних) актів, оскільки внесення змін до неї здійснюється за особливою, ускладненою процедурою, передбаченою Розділом XIII «Внесення змін до Конституції України».

Приймати і змінювати Конституцію України мають право Верховна Рада України та народ України через всеукраїнський референдум. Для внесення змін до більшості її розділів потрібна кваліфікована більшість − не менше двох третин від конституційного складу ВРУ (тобто не менше 300 народних депутатів).

Конституційний порядок внесення змін до Основного Закону характеризується ознаками, що різняться залежно від розділу, який змінюється. Конституція встановлює два різних порядки для внесення поправок до відповідних розділів.

Загальний (парламентський) порядок (Розділи, крім I, III, XIII).

Цей порядок застосовується до всіх розділів Конституції, крім I, III, та XIII. Ініціювати зміни може Президент України або не менш як третина від конституційного складу ВРУ (не менше 150 народних депутатів). Законопроєкт про внесення змін розглядається ВРУ за наявності висновку Конституційного Суду України (КСУ) щодо його відповідності вимогам статей 157 та 158 Конституції.

На першому етапі відбувається схвалення законопроєкту більшістю від конституційного складу ВРУ (тобто 226 і більше народних депутатів), що є лише попереднім актом. Остаточне рішення про прийняття законопроєкту може бути ухвалене лише на наступній черговій сесії ВРУ. Для його прийняття потрібна кваліфікована більшість − не менш як дві третини від конституційного складу ВРУ (тобто не менше 300 народних депутатів).

Примітка: Конституція України прямо забороняє Президенту України застосовувати право вето щодо законів про внесення змін до Конституції України.

Особливий порядок (Розділи I, III, XIII)

Внесення змін до Розділу I «Загальні засади», Розділу III «Вибори. Референдум» і Розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» передбачає найскладніший механізм (комбінований порядок), який забезпечує стабільність основ конституційного ладу.

Ініціювати зміни до цих розділів може Президент України або не менш як дві третини конституційного складу ВРУ (не менше 300 народних депутатів). Обов'язкова перевірка КСУ щодо відповідності законопроєкту вимогам статей 157 та 158 Конституції.

Схвалення законопроєкту більшістю від конституційного складу ВРУ (226+ голосів).

Прийняття законопроєкту на наступній черговій сесії більшістю не менш як дві третини від конституційного складу ВРУ (не менше 300 народних депутатів).

Після схвалення парламентом це рішення має бути затверджене всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Примітка: У зв'язку з референдумом ВРУ має повноваження призначати всеукраїнський референдум з питань про зміну території України.

Обмеження внесення змін (гарантії стабільності). Процедури внесення змін спрямовані на захист Конституції, забезпечуючи стабільність правового захисту та можливість часткової зміни. Конституція України встановлює *випадки, коли зміни неможливі:*

Конституція не може бути змінена, якщо зміни (стаття 157):

✓ *передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина.*

✓ *спрямовані на ліквідацію незалежності України.*

✓ *спрямовані на порушення територіальної цілісності України.*

✓ *Конституція не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.*

Заборонено повторне подання до ВРУ одного й того ж законопроєкту про внесення змін до Конституції, якщо він був відхилений, раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо нього. ВРУ протягом терміну своїх повноважень (п’яти років) не може двічі змінювати одні й ті ж положення Основного Закону (Стаття 158).

Конституційного Суду України відіграє критично важливу роль у процесі зміни Конституції, здійснюючи обов'язковий попередній (проспективний) конституційний контроль. КСУ надає висновки щодо відповідності законопроєкту про внесення змін до Конституції вимогам статей 157 і 158 Конституції України. У разі внесення поправок до законопроєкту в процесі розгляду у ВРУ, він приймається лише за наявності нового висновку КСУ про відповідність законопроєкту з внесеними поправками вимогам статей 157 і 158. Висновок КСУ надає Велика палата Суду. Конституція України належить до жорстких (важко змінюваних) актів, оскільки внесення змін до неї здійснюється за особливою, ускладненою процедурою, визначеною Розділом XIII Основного Закону.

Порядок внесення змін до Конституції України різниться залежно від того, до якого розділу Конституції пропонуються зміни.

ПОРЯДОК ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Загальний (парламентський) порядок

(застосовується до всіх розділів, крім Розділів I, III, XIII)

Етап процедури	Суб'єкт	Вимога (квота)
Законодавча ініціатива	Президент України АБО Не менш як	Не менше 150 народних депутатів.

(внесення проєкту)	третина від конституційного складу ВРУ.	
Попередній Конституційний Контроль (висновок КСУ)	Конституційний Суд України	Обов'язковий висновок щодо відповідності законопроєкту вимогам статей 157 та 158 Конституції.
Схвалення проєкту (на першому етапі / Перша сесія ВРУ)	Верховна Рада України	Більшість від конституційного складу ВРУ – 226 і більше голосів (Просте схвалення).
Прийняття Закону (на наступній черговій сесії ВРУ)	Верховна Рада України	Не менш як дві третини від конституційного складу ВРУ – не менше 300 голосів.
Промульгація	Президент України	Президент не має права вето щодо законів про внесення змін до Конституції.

Особливий (комбінований) порядок

(застосовується до Розділу I «Загальні засади», Розділу III «Вибори. Референдум», Розділу XIII «Внесення змін до Конституції України»**)**

Етап процедури	**Суб'єкт**	**Вимога (квота)**
Законодавча ініціатива (внесення проєкту)	Президент України АБО Не менш як дві третини від конституційного складу ВРУ.	Не менше 300 народних депутатів.
Попередній Конституційний Контроль (висновок КСУ)	Конституційний Суд України (КСУ)	Обов'язковий висновок щодо відповідності законопроєкту вимогам

		статей 157 та 158 Конституції.
Схвалення проєкту (на першій сесії ВРУ)	Верховна Рада України	Більшість від конституційного складу ВРУ – 226і більше голосів.
Прийняття Закону (на наступній черговій сесії ВРУ)	Верховна Рада України	Не менш як дві третини від конституційного складу ВРУ – не менше 300 голосів.
Затвердження референдумом	Народ України (Всеукраїнський референдум)	Затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України**.**

Обмеження та заборони щодо змін (статті 157, 158)

Конституція України встановлює абсолютні заборони, які є важливими гарантіями її стабільності та захисту

ОБМЕЖЕННЯ	**СУТНІСТЬ ЗАБОРОНИ**
змістовні (стаття 157, ч. 1)	Конституція не може бути змінена, якщо зміни:
	1. Передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина.
	2. Спрямовані на ліквідацію незалежності України.
	3. Спрямовані на порушення територіальної цілісності України.
режимні (стаття 157, ч. 2)	Конституція не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.
процедурні (стаття 158)	Забороняється повторне подання відхиленого законопроєкту раніше, ніж через рік з дня прийняття рішення.
	Забороняється ВРУ протягом терміну своїх повноважень (п’яти років) двічі змінювати одні й ті ж положення Конституції.

2.4. Міжнародні договори та загальновизнані принципи міжнародного права

Міжнародні договори є одним із провідних джерел конституційного права України (стаття 9. Конституції України). Принцип пріоритетності загальновизнаних норм і принципів міжнародного права передбачає необхідність приведення норм внутрішнього, національного законодавства у відповідність із положеннями і принципами міжнародного права.

Конституція України (стаття 9) встановлює, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Єдиною умовою для визнання міжнародного договору джерелом національного права є надання Верховною Радою України згоди на його обов'язковість. Для міжнародних договорів, які є джерелом конституційного права України, згода Верховної Ради України може відбуватися лише шляхом прийняття закону про ратифікацію. Ратифікований міжнародний договір має ту саму юридичну силу, що й національний закон.

Джерелами конституційного права України є *лише ті міжнародні договори, які мають конституційно-правовий зміст* (наприклад, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р., Європейська хартія місцевого самоврядування 1985 р.).

Проблема юридичної сили міжнародних договорів, що стали частиною національної правової системи, та їхнього місця в ієрархії джерел права в конституціях деяких держав, включаючи Україну, взагалі оминається. Проте існує дві ключові позиції щодо пріоритету:

- Пріоритет міжнародного договору над законом, у випадку колізії між нормами закону України і міжнародного договору України, *пріоритет надається міжнародному договору*. Це підтверджується законодавством: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

- Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише *після внесення відповідних змін до Конституції України*. Цим Основний Закон фіксує принцип верховенства Конституції щодо міжнародних договорів.

Конституційний Суд України відіграє вирішальну роль у визначенні конституційності міжнародних договорів:

✓ до повноважень Конституційного Суду України належить надання висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ратифікацію);

✓ з відповідним запитом до Конституційного Суду України можуть звертатися Президент України та Кабінет Міністрів України;

✓ У разі встановлення невідповідності міжнародного договору Конституції України його включення до **системи законодавства України** є неприпустимим, що забезпечує верховенство Конституції.

Загальновизнані принципи міжнародного права

Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного співробітництва за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права (стаття 18 Конституції України). Конституція України проголошує визнання загальновизнаних принципів і норм міжнародного права складовою частиною правової системи України.

Співвідношення з національним законодавством

У вітчизняному правознавстві ставлення до місця загальновизнаних принципів і норм міжнародного права в національній правовій системі України є різним. Більшість науковців, переважно представників конституційного права, не вбачають конституційних підстав вважати загальновизнані принципи й норми міжнародного права частиною національного законодавства України, на відміну від міжнародних договорів. Це

можливо лише тоді, коли загальновизнані принципи й норми міжнародного права буде закріплено в універсальних міжнародних договорах, стороною яких виступає Україна, і згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України.

Навіть визнання таких принципів і норм більшістю держав автоматично не зобов'язує кожну державу дотримуватися їх у своїй внутрішній діяльності, а тим паче надавати їм пріоритетності перед національним законодавством, доки ці принципи й норми не закріплено в ратифікованому міжнародному договорі, який став частиною національної правової системи.

Загальновизнаними здебільшого називають принципи й норми Статуту ООН та деякі інші, які охоплюють зазвичай норми міжнародного звичаєвого права. Це ускладнює оцінювання їхньої узгодженості з національним законодавством, яке сформульовано чіткіше.

Міжнародні стандарти та права людини

Втілення міжнародно-правових норм є ключовою тенденцією конституційно-правового регулювання статусу особи в Україні.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВ ЛЮДИНИ − це принципи й норми, зафіксовані в міжнародних актах і визнані міжнародною спільнотою, які кожна держава має гарантувати, забезпечувати та захищати.

Ратифікувавши міжнародний договір про права людини, держава має вжити всіх необхідних заходів, щоб ***привести національне законодавство у відповідність до*** міжнародних положень. Конституційний статус особи в Україні відповідає міжнародним стандартам. У Конституції мають бути втілені стандарти прав людини, вироблені світовою практикою.

Практика Європейський суд з прав людини

Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року та практика Європейського суду

з прав людини є джерелами конституційного права, що впливають на національне законодавство та його застосування.

Конституція закріплює, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися до відповідних міжнародних організацій (членом або учасником яких є Україна) для захисту своїх прав і свобод.

2.5. Закон як джерело конституційного права

Закони посідають провідне місце у правовій системі (після Конституції України) і є найбільш поширеним джерелом конституційного права України. Закон − це нормативно-правовий акт, що приймається Верховною Радою України (ВРУ) або безпосередньо народом України на всеукраїнському референдумі з дотриманням вимог законодавчої процедури. Закон має вищу щодо всіх інших нормативно-правових актів юридичну силу (після Конституції України) та регулює найважливіші суспільні відносини.

Принцип верховенства Конституції та законів України передбачає найвищу юридичну силу законів у системі нормативно-правових актів України. Усі інші нормативно-правові акти (підзаконні акти) повинні відповідати законам. Верховна Рада України наділена винятковим правом серед органів державної влади, влади АРК та місцевого самоврядування ухвалювати акти у формі законів.

Закони є джерелом конституційного права за умови, що вони регулюють суспільні відносини, які є предметом конституційного права. Закони є первинною основою регулювання найважливіших суспільних відносин. Поточне законодавство розвиває, деталізує положення Конституції України.

Конституція України містить норми щодо необхідності прийняття законів, у тому числі у формі прямих посилань. Неухвалення закону, необхідного для виконання конституційних положень, може спричинити нівелювання гарантованого конституційного змісту права.

У вітчизняній юридичній науці проблема класифікації законів розглядається переважно на доктринальному рівні, оскільки Конституція України використовує єдиний термін «закон». Проте, з урахуванням наукових поглядів і практики, розрізняють такі групи законів:

Вид Закону	Характеристика	Приклади
Конституційні закони	Закони, за допомогою яких **вносять зміни до Конституції** або **доповнюють її**. Вони фактично є конституційними за змістом.	Закони про Державний Герб та Державний Гімн України, державні символи (приймаються двома третинами голосів).
Органічні закони	Регулюють, як правило, **цілий інститут конституційного права загалом**, розвиваючи найважливіші положення Конституції. Мають власний об'єкт регулювання, до якого належать «найважливіші», «основоположні», «фундаментальні» суспільні відносини.	Виборчий кодекс України, Закони «Про громадянство», «Про місцеве самоврядування», «Про Кабінет Міністрів України».
Звичайні закони	Регулюють **окремі питання** державного чи суспільного життя. Вони є джерелами конституційного права лише тоді, коли **містять конституційно-правові норми**. Приймаються простою більшістю голосів.	Закони «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про місцеві державні адміністрації».

Реалізація Конституції України через ухвалення законів є найзмістовнішою формою правового аспекту механізму дії Основного Закону. Конституційність законів полягає у забезпеченні відповідності змісту і суті закону основним засадам Конституції України.

Конституція України встановлює низку вимог до законодавчого регулювання, зокрема, при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (стаття 22. Конституції України). Парламент, ухвалюючи закон, має власний розсуд для передбачення найоптимальнішого механізму реалізації конституційної норми, принципу чи інституту, урахувавши їхню сутність, мету й завдання.

Закони є основним об'єктом конституційного контролю. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів та інших правових актів. Будь-який акт, що суперечить Конституції України, має бути визнаний неконституційним, а отже, недійсним. Закон може бути оскаржений у Конституційному Суді України за конституційною скаргою особи, якщо вважається, що застосований в остаточному судовому рішенні закон суперечить Конституції України.

2.6. Роль рішення Конституційного Суду України у формуванні джерел конституційного права

Конституційний Суд України (КСУ) є єдиним органом конституційної юрисдикції, на який покладено вирішальне значення в системі правової охорони Конституції України. Його акти мають особливу юридичну силу та впливають як на саму Конституцію, так і на всю систему національного законодавства.

Конституційний Суд України виступає центральною ланкою у системі правової охорони Конституції України. Його контрольна функція напряму впливає на юридичну силу інших нормативно-правових актів, які потенційно можуть бути джерелами права:

Скасування неконституційних актів.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України та правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. У разі визнання акту неконституційним, він втрачає чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України відповідного рішення. Це забезпечує принцип найвищої юридичної сили Конституції.

Контроль міжнародних договорів (превентивний контроль).

Конституційний Суд України надає висновки щодо відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів або тих, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість (ратифікацію). Цей попередній контроль є важливим для інтеграції міжнародних норм у національне право, оскільки укладення міжнародних договорів, що суперечать Конституції, можливе лише після внесення змін до Конституції.

Контроль змін до Конституції (превентивний контроль).

Конституційний Суд України надає висновки щодо відповідності законопроєктів про внесення змін до Конституції вимогам статей 157 та 158 Конституції. Це забезпечує дотримання ускладненого порядку зміни Основного Закону. Конституційний Суд України перевіряє питання, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум, на відповідність Конституції України.

Офіційне тлумачення Конституції та законів.

Конституційний Суд України є єдиним спеціально уповноваженим органом, що здійснює офіційне тлумачення Конституції України. Ця діяльність формує джерела конституційного права у двох ключових вимірах:

Акти тлумачення Конституції України і законів України мають силу останніх. Рішення та висновки, ухвалені КСУ, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Практична діяльність Конституційний Суд України призвела до виникнення особливого правового явища − правових позицій, які також розглядаються як важливий елемент у системі джерел конституційного права. Правові позиції містяться в інтерпретаційних висновках, викладених у раніше прийнятих рішеннях. Вони мають об'єктивний характер, оскільки при прийнятті рішення у новій справі Конституційний Суд України має враховувати вже вироблене ним розуміння конституційної норми.

Рішення Конституційного Суду України формулюють юридичні позиції щодо змісту та принципів конституційного ладу. *Наприклад, Конституційний Суд України сформулював офіційну доктрину, яка заперечує ідею про подільність суверенітету. Правові позиції Конституційний Суд України, зокрема ті, що стосуються прав і свобод людини, впливають на розвиток і вдосконалення галузевого законодавства, яке має прийматися на основі Конституції.*

Запровадження інституту конституційної скарги посилило роль рішень КСУ як джерела права у сфері захисту прав людини.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон суперечить Конституції України. Хоча тлумачення законів було виключено з повноважень Конституційного Суду України (2016 р.), саме через механізм конституційної скарги Конституційний Суд України вирішує колізії, які виникають у конституційно-правовому полі України, що має велике значення для правильного розуміння і застосування конституційних норм.

Рішення та висновки Конституційного Суду України входять до системи підзаконних та інших джерел конституційного права. Їхня юридична сила може бути рівнозначною юридичній силі Конституції. Рішення Конституційного Суду України відіграли критичну роль у захисті територіальної цілісності, надаючи конституційну оцінку сепаратистським рішенням органів влади АРК та визнавши їх неконституційними. Конституційний Суд України виступає арбітром у вирішенні конституційних конфліктів між

гілками влади, а його рішення ілюструють співвідношення повноважень між Президентом, Парламентом і Урядом.

2.7. Підзаконні нормативно-правові акти як джерело конституційного права

Підзаконні нормативно-правові акти є важливою групою джерел конституційного права України, які регулюють відносини, що становлять предмет цієї галузі. Вони мають підзаконний зміст, тобто повинні ухвалюватися на основі Конституції та законів України і відповідати їм.

Норми підзаконних актів суттєво відрізняються за юридичною силою і видаються на основі Конституції та законів України. До підзаконних джерел конституційного права України належать нормативно-правові акти, що виражають волю Українського народу та політику держави, не суперечать Конституції України та законам України і розвивають їх положення. У системі джерел конституційного права підзаконні акти ***мають нижчу юридичну силу***, ніж Конституція та закони..

У межах системи джерел конституційного права України розрізняють такі види підзаконних актів:

Акти Президента України.

Президент України реалізує свої правотворчі повноваження, видаючи правові акти, виходячи зі свого конституційного статусу як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності та дотримання Основного Закону. Президент видає акти у формі ***указів*** і ***розпоряджень***. Джерелами конституційного права України є акти Президента, видані у формі нормативних указів.

Нормативні укази містять правила поведінки загального характеру, розраховані на багаторазове застосування. Укази можуть бути також індивідуально-владними (персоніфікованими). В ієрархії нормативно-правових актів укази Президента України мають вищу юридичну силу, ніж постанови та розпорядження Уряду. Акти

Президента створюються на основі Конституції і законів, відповідають їм і спрямовуються на виконання їх положень.

Президент може зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів їх невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України. Також Президент скасовує рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам.

Акти Кабінету Міністрів України (Уряду).

Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Його нормотворчість має підзаконний, виконавчо-розпорядчий характер. Кабінет Міністрів України видає обов'язкові для виконання акти − постанови і розпорядження. Акти нормативного характеру видаються у формі ***постанов***, а з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань – у формі ***розпоряджень***.

До джерел конституційного права належать акти Кабінету Міністрів України, які мають нормативний характер. *Приклад: Постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок організаційно-правової підготовки і виконання дій щодо ведення Державного реєстру виборців».*

Кабінет Міністрів керується Конституцією, законами та указами Президента України. Його акти приймаються на основі та на виконання Конституції, законів, актів Президента та постанов Верховної Ради України. Нормативні акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації у встановленому законом порядку. Акти Кабміну включаються до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів України.

Акти центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ). До цієї категорії належать нормативні акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади у межах своїх повноважень, на основі та на виконання Конституції, законів та актів вищих органів влади, мають право видавати

підзаконні нормативні акти. Діяльність центральних органів виконавчої влади має вторинний, підзаконний, виконавчо-розпорядчий характер. Накази міністерства нормативно-правового змісту підлягають державній реєстрації Міністерством юстиції України та включаються до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів.

Акти місцевих державних адміністрацій (МДА). Голови місцевих державних адміністрацій видають розпорядження. Керівники структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій видають накази. Місцеві державні адміністрації забезпечують виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади вищого рівня. Акти місцевих державних адміністрацій є об'єктом контролю з боку Президента України, який може їх скасовувати, якщо вони суперечать Конституції та законам України. Акти місцевих державних адміністрацій також можуть бути оскаржені до суду або органу вищого рівня.

Акти спеціалізованих органів

Акти Центральної виборчої комісії (ЦВК). Центральна виборча комісія є органом державної влади, який має право приймати правові акти конституційного характеру. Акти Центральної виборчої комісії нормативного характеру мають форму постанов, які характеризуються як підзаконні нормативно-правові акти. Постанови ухвалюються за результатами розгляду питань порядку денного.

Акти Верховної Ради АРК та Ради міністрів АРК:

Верховна Рада АРК приймає нормативно-правові акти (рішення та постанови). Рада міністрів АРК видає постанови (нормативного характеру) і розпорядження. Ці акти не можуть суперечити Конституції і законам України.

Акти органів місцевого самоврядування (ОМС). Органи місцевого самоврядування у межах повноважень, визначених

законом, постановляють рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території. Нормативно-правовими актами місцевого самоврядування є акти місцевих референдумів, статути територіальних громад, рішення громадських слухань та нормативні акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування. Ці акти є джерелами конституційного права, якщо вони регулюють відповідні відносини, *наприклад, питання організації та проведення зборів або повноваження місцевих рад.*

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Конституція України (Constitution of Ukraine)	Основний Закон держави і суспільства та головне джерело конституційного права. Це єдиний кодифікований нормативно-правовий акт, яким український народ виражає свою суверенну волю та утверджує основи устрою.
Джерела конституційного права (Sources of Constitutional Law)	Зовнішні форми вираження писаних і неписаних норм, що регулюють конституційно-правові відносини. Вони є створеною або санкціонованою державою правовою формою існування конституційно-правових норм.
Закон (Law, Act)	Нормативно-правовий акт, що приймається Верховною Радою України або безпосередньо народом України на всеукраїнському референдумі. Має вищу юридичну силу після Конституції та регулює найважливіші суспільні відносини.
Конституційні закони (Constitutional laws, Constitutional acts)	Закони, за допомогою яких вносять зміни до Конституції або доповнюють її, є конституційними за змістом.
Органічні закони (Organic laws)	Закони, які регулюють цілий інститут конституційного права загалом, розвиваючи найважливіші положення

	Конституції (наприклад, Виборчий кодекс, Закон «Про громадянство»).
Рішення Конституційного Суду України (Decision of the Constitutional Court of Ukraine)	Акти органів конституційного контролю, які є обов'язковими до виконання. КСУ здійснює офіційне тлумачення Конституції та законів, що також формує джерела конституційного права.
Міжнародні договори (International treaty)	Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є частиною національного законодавства і, відповідно, джерелами конституційного права.

ТЕМА 3.
ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. Поняття національної безпеки
3.2. Система забезпечення національної безпеки
3.3. Місце ДПСУ в системі забезпечення національної безпеки
3.4. Особливості захисту національних інтересів України в прикордонній сфері

Ключові слова (Keywords)

УКРАЇНСЬКОЮ	ENGLISH
Національна безпека	National security
Державна прикордонна служба України	State Border Guard Service of Ukraine
Сектор безпеки і оборони	Security and defencesector
Прикордонна безпека	Border security
Територіальна цілісність	Territorial integrity
Національні інтереси	National interests

Питання 3.1. Поняття національної безпеки

Поняття «національна безпека» є багатовимірною категорією, що охоплює систему відносин, пов'язаних із забезпеченням захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави. У наукових та законодавчих джерелах воно відображає комплексну характеристику стану держави, за якої гарантується її стабільність, суверенітет і сталий розвиток.

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України», **НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА** – це захищеність

державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз.

Фундаментальною складовою змісту поняття національної безпеки є національні інтереси, під якими Закон України «Про національну безпеку України» визначає «*життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її демократичний розвиток, безпечні умови життєдіяльності та добробут громадян*».

Національна безпека України має комплексний і системний характер, що відображається у наступних структурно-функціональних характеристиках:

1. До системи національної безпеки належать: політична, економічна, воєнна, екологічна, інформаційна, гуманітарна, демографічна, соціальна та інші складові.

2. Інтегративний характер. Окремі елементи, зокрема прикордонна та інформаційна безпека, розглядаються як складові як національної, так і міжнародної безпеки, що підкреслює взаємозалежність держав у сучасному світі.

3. Захист суверенітету. Одним із головних завдань системи національної безпеки є забезпечення державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу.

4. Функціональний аспект. Національна безпека реалізується через узгоджену діяльність органів державної влади, сил безпеки, місцевого самоврядування та громадських інституцій, спрямовану на запобігання, виявлення та нейтралізацію загроз національним інтересам.

5. Геополітичний контекст. В умовах глобалізації сутність національної безпеки трансформується, однак її класичні принципи − збереження суверенітету, незалежності, стабільності − залишаються визначальними.

6. Правова основа. Систему правового регулювання у сфері національної безпеки становлять Конституція України, Закон «Про національну безпеку України» (2018 р.), інші нормативні акти, а

також міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Національна безпека має конституційно-правовий статус, закріплений у низці норм Основного Закону. Зокрема, стаття 3 Конституції визначає безпеку людини як одну з найвищих соціальних цінностей.

Державна політика у цій сфері базується на таких принципах:

верховенство права;

законність і підзвітність органів сектору безпеки;

прозорість діяльності у сфері безпеки та оборони;

демократичний цивільний контроль над силовими структурами;

збалансованість інтересів особи, суспільства та держави.

Національна безпека України − це динамічна, комплексна система, спрямована на гарантування стабільності, розвитку та захисту держави і громадян. Її сутність полягає у забезпеченні захищеності національних інтересів, що досягається через узгоджену взаємодію політичних, правових, економічних, військових та соціальних механізмів державного управління.

3.1. Система забезпечення національної безпеки

Система забезпечення національної безпеки України являє собою комплексну, багаторівневу та взаємопов'язану структуру, діяльність якої спрямована на реалізацію та захист національних інтересів. Її функціонування базується на законодавчо визначених принципах, цінностях і конституційних положеннях, що забезпечують узгодженість дій усіх суб'єктів державної влади.

Забезпечення національної безпеки є однією з головних функцій держави. Відповідно до Конституції України, захист державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, а також забезпечення економічної та інформаційної безпеки належать до найважливіших завдань держави і водночас становлять справу всього Українського народу.

Основним призначенням системи забезпечення національної безпеки **є** гарантування захищеності суверенітету, територіальної цілісності та демократичного ладу України від реальних і потенційних загроз, а також забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх небезпек політичного, економічного, соціального, військового, техногенного, екологічного, інформаційного та іншого характеру.

Національна безпека України має системний і комплексний характер, який охоплює такі взаємопов'язані складові:

Політична безпека − стабільність політичної системи, ефективність державного управління, дотримання демократичних принципів.

Економічна безпека − стійкість національної економіки, фінансової системи, енергетичної незалежності.

Воєнна безпека − обороноздатність держави, діяльність Збройних Сил, реалізація воєнної доктрини.

Екологічна безпека − охорона навколишнього природного середовища, попередження техногенних катастроф.

Інформаційна безпека − захист інформаційного простору, недопущення деструктивного інформаційного впливу.

Демографічна безпека − забезпечення відтворення населення, охорона здоров'я, міграційна стабільність.

Міжнародна безпека − участь України у системах міжнародної колективної безпеки, миротворчих ініціативах та врегулюванні конфліктів.

Прикордонна безпека − охорона державного кордону, запобігання нелегальній міграції, контрабанді, транскордонним загрозам.

Система забезпечення національної безпеки України включає сукупність органів державної влади та інших інституцій, які в межах своєї компетенції реалізують заходи із забезпечення безпеки:

Президент України − виступає Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, гарантом державного суверенітету та територіальної цілісності; здійснює загальне керівництво у сферах національної безпеки та оборони.

Рада національної безпеки і оборони України (РНБО) − є координаційним органом при Президентові, який визначає та координує реалізацію державної політики у сфері безпеки.

До основних повноважень РНБО належать:

аналіз і прогнозування стану національної безпеки;

координація діяльності суб'єктів сектору безпеки;

інформаційно-аналітичне забезпечення прийняття рішень;

контроль за реалізацією стратегічних документів у сфері безпеки.

Верховна Рада України − визначає засади внутрішньої та зовнішньої політики, приймає закони у сфері національної безпеки, затверджує оборонні програми, приймає рішення про введення надзвичайного чи воєнного стану.

Кабінет Міністрів України − реалізує державну політику у сфері безпеки й оборони, забезпечує координацію діяльності міністерств, формує державні програми у сфері зовнішньої та внутрішньої безпеки.

Державна прикордонна служба України − забезпечує охорону державного кордону і контроль за його перетином, виконує функції із захисту суверенітету, територіальної цілісності та інформаційної безпеки у прикордонному просторі. Її діяльність передбачає

функціонування інтегрованих інформаційних систем, що забезпечують ефективну взаємодію між суб'єктами сектору безпеки.

Державна політика у сфері національної безпеки та оборони ґрунтується на таких основних принципах:

- ✓ дотримання норм міжнародного права та участь України у колективних заходах із підтримання миру і стабільності;
- ✓ пріоритет прав і свобод людини і громадянина;
- ✓ своєчасність, адекватність і пропорційність заходів реагування на загрози;
- ✓ чітке розмежування повноважень між органами державної влади та ефективна взаємодія між ними;
- ✓ демократичний цивільний контроль над сектором безпеки;
- ✓ підзвітність і прозорість у діяльності суб'єктів системи безпеки.

Система забезпечення національної безпеки функціонує в умовах гібридних загроз, зокрема інформаційної війни, кібератак і деструктивного впливу на суспільну свідомість.

Інформаційна складова національної безпеки передбачає:

- ✓ захист інформації з обмеженим доступом (державної, службової, конфіденційної);
- ✓ безпеку інформаційних систем і засобів комунікації;
- ✓ недопущення поширення недостовірної чи маніпулятивної інформації, що суперечить національним інтересам;
- ✓ функціонування механізмів виявлення, попередження, нейтралізації та припинення інформаційних загроз.

Стратегія національної безпеки України є базовим документом, який визначає напрями державної політики у цій сфері. Її положення є відкритими, за винятком інформації з обмеженим доступом.

Система забезпечення національної безпеки України − це цілісний державний механізм, орієнтований на комплексний захист особи, суспільства та держави. Її ефективність ґрунтується на узгодженій діяльності суб'єктів безпеки, дотриманні

конституційних принципів, міжнародних стандартів і пріоритеті прав людини як найвищої соціальної цінності.

3.3. Місце Державної прикордонної служби України в системі забезпечення національної безпеки

Державна прикордонна служба України посідає особливе місце у системі забезпечення національної безпеки України, виступаючи правоохоронним органом спеціального призначення та суб'єктом сектору безпеки і оборони, відповідальним за охорону державного кордону, захист суверенітету й забезпечення прикордонної безпеки.

Державна прикордонна служба України як суб'єкт сектору безпеки і оборони. Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України», сектор безпеки і оборони − це система органів державної влади, військових формувань і правоохоронних структур, діяльність яких спрямована на захист національних інтересів. Державна прикордонна служба України входить до його складу поряд з іншими військовими та правоохоронними формуваннями.

Державна прикордонна служба України має статус правоохоронного органу спеціального призначення, який виконує завдання щодо охорони державного кордону та захисту суверенних прав України у її виключній (морській) економічній зоні. ДПСУ є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідного міністра, що забезпечує її інтегрованість у систему державного управління сектором безпеки.

Охорона державного кордону становить невід'ємний елемент загальнодержавної системи захисту території України. Державна прикордонна служба України реалізує завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону і охорони суверенних прав у виключній (морській) економічній зоні, що безпосередньо пов'язано з гарантуванням державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного ладу. Одним із ключових завдань Державної прикордонної служби України є виявлення, попередження та нейтралізація загроз на державному кордоні.

Прикордонна безпека є невід'ємною частиною національної та міжнародної безпеки. Вона забезпечується через безперервну діяльність органів і підрозділів Державної прикордонної служби України, спрямовану на підтримання режиму державного кордону.

Прикордонна безпека охоплює:

правові, організаційні, режимні, розвідувальні та оперативно-розшукові заходи;

спеціальні й військові дії, спрямовані на захист об'єктів прикордонної інфраструктури;

гарантування державного суверенітету та територіальної цілісності України в прикордонному просторі.

Ефективна охорона державного кордону можлива лише за умови тісної співпраці Державної прикордонної служби України з іншими правоохоронними та військовими формуваннями України, а також із прикордонними органами суміжних держав. Державна прикордонна служба України є стратегічним елементом системи національної безпеки, який виконує функції захисту територіальної цілісності, охорони державного кордону, забезпечення прикордонної та інформаційної безпеки.

3.4. Особливості захисту національних інтересів України в прикордонній сфері

Прикордонна безпека є сферою національної безпеки, що безпосередньо пов'язана із забезпеченням охорони державного кордону та захисту національних інтересів у прикордонному просторі. У сучасних умовах зовнішньої агресії захист цих інтересів набуває особливої актуальності та має власні специфічні особливості.

Забезпечення національних інтересів у прикордонній сфері становить невід'ємний елемент системи національної безпеки України. *Метою захисту національних інтересів у прикордонній сфері є:*

гарантування державного суверенітету, незалежності та територіальної цілісності;

забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України у прилеглій зоні й у виключній (морській) економічній зоні;

створення умов для сталого розвитку прикордонного регіону та підвищення рівня його безпеки.

Прикордонна безпека є складовою як національної, так і міжнародної безпеки, а її забезпечення потребує системного підходу та застосування комплексу заходів:

правових;

організаційних;

режимних;

контррозвідувальних;

розвідувальних;

оперативно-розшукових;

спеціальних і військових.

Ключовим суб'єктом реалізації державної політики у цій сфері є Державна прикордонна служба України, яка здійснює безпосередній контроль за станом прикордонної безпеки, забезпечує охорону кордону та взаємодіє разом з іншими органів сектору безпеки і оборони, органами публічної адміністрації.

Забезпечення прикордонної безпеки обумовлює необхідність співпраці України з міжнародними партнерами та впровадження сучасних європейських підходів.

Інтегроване управління кордонами

В Україні поступово реалізується модель інтегроване управління кордонами, яка передбачає узгоджену діяльність усіх компетентних органів у сфері прикордонного контролю та спрямована на баланс між безпекою і свободою пересування.

Міжвідомча взаємодія

Державна прикордонна служба України активно співпрацює з МВС, СБУ, Національною поліцією, ДМС, а також з прикордонними відомствами суміжних держав, що ґрунтується на обміні інформацією та спільних превентивних заходах.

Забезпечення національних інтересів у прикордонній сфері повинно здійснюватися з урахуванням принципу верховенства права та дотримання прав і свобод громадян.

Прикордонна безпека є однією з ключових складових національної безпеки України, що охоплює правові, інформаційні, військові та міжнародні аспекти діяльності держави, спрямована на збереження суверенітету, територіальної цілісності та стабільності держави.

Тлумачення основних термінів

Термін	Тлумачення
Національна безпека (National security)	Захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз.
Національні інтереси (National interests)	Життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет, демократичний розвиток, безпечні умови життєдіяльності та добробут громадян.
Державний кордон (State border)	Лінія та вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, водного простору, надр і повітряного простору.
Територіальне верховенство (Territorial supremacy)	Поширення суверенітету держави на всю її територію, що є взаємним зв’язком між конституційно-правовими категоріями «державна територія» та «державний суверенітет».
Державна територія (State territory)	Просторова межа, в межах якої держава здійснює свій суверенітет і

	функціонування. Охоплює сушу, водні, підземні та повітряні простори.
Прикордонна безпека (Border security)	Складова національної та міжнародної безпеки, що забезпечується діяльністю Державної прикордонної служби України і спрямована на підтримання режиму державного кордону, прикордонного режиму та захист національних інтересів у прикордонному просторі.

ТЕМА 4.
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ, ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В ДЕРЖАВНІЙ ПРИКОРДОННІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ

4.1. Поняття інформаційної безпеки

4.2. Конституційна основа інформаційної безпеки

4.3. Співвідношення інформаційної безпеки та інформаційних прав

4.4. Поняття таємної інформації

4.5. Класифікація таємної інформації

4.6. Суб'єкти забезпечення правового режиму таємної інформації

4.6. Службова інформація у діяльності Державної прикордонної служби України

Ключові слова (Keywords)

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
конституційні засади інформаційної безпеки	Constitutional foundations of information security
інформаційна безпека	Information security
інформаційні права	Information rights
захист інформації	Information protection
інформаційний суверенітет	Information sovereignty
державна таємниця	State secret
таємна інформація	Classified information
службова інформація	Official information
конфіденційна інформація	Confidential information
персональні дані	Personal data
інформація з обмеженим доступом	Restricted information (або information with restricted access)

4.1. Поняття інформаційної безпеки

Інформаційна безпека посідає важливе місце у системі забезпечення національної безпеки України, виступаючи її невід'ємним структурним елементом. Термін *«інформаційна безпека»* широко використовується у стратегічних документах, доктринальних джерелах та наукових працях, де пов'язується із захистом інформації, інформаційним суверенітетом та протидією інформаційним загрозам.

У Стратегії інформаційної безпеки України інформаційна безпека визначається як складова частина національної безпеки, спрямована на захист життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави в інформаційній сфері, а також на запобігання шкоді, що може бути завдана цим інтересам.

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ – складова частина національної безпеки України, стан захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації, доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існує ефективна система захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом.

Інформаційна безпека − багатогранна категорія, що розглядається одночасно як стан, процес і властивість інформаційного середовища.

У науковій літературі інформаційна безпека визначається як:

стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує його стабільне функціонування та розвиток;

система заходів, спрямована на виявлення, запобігання та нейтралізацію внутрішніх і зовнішніх інформаційних загроз, а також на збереження інформаційного суверенітету держави;

комплекс методів, засобів і способів, що забезпечують належний рівень охорони інформації, недопущення негативних впливів і реалізацію інформаційних прав суб'єктів;

характеристика стабільного стану державного управління, який дозволяє органам влади зберігати функціональну спроможність під впливом інформаційних ризиків.

Інформаційну безпеку можна розглядати у двох основних аспектах:

Комунікативному − як безпеку впливу інформаційних потоків (через ЗМІ, мережу Інтернет, соціальні платформи тощо) на суспільну свідомість.

Технологічному − як захист інформації персонального, корпоративного чи державного рівня від несанкціонованого доступу, втручання чи втрати яка обробляється у інформаційно-телекомунікаційних системах.

Забезпечення інформаційної безпеки є ключовим напрямом державної інформаційної політики, який охоплює правові, організаційні, технічні та міжнародні аспекти. У Законі України «Про національну безпеку України» інформаційна безпека розглядається як один із напрямів державної діяльності у сфері захисту національних інтересів. Державна політика у цій сфері передбачає стратегічне планування, розвиток системи моніторингу загроз та забезпечення реалізації інформаційних прав громадян.

У діяльності Державної прикордонної служби України інформаційна безпека набуває специфічного змісту, зумовленого характером її завдань у сфері охорони державного кордону та

виступає інтеграційним елементом, який поєднує аспекти національної, інформаційної та прикордонної безпеки. Вона характеризує рівень захищеності інформаційного середовища у прикордонній сфері, що охоплює діяльність органів та підрозділів, систем управління, комунікацій і баз даних. Важливою складовою є створення системи оперативного реагування на інформаційні загрози, спрямованої на їх випередження, запобігання та усунення.

Інформаційна безпека у прикордонній сфері полягає у збереженні цілісності, конфіденційності та доступності інформаційних ресурсів Державної прикордонної служби України, порушення яких може завдати шкоди як прикордонній, так і загальнодержавній безпеці. Інформаційна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки України, що забезпечує стабільність функціонування державних інституцій, захист інформаційного простору та розвиток демократичного суспільства. У діяльності Державної прикордонної служби України вона відіграє ключову роль у підтриманні прикордонної безпеки, забезпечуючи захист інформаційних ресурсів, стійкість до кіберзагроз і реалізацію державної політики у сфері інформаційного суверенітету.

4.2. Конституційна основа інформаційної безпеки

Конституція України як Основний Закон держави, установлює ключові функції державної влади, закріплює основні права і свободи громадян та формує базові засади національної безпеки, включно з її інформаційною складовою.

Однією з фундаментальних конституційних засад інформаційної безпеки є покладення на державу обов'язку щодо її забезпечення. Відповідно до статті 17 Конституції України, забезпечення інформаційної безпеки належить до найважливіших функцій держави. Захист інформаційної безпеки визначається загальнодержавним завданням і вважається справою всього Українського народу та має бути пріоритетним напрямом діяльності усіх органів державної влади, правоохоронних структур і військових формувань.

Основний Закон закріплює національну безпеку як один із ключових елементів конституційного ладу, що включає й інформаційну сферу. Таким чином, Конституція України створює правову основу для розбудови системи державного управління, у межах якої забезпечується захист інформаційного простору та стійкість до інформаційних загроз.

Конституція України виступає базовим джерелом регулювання інформаційних правовідносин, визначаючи правовий статус суб'єктів інформаційної діяльності та обов'язки державних органів щодо їх гарантування. У ній закріплені основні інформаційні права фізичних осіб, включно з правом на доступ до інформації, вільне вираження поглядів, збереження конфіденційності особистих даних тощо. Зазначені норми формують обов'язок держави забезпечувати дотримання, реалізацію та захист цих прав у всіх сферах суспільного життя.

Конституція виконує подвійну функцію: є не лише основним актом конституційного права, а й первинним джерелом інформаційного права, на якому базується подальше правове регулювання у сфері інформаційної безпеки.

Основний Закон визначає *інформаційно-правові принципи діяльності:*

відкритість,

законність,

пропорційність,

баланс між правом на інформацію та її захистом.

Конституційні положення виступають правовим фундаментом для формування всієї системи державної політики та нормативно-правових актів у сфері інформаційної безпеки. Конституція України забезпечує юридичну основу для реалізації законів, а також інших стратегічних документів, що визначають державну політику у цій сфері.

Серед ключових напрямів державної інформаційної політики, заснованих на Конституції, − гарантування свободи слова, доступу

до інформації, захисту персональних даних та недопущення незаконного втручання у приватне життя громадян.

Таким чином, Основний Закон виступає базовим джерелом не лише конституційного, а й інформаційного права України, визначаючи напрями розвитку законодавчої, виконавчої та безпекової діяльності держави у цій сфері.

Відповідно до Закону України «Про інформацію» (ст. 20), за порядком доступу інформація поділяється на **відкриту** та **інформацію з обмеженим доступом**.

Відкрита інформація є загальнодоступною, за винятком випадків, коли законом встановлено обмеження доступу до неї.

Інформація з обмеженим доступом поділяється на три види:

*конфіденційну**;***

*таємну**;***

*службову**.***

Конфіденційна інформація – це інформація про фізичну особу або інші відомості, доступ до яких обмежується фізичною чи юридичною особою відповідно до закону. Така інформація може поширюватися лише за згодою її власника, якщо інше не передбачено законодавством.

Таємна інформація – це інформація, розголошення якої може завдати шкоди особі, суспільству або державі. Порядок віднесення інформації до таємної та правила доступу до неї визначаються спеціальними законами.

Службова інформація – це інформація, доступ до якої обмежується у зв’язку з виконанням органами державної влади та іншими суб’єктами своїх службових повноважень. Правовий режим службової інформації також установлюється законом.

Водночас закон визначає категорії відомостей, доступ до яких **не може бути обмежений**. До них належать:

інформація про стан довкілля, якість харчових продуктів і предметів побуту;

відомості про аварії, катастрофи, надзвичайні ситуації та інші події, що становлять загрозу життю і здоров'ю людей;

інформація про стан здоров'я населення, рівень життя, соціально-демографічні показники, освіту, культуру та стан правопорядку;

відомості про порушення прав і свобод людини;

інформація про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб;

інформація про використання публічних коштів та інші відомості, відкритість яких гарантується законами України та міжнародними договорами.

Отже, законодавство України виходить із принципу відкритості інформації, а обмеження доступу допускається лише у випадках, прямо визначених законом і необхідних для захисту прав людини, суспільних інтересів та національної безпеки.

4.3. Співвідношення інформаційної безпеки та інформаційних прав

Інформаційна безпека та інформаційні права становлять взаємопов’язані елементи системи правового регулювання інформаційних відносин. Їхнє співвідношення має фундаментальне значення для забезпечення стабільності суспільства, ефективності державного управління та дотримання прав людини. Вони не є протилежними явищами, а функціонують у взаємодоповнювальному балансі, де інформаційна безпека виступає умовою реалізації інформаційних прав, а дотримання цих прав − критерієм правомірності заходів у сфері інформаційної безпеки.

Поняття «інформаційна безпека» має ширше змістове значення, ніж «захист інформації».

Інформаційна безпека охоплює весь спектр заходів щодо формування, використання, збереження й поширення інформації, а також протидію деструктивним впливам у інформаційному середовищі.

Захист інформації, згідно із Законом України «Про інформацію», визначається як сукупність правових, адміністративних, організаційних і технічних заходів, спрямованих на збереження, цілісність і контрольований доступ до інформації.

Інформаційні права людини і громадянина в інформаційній сфері невіддільні від належного рівня інформаційної безпеки, що забезпечує можливість їх практичної реалізації.

Мета інформаційної безпеки полягає у створенні такого стану інформаційного середовища, за якого гарантується захищеність особи, суспільства і держави, а також дотримання інформаційних прав усіх суб'єктів інформаційних відносин.

Державна політика у сфері інформаційної безпеки повинна здійснюватися на засадах збалансованості між трьома напрямами:

захист прав і свобод людини в інформаційній сфері;

гарантування державної безпеки;

розвиток національного інформаційного простору.

Правова природа інформаційної безпеки зумовлює створення правових і організаційних механізмів, спрямованих на захист конституційних інформаційних прав і свобод громадян, у тому числі через впровадження системи інформаційного контролю, аудиту та моніторингу.

Проблема співвідношення інформаційної безпеки та інформаційних прав передбачає пошук оптимального балансу між відкритістю інформації та її захистом, що особливо актуально у діяльності органів державної влади, зокрема Державної прикордонної служби України.

Пріоритети прикордонної політики визначають необхідність одночасного забезпечення інформаційної безпеки, захисту приватності (прайвесі) та реалізації інформаційних прав громадян. У межах діяльності ДПСУ принцип транспарентності (інформаційної відкритості) повинен поєднуватися з вимогами конфіденційності та захисту персональних даних, що відповідає європейським стандартам прикордонного менеджменту.

Захист приватності під час ідентифікації осіб у процесі прикордонного контролю виступає одним із ключових аспектів правового регулювання інформаційних відносин у прикордонній сфері, особливо в контексті інтеграції України до ЄС.

Інформаційна безпека є також інструментом реалізації конституційного права на інформацію, оскільки створює умови для безпечного доступу до публічних даних і функціонування державних інформаційних систем. Державна прикордонна служба України як суб'єкт владних повноважень зобов'язана забезпечувати доступ громадян до публічної інформації, публікувати офіційні відомості та надавати відповіді на інформаційні запити відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Підтримання інформаційної безпеки та кібербезпеки в інформаційно-телекомунікаційних системах Державна прикордонна служба України гарантує збереження достовірності та доступності офіційної інформації, а також захист прав людини на отримання інформації.

Згідно з положеннями державної інформаційної політики, свобода слова, доступ до інформації та забезпечення інформаційної безпеки є взаємопов'язаними складовими єдиного правового механізму гарантування конституційних прав громадян.

Інформаційна безпека і інформаційні права утворюють єдиний правовий комплекс, що забезпечує стабільне функціонування держави та захист прав людини. Інформаційна безпека виступає умовою реалізації та гарантією інформаційних прав, тоді як дотримання цих прав є критерієм легітимності дій держави у цій сфері.

Збалансоване співвідношення між відкритістю, приватністю та захищеністю інформації є основним принципом інформаційної політики України, особливо в контексті сучасних викликів − гібридних загроз, цифровізації та європейської інтеграції.

4.4. Поняття таємної інформації

Поняття таємної інформації закріплене законодавством як один із різновидів інформації з обмеженим доступом.

ТАЄМНА ІНФОРМАЦІЯ − це відомості, доступ до яких обмежується відповідно до закону, а їх розголошення може завдати шкоди особі, суспільству чи державі.

Основними ознаками таємної інформації є:

✓ Її розкриття може спричинити негативні наслідки для інтересів особи, суспільства або держави.

✓ Режим таємності встановлюється законом або на його підставі компетентним державним органом.

✓ Таємна інформація є найбільш врегульованою та захищеною категорією серед усіх видів інформації з обмеженим доступом (поряд із конфіденційною та службовою).

Державна таємниця (секретна інформація) становить окремий вид таємної інформації, який має пріоритетне значення для національної безпеки України.

Вона охоплює відомості у сферах:

оборони;

економіки, науки і техніки;

зовнішніх зносин;

державної безпеки та охорони правопорядку.

Розголошення таких відомостей може спричинити шкоду національній безпеці, тому державна таємниця підлягає особливому правовому захисту відповідно до Закону України «Про державну таємницю».

Віднесення інформації до державної таємниці здійснюється з урахуванням принципів збалансування національних інтересів і

демократичної відкритості, а також презумпції публічності інформації − тобто, доки інформацію не віднесено до державної таємниці у встановленому порядку, вона вважається відкритою.

Правовий режим і захист таємної інформації

Порядок доступу, використання та охорони таємної інформації визначається спеціальним законодавством.

Для державної таємниці встановлюється режим секретності, який включає:

визначення порядку віднесення відомостей до державної таємниці;

процедуру засекречування та розсекречування матеріальних носіїв;

систему організаційних, технічних і правових заходів охорони секретних даних.

Порушення правил поводження з таємною інформацією, зокрема незаконне отримання, розголошення або втрату даних, що становлять державну таємницю, тягне за собою юридичну відповідальність, у тому числі кримінальну, відповідно до законодавства України.

4.5. Класифікація таємної інформації

Класифікація таємної інформації здійснюється відповідно до законодавчо встановлених критеріїв, головним із яких є ступінь секретності, що визначає рівень обмеження доступу та важливість відомостей, які становлять державну таємницю.

За ступенем секретності

Основним критерієм поділу інформації, що становить державну таємницю, є ступінь секретності, який визначає міру її важливості, порядок доступу та рівень державного захисту.

Згідно із Законом України «Про державну таємницю», установлено три ступені секретності:

1. «Особливої важливості»;
2. «Цілком таємно»;
3. «Таємно».

Кожен гриф секретності (позначка на матеріальному носії) повинен відповідати ступеню секретності інформації, що міститься в ньому, відповідно до положень Зводу відомостей, що становлять державну таємницю (ЗВДТ).

Строк засекречування матеріальних носіїв інформації встановлюється державним експертом з питань таємниць і відповідає строку дії рішення про віднесення відомостей до державної таємниці. Відлік цього строку починається з моменту присвоєння грифу секретності для: для інформації «особливої важливості» − 30 років, для інформації «цілком таємно» − 10 років, для інформації «таємно» − 5 років.

За сферою

Стаття 8 Закону України «Про державну таємницю» конкретизує інформацію, що становить державну таємницю за різними сферами, а саме:

у сфері оборони;

у сфері економіки, науки і техніки;

у сфері зовнішніх відносин;

у сфері державної безпеки та охорони правопорядку у сфері державної безпеки та охорони правопорядку.

Кожен із наведених видів таємної інформації має власний правовий режим, що визначає:

порядок надання доступу до інформації;

умови її зберігання та передачі;

межі відповідальності за розголошення або незаконне отримання.

4.6. Суб’єкти забезпечення правового режиму таємної інформації

Система суб’єктів, відповідальних за забезпечення правового режиму таємної інформації, є багатоскладовою та включає як спеціалізовані державні органи та посадових осіб, так і всіх працівників, які мають доступ до такої інформації.

Держава (як сукупність компетентних органів) визначає фундаментальні засади правових відносин, що стосуються реалізації таємної інформації, через свої правові важелі регулювання, закріплені в чинних нормативно-правових актах.

Згідно із Законом України «Про державну таємницю», до **суб'єктів забезпечення правового режиму** належать:

Верховна Рада України – здійснює законодавче регулювання та парламентський контроль у цій сфері.

Президент України – здійснює загальне керівництво та контроль через Раду національної безпеки і оборони України.

Кабінет Міністрів України – забезпечує виконання законів, спрямовує та координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади.

Служба безпеки України – є **спеціально уповноваженим державним органом** у сфері охорони державної таємниці. Вона здійснює державний контроль, видає спеціальні дозволи на діяльність, пов’язану з державною таємницею, та проводить перевірки.

Державні експерти з питань таємниць – посадові особи, які здійснюють віднесення інформації до державної таємниці.

Державні органи, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації – забезпечують охорону державної таємниці у межах своїх повноважень та під час виконання своїх завдань. Забезпечення охорони державної таємниці відповідно до вимог режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, діяльність яких пов'язана з державною таємницею, покладається

Режимно-секретні органи **(РСО)** – спеціальні підрозділи (відділи, групи), що створюються безпосередньо в установах для виконання практичних заходів із захисту секретної інформації. Вони безпосередньо підпорядковуються керівнику установи та забезпечують реалізацію державної політики у сфері охорони державної таємниці.

Основними завданнями режимно-секретних підрозділів є:

- організація та забезпечення режиму секретності;
- контроль за дотриманням вимог законодавства щодо охорони державної таємниці;
- ведення секретного діловодства, обліку, зберігання та використання матеріальних носіїв секретної інформації;
- організація оформлення допуску та доступу працівників до державної таємниці;
- проведення інструктажів і перевірок з питань режиму секретності;
- участь у службових розслідуваннях у разі порушення вимог щодо захисту державної таємниці.

Діяльність режимно-секретних підрозділів спрямована на запобігання витоку секретної інформації, забезпечення належного рівня її захисту та контроль за дотриманням установленого режиму секретності.

4.6. Службова інформація у діяльності Державної прикордонної служби України

Службова інформація у діяльності Державної прикордонної служби України є одним із трьох видів інформації з обмеженим доступом, поряд із таємною та конфіденційною інформацією. Її обіг та захист є невід’ємною складовою внутрішньовідомчих інформаційних відносин та забезпечення прикордонної безпеки.

Службова інформація є публічною інформацією з обмеженим доступом. Її правовий режим, порядок віднесення до цієї категорії та порядок доступу регулюються законами України, зокрема:

Законом України «Про інформацію».

Законом України «Про доступ до публічної інформації».

На урядовому рівні її режим урегульований, зокрема, постановами Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типової інструкції про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію») У документах, що містять службову інформацію, проставляється гриф «для службового користування».

Критерії віднесення до службової інформації у ДПСУ

Відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», до службової інформації може належати інформація, що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрівідомчу службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з:

- ✓ розробкою напряму діяльності установи.
- ✓ здійсненням контрольних, наглядових функцій.
- ✓ процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень.
- ✓ зібрана у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці.

Діяльність, пов'язана зі забезпеченням обігу оперативно-службової інформації, є одним з окремих напрямків інформаційної діяльності відповідних підрозділів Державної прикордонної служби України.

Окремі відомості, які відносяться до службової інформації, можуть також містити персональні дані. Приклади відомостей, які є службовою інформацією у сфері діяльності Державної прикордонної служби України:

✓ Відомості розпорядчого, планувального та інформаційного характеру щодо організації, процесу, стану та перевірок документів оперативного планування органів, загонів морської охорони.

✓ Відомості, що містяться в автобіографіях, анкетах, базах даних, особових справах, паспортах, посвідченнях персоналу Державної прикордонної служби України, розголошення яких може мати негативні наслідки у сфері державної безпеки.

✓ Відомості про персональні дані учасників антитерористичної операції на сході України з числа військовослужбовців та/або працівників ДПСУ та/або членів їхніх сімей, розголошення яких призведе до негативних наслідків чи їх ідентифікації/встановлення місця перебування, за винятком відомостей про тих, чия посада становить державну таємницю.

✓ Відомості про дійсне найменування розвідувального органу Адміністрації ДПСУ.

✓ Відомості, які містяться в послужному списку військовослужбовців (за встановленою формою), розголошення яких може завдати шкоди їх законним інтересам і правам.

Військовослужбовці та працівники Державної прикордонної служби України несуть дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність за порушення законодавства про інформацію, включаючи розголошення службової інформації. Відповідальні посадові особи зобов’язані забезпечувати охорону службової таємниці під час формування та використання інформаційних ресурсів.

Довідково: у межах діяльності консультаційних пунктах ДПСУ[2] забороняється обмін секретною інформацією та інформацією, яка в установленому порядку віднесена до службової.

[2]Консультаційні пункти ДПСУ – це створені структурні підрозділи органів охорони державного кордону ДПСУ призначені для організації та підтримання взаємодії і співробітництва з прикордонних питань, а також обміну інформацією під час узгоджених спільних заходів в інтересах протидії протиправній діяльності на державному кордоні України із суміжними державами створені структурні підрозділи органів охорони державного кордону ДПСУ.

Тлумачення основних термінів

Термін	Тлумачення
Інформація (Information)	Будь-які відомості та/або дані, що можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронній формі.
Інформаційна безпека (Information Security)	Стан захищеності інформаційного простору, інформаційних ресурсів і прав людини в інформаційній сфері від внутрішніх і зовнішніх загроз.
Інформаційні права (Information Rights)	Гарантовані законодавством права людини на одержання, використання, поширення, зберігання та захист інформації.
Доступ до інформації (Access to Information)	Право особи на одержання інформації відповідно до вимог законодавства.
Відкрита інформація (Public Information)	Інформація, доступ до якої не обмежується законом і яка є загальнодоступною.
Інформація з обмеженим доступом (Restricted Information)	Інформація, доступ до якої обмежено відповідно до законодавства з метою захисту прав особи, суспільства або держави.
Конфіденційна інформація (Confidential Information)	Інформація, доступ до якої обмежується фізичною чи юридичною особою або законом.
Таємна інформація (Classified Information)	Інформація, розголошення якої може завдати шкоди національній безпеці чи іншим охоронюваним законом інтересам.
Службова інформація (Official Information)	Інформація, що створюється або використовується органами державної влади під час виконання службових повноважень і має обмежений режим доступу.
Державна таємниця (State Secret)	Вид таємної інформації, що охоплює відомості у сферах оборони, безпеки, зовнішніх відносин, економіки, науки і

	техніки, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України.
Персональні дані (Personal Data)	Відомості про фізичну особу, за якими вона ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована.
Інформаційний суверенітет (Information Sovereignty)	Право держави самостійно формувати та реалізовувати інформаційну політику, забезпечуючи захист власного інформаційного простору.
Захист інформації (Information Protection)	Сукупність правових, організаційних і технічних заходів, спрямованих на запобігання несанкціонованому доступу, зміні, втраті чи поширенню інформації.
Правовий режим інформації (Legal Regime of Information)	Встановлений законодавством порядок створення, використання, поширення, зберігання та захисту інформації.

ТЕМА 5.
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ, ЙОГО СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ ЗАГАЛЬНОЮ СТРУКТУРОЮ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

5.1. Адміністративно-територіальний устрій України, поняття та особливості

5.2. Система адміністративно-територіального устрою

5.3. Засади територіального устрою України

5.4. Поняття державного устрою

5.5. Державна територія: поняття та склад

5.6. Державний кордон: поняття, види, порядок установлення, режими

Ключові слова **(**Keywords**)**

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Адміністративно-територіальний устрій	Administrative and territorial structure
Унітарна держава	Unitary state
Державний кордон	State border
Децентралізація	Decentralization
Делімітація	Delimitation
Демаркація	Demarcation
Сухопутний кордон	Land Border
Морський кордон	Sea Border
Повітряний кордон	Air Border / Airspace Border
Річковий кордон	River Border

5.1. Адміністративно-територіальний устрій України, поняття та особливості

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ − це зумовлена географічними, історичними, економічними, соціальними, національно-культурними та іншими чинниками внутрішня територіальна організація держави з її поділом на складові частини − адміністративно-територіальні одиниці.

Адміністративно-територіальний устрій виступає основою просторової організації держави, поєднуючи елементи територіального поділу й системи державних інституцій. Його структура формується з урахуванням природних, історичних, економічних, етнічних та інших особливостей регіонів. Адміністративно-територіальний устрій забезпечує взаємозв'язок між державою, її територіальними одиницями, населенням та органами влади, що діють на відповідних рівнях. Питання територіального устрою регулюються Розділом IX Конституції України.

Метою такого устрою є здійснення оперативного публічного управління територіями, забезпечення сталого розвитку та задоволення потреб громадян.

Адміністративно-територіальна одиниця − це частина єдиної території держави, яка є просторовою основою для організації та діяльності місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Ключові особливості устрою України є унітарний характер. Україна є унітарною державою, що передбачає єдину конституцію, єдину систему законодавства та єдину загальнодержавну систему органів влади. Територіальні одиниці не мають політичного суверенітету.

Основні ознаки унітарності України:

територія держави є єдиною, цілісною та недоторканною;

існує єдина Конституція та система законодавства;

функціонує єдина система органів законодавчої, виконавчої та судової влади;

встановлено єдине громадянство;

територіальні одиниці не мають власного суверенного статусу.

Україна водночас ***є складною унітарною державою***, оскільки до її складу входить Автономна Республіка Крим, що має автономний статус, але не порушує унітарного характеру держави.

Принципи територіального устрою України

Відповідно до статті 132 Конституції України, територіальний устрій ґрунтується на таких фундаментальних засадах:

1. ***Єдність та цілісність державної території.*** Територія України в межах існуючого кордону є неподільною і недоторканною, а всі її частини перебувають у нерозривному взаємному зв’язку.

2. ***Поєднання централізації і децентралізації.*** Центральні органи влади забезпечують загальнодержавні інтереси, тоді як значна частина управлінських повноважень передається на місця органам місцевого самоврядування.

3. ***Збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів.*** Передбачає диференційований підхід до розвитку територій з метою забезпечення цілісності економічного та політичного простору.

4. ***Урахування особливостей територій.*** При організації устрою враховуються історичні, економічні, екологічні, географічні, демографічні особливості, а також етнічні та культурні традиції.

Територіальний устрій України визначається **виключно законами України** (п. 13 ст. 92 Конституції України).

Адміністративно-територіальна реформа (децентралізація) в Україні розпочалася у 2015 році з прийняттям Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад», яка була спрямована на укрупнення громад, перерозподіл фінансових ресурсів та наближення органів управління до потреб людини.

5.2. Система адміністративно-територіального устрою

Відповідно до статті 133 Конституції України, систему адміністративно-територіального устрою становлять:

Автономна Республіка Крим (територіальна автономія у складі унітарної України);

області;

райони;

міста;

райони в містах;

селища;

села.

Сучасна система адміністративно-територіального устрою має три рівні:

Вищий рівень – Автономна Республіка Крим, 24 області, а також міста Київ і Севастополь зі спеціальним статусом.

Середній рівень – райони та міста обласного значення.

Базовий рівень – райони в містах, міста районного підпорядкування, селища та села.

Міста Київ і Севастополь мають спеціальний статус, що визначається окремими законами, зокрема у зв'язку з політичними, адміністративними та історичними особливостями.

Правове регулювання та зміни адміністративно-територіального устрою належать до виключної компетенції держави й регулюються лише законами України (п. 13 ст. 92 Конституції України).

Верховна Рада України має такі повноваження (п. 29 ст. 85 Конституції України):

утворення та ліквідація районів;

встановлення та зміна меж районів і міст;

надання населеним пунктам статусу міста;

найменування і перейменування населених пунктів і районів.

Витрати, пов'язані з утворенням або ліквідацією адміністративних одиниць, фінансуються з державного бюджету. Будь-які зміни території України можливі лише за результатами всеукраїнського референдуму (ст. 73 Конституції України). Вихід будь-якої частини з її складу або зміна статусу адміністративної одиниці вважаються неконституційними.

5.3. Засади територіального устрою України

Засади територіального устрою України становлять основоположні конституційні принципи, на яких базується внутрішня просторово-організаційна структура держави. Вони визначають, як територія України поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, а також яким чином організовано здійснення публічної влади на різних рівнях. Ці засади закріплені у Розділі IX Конституції України, а саме у статті 132, яка визначає фундаментальні принципи організації території держави.

Принцип єдності та цілісності державної території.

Єдність і цілісність території є базовими ознаками державного суверенітету. Зміст цього принципу полягає у тому, що:

територія України в межах чинного державного кордону є цілісною, неподільною та недоторканною;

суверенітет держави поширюється на всю її територію без винятку;

складові території − адміністративно-територіальні одиниці та Автономна Республіка Крим − перебувають у взаємозв'язку та функціональній єдності;

насильницьке порушення територіальної цілісності є недопустимим та суперечить як Конституції України, так і нормам міжнародного права;

єдина територія забезпечує цілісну систему органів законодавчої, виконавчої, судової та контрольної влади;

зміна території України можлива лише шляхом всеукраїнського референдуму, що унеможливлює будь-яке звуження її меж.

Принцип поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади. Цей принцип забезпечує ефективність державного управління та збалансованість інтересів держави і регіонів.

Його сутність полягає у тому, що:

організація території України має відповідати інтересам як держави в цілому, так і окремих регіонів;

діяльність органів влади повинна забезпечувати узгодженість загальнодержавних, регіональних і місцевих інтересів;

важливе значення має взаємодія державної влади з місцевим самоврядуванням, що реалізує принцип децентралізації публічної влади;

сучасна Україна є децентралізованою унітарною державою, де влада здійснюється на кількох рівнях − загальнодержавному, регіональному (області) та базовому (громади, села, міста);

реформування адміністративно-територіального устрою спрямоване на розширення самостійності органів місцевого самоврядування та зміцнення фінансової спроможності територіальних громад;

попри це, централізоване державне управління все ще переважає на рівні областей і районів.

Принцип збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечує рівномірний розвиток територій держави з урахуванням їхніх специфічних умов. Цей принцип передбачає, що соціально-економічна політика держави має

формуватися з урахуванням: історичних, економічних, екологічних, географічних та демографічних особливостей регіонів; етнічних і культурних традицій населення.

Збалансований розвиток сприяє ефективному використанню потенціалу регіонів, зменшенню міжрегіональних диспропорцій та забезпеченню гідного рівня життя населення в усіх частинах країни.

Територіальний устрій є складовою державного устрою, що зумовлює дію додаткових засад:

Принцип унітаризму − Україна є унітарною державою (ст. 2 Конституції), тобто її територія поділяється лише на адміністративно-територіальні одиниці, які не володіють політичною самостійністю.

Верховенство права − усі зміни територіального устрою здійснюються виключно на основі Конституції та законів України.

Принцип законності − питання створення, ліквідації або зміни статусу адміністративно-територіальних одиниць регулюються виключно законами України.

Гарантованість місцевого самоврядування − визнається самостійною формою публічної влади, що забезпечує реальну участь населення у вирішенні місцевих питань та є важливим елементом територіальної організації держави.

5.4. Поняття державного устрою

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ є однією з основних характеристик форми держави, що визначає її територіальну організацію, взаємовідносини між центральними та місцевими органами влади, а також правовий статус адміністративно-територіальних одиниць.

Це також один із трьох основних елементів форми держави, що являє собою її інституційно-територіальну організацію, визначену Конституцією України та законами. Державний устрій відображає спосіб поділу території країни з метою ефективного здійснення державної влади та управління.

У вузькому значенні цей термін означає структуру держави та організацію її території, яка встановлює:

просторові межі юрисдикції державної влади;

взаємовідносини між адміністративно-територіальними одиницями;

правовий статус населення в межах цих одиниць;

розмежування компетенцій між державними органами та органами місцевого самоврядування.

Державний устрій передбачає поєднання трьох складових:

– Територію держави та спосіб її організації.
– Населення (включаючи нації, корінних народів та національних меншин на певній території).
– Територіальну організацію публічної влади, що охоплює органи державної влади та місцевого самоврядування.

Державний устрій необхідний для ефективного державного управління, оскільки на його основі будується система владних інститутів на місцях, забезпечується збалансований розвиток регіонів та створюються умови для задоволення потреб громадян. В Україні державний устрій має відносно децентралізований характер завдяки визнанню та гарантуванню місцевого самоврядування.

5.5. Державна територія: поняття та склад

ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ – це просторова межа, в межах якої держава здійснює свій суверенітет і функціонування. Згідно з міжнародним правом, державною територією є частина земної кулі, яка належить певній державі та в межах якої вона здійснює своє територіальне верховенство.

Ключові функції та властивості державної території:

просторова межа функціонування влади (територія визначає просторову межу і сферу функціонування держави в особі державних органів, як організації суверенної влади);

умова міжнародного визнання (наявність території є однією з умов визнання держави суб'єктом міжнародного права);

основа життєдіяльності народу (територія є просторовою сферою життєдіяльності людей, становить основу матеріального і духовного творення народу);

територіальне верховенство (розуміється як поширення суверенітету держави на її територію).

Найважливішими принципами державної території є:

єдність, неподільність, цілісність державної території та недоторканність її кордонів;

територіальна цілісність є загальновизнаним принципом у конституційному та міжнародному праві (цей принцип є прикладом конституціоналізації принципів міжнародного права);

цілісність державної території передбачає заборону насильницького поділу території держави. В Україні це означає, що складові частини (адміністративно-територіальні одиниці) перебувають у нерозривному взаємному зв’язку та внутрішній єдності;

недоторканність державної території (принцип міжнародного права) передбачає, що інші держави зобов’язані утримуватися від будь-яких зазіхань на територію суверенних держав.

Конституція України закріплює, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною (стаття 1). Будь-яке звуження меж сучасного кордону України, виведення будь-якої складової частини адміністративно-територіального устрою України з її складу або зміна конституційно закріпленого статусу адміністративно-територіальної одиниці є неконституційним.

Поняття «державна територія» охоплює певні складові елементи**:**

- ✓ сушу;
- ✓ континентальний шельф;
- ✓ водні простори;
- ✓ підземні простори (надра під сушею і водами);
- ✓ повітряні простори (відповідний повітряний простір над сушею і водами).

Україна також здійснює певні суверенні права в межах територій зі змішаним правовим режимом, зокрема, у межах континентального шельфу та у виключній(економічній) зоні.

Об’єктами, які прирівнюються до державної території (мають екстериторіальність), є:

дипломатичні та консульські представництва (території, будівлі та приміщення посольств і консульств, що користуються дипломатичним імунітетом);

морські і повітряні судна, що мають прапор чи знаки розрізненняданої держави. Держава здійснює виняткову юрисдикцію над своїми військовими кораблями у відкритому морі та повітряними суднами;

космічні кораблі й станції, а також їхні екіпажі, запущені державою у космічний простір, що мають прапор чи знаки розрізнення даної держави;

підводні телеграфні кабелі, трубопроводи та інші об’єкти, що належать цій державі, але знаходяться за межами її території (наприклад, на дні відкритого моря).

5.6. Державний кордон: поняття, види, порядок установлення, режими

ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ − це лінія та вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України − суші, водного простору, надр і повітряного простору.

Державний кордон є ключовим конституційно-правовим інститутом, який фіксує просторові межі державного суверенітету та територіальної цілісності України. Його основне призначення полягає у визначенні меж державної території та закріпленні просторової сфери дії української влади.

Питання встановлення, зміни чи охорони державного кордону регулюються Конституцією України, Законом України «Про державний кордон України» та міжнародними договорами.

Встановлення державного кордону здійснюється відповідно до міжнародного права і базується на географічних та історичних засадах. Процес установлення державного кордону передбачає дві основні стадії:

ДЕЛІМІТАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ (договірно-правове оформлення) − визначення загального напряму проходження лінії кордону на карті та закріплення цього в міжнародному договорі.

Делімітація кордону в контексті встановлення державного кордону України являє собою значний за обсягом комплекс договірно-правових, організаційних та технічних заходів. Практична реалізація цього процесу передбачає проведення підготовчих робіт картографо-геодезичними та землевпорядними службами, а також оновлення топографічних карт.

Основними складовими делімітації згідно з джерелами є:

Визначення та узгодження проєкту лінії кордону безпосередньо на картах.

Погодження лінії кордону між суміжними районними та обласними органами місцевої влади, а також на рівні спільних комісій та експертних робочих груп.

Оптимізація проходження лінії кордону, що може включати взаємообмін певними земельними ділянками.

Делімітація є частиною загального процесу *договірно-правового оформлення державного кордону*. Для конституційного права державний кордон має значення насамперед як маркер, що окреслює межі території держави та поширення її юрисдикції. Незавершеність договірно-правового оформлення (яке включає делімітацію) є чинником, що може перешкоджати виконанню законних функцій Державної прикордонної служби України.

Після етапу делімітації (визначення на картах) зазвичай слідує демаркація.

ДЕМАРКАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ − це комплекс заходів, що передбачає позначення лінії кордону безпосередньо на місцевості за допомогою спеціальних прикордонних знаків.

Цей процес є частиною договірно-правового оформлення меж держави та здійснюється після завершення етапу делімітації (визначення кордону на картах).

Основними аспектами демаркації в Україні є:

Процес передбачає перевірку та оновлення договірно-правових демаркаційних документів, а також практичне встановлення знаків на місцевості.

Роботи з демаркації виконуються підрозділами Військово-топографічної служби Збройних Сил України та Державною прикордонною службою України в межах міжнародної взаємодії. Для вирішення питань на кордоні з суміжними державами створюються Спільні демаркаційні комісії.

Важливою складовою є підготовка графічних проєктів місць встановлення знаків та оновлення топографічних матеріалів.

Демаркація має критичне значення для національної безпеки, оскільки чітке позначення кордону забезпечує умови для належної охорони територіальної цілісності держави та виконання функцій прикордонними органами.

Комплекс демаркаційних заходів охоплює:

підготовчі картографо-геодезичні та землевпорядні роботи;

розробку техніко-економічного обґрунтування;

винесення проєкту лінії державного кордону на місцевість відповідно до матеріалів делімітації;

закріплення лінії кордону;

встановлення прикордонних знаків та визначення їх планових координат і висот;

оновлення топографічних карт масштабу 1:10 000 державного кордону та прикордонної території, які є основою для проведення топографо-геодезичного та картографічного моніторингу прикордонних територій;

укладання корпусу демаркаційних документів: проєкту протоколу про демаркацію кордону, протоколу опису проходження лінії кордону, альбому топографічних карт, протоколів прикордонних знаків, каталогу координат прикордонних знаків тощо;

підготовка договору про режим державного кордону.

Проведення робіт з делімітації, демаркації та перевірки проходження лінії державного кордону – важливий чинник оптимізації географічного, геополітичного положення держави.

Перевірка раніше демаркованого кордону і відновлення або заміна зруйнованих прикордонних знаків називається редемаркацією.

Будь-яка зміна території України або звуження меж її державного кордону є неконституційною і може бути здійснена виключно за результатами всеукраїнського референдуму (ст. 73 Конституції України).

Редемаркація є міжнародно-правовим терміном, який зазвичай означає повторне, оновлене проведення демаркації (позначення лінії кордону на місцевості) з метою відновлення або уточнення прикордонних знаків та ліній у зв'язку з їх втратою, руйнуванням або зміною географічних об'єктів (наприклад, русла річки).

РЕЖИМ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ − це сукупність правових, організаційних та адміністративних правил, що визначають порядок його охорони, утримання, перетинання та використання.

До змісту режиму державного кордону відносяться:

порядок перетинання державного кордону особами, транспортними засобами, вантажами;

правила плавання та перебування суден (військових і невійськових) у внутрішніх водах і територіальному морі України;

умови входження іноземних суден у порти України та їхнього перебування;

порядок проведення робіт і господарської діяльності у прикордонній смузі;

утримання прикордонних інженерних споруд та інфраструктури.

Охорона державного кордону є складовою системи національної безпеки України. Координацію діяльності з питань охорони та захисту державного кордону здійснює Державна прикордонна служба України − правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує:

недоторканність державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах;

захист суверенних прав України у її виключній (морській) економічній зоні.

У повітряному та підводному просторі функції охорони державного кордону здійснюють Збройні Сили України відповідно до наданих повноважень.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Адміністративно-територіальна одиниця (Administrative-territorial unit)	Область, район, місто, район у місті, селище, село
Адміністративно-територіальний устрій (Administrativeand territorial structure)	Встановлений законом порядок поділу території держави на адміністративно-територіальні одиниці, що забезпечує ефективну організацію публічної влади та управління.
Державний устрій (Form Of Government)	Характеристика форми держави, що визначає її територіальну організацію, взаємовідносини між центральними та місцевими органами влади, а також правовий статус адміністративно-територіальних одиниць.
Унітарна держава (Unitary state)	Форма державного устрою, що означає єдність її території, правової системи та державної влади, коли територіальні одиниці не мають власного суверенного статусу.
Децентралізація (Decentralization)	Реформа, метою якої є передача частини владних повноважень від центральних органів до місцевих для підвищення ефективності управління та зміцнення фінансової самостійності громад.
Делімітація (Delimitation)	Стадія встановлення державного кордону, що передбачає визначення загального напряму проходження лінії кордону на карті та закріплення цього в міжнародному договорі.

Демаркація (Demarcation)	Стадія встановлення державного кордону, що полягає у позначенні лінії кордону на місцевості за допомогою спеціальних прикордонних знаків.

ТЕМА 6.
ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНО ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ, ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

6.1. Правовий статус людини як інститут конституційного права
6.2. Структура конституційного статусу особи
6.3. Принципи конституційно-правового статусу людини
6.4. Характеристика видів правового статусу людини
6.5. Гарантії реалізації конституційно-правового статусу людини і громадянина
6.6. Порівняльний аналіз конституційно-правового статусу людини і громадянина у різних країнах світу

Ключові слова **(**Keywords**)**

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Конституційно-правовий статус	Constitutional legal status
Правовий статус особи	Legal status of a person
Людина	Human being
Громадянин	Citizen
Права людини	Human rights
Свободи людини	Human freedoms
Конституційні обов'язки	Constitutional duties
Гарантії прав і свобод	Guarantees of rights and freedoms
Недискримінація	Non-discrimination
Невідчужуваність прав	Inalienability of rights
Судовий захист	Judicial protection

6.1. Правовий статус людини як інститут конституційного права

Інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина належить до найважливіших інститутів у системі конституційного права України. Його зміст закріплено в Розділі ІІ Конституція України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

Цей інститут відображає фундаментальний принцип конституційного ладу − визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності та безпеки найвищою соціальною цінністю. Відповідно до статті 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх утвердження і забезпечення є головним обов'язком держави. Такий підхід засвідчує людиноцентричний характер українського конституціоналізму.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ОСОБИ − це юридично визначене становище людини в державі, що охоплює сукупність її основних прав, свобод, обов'язків і гарантій, закріплених у Конституції.

Його можна розглядати у кількох аспектах:

як юридично закріплене становище людини у державі й суспільстві;

як систему основних прав, свобод, обов'язків і гарантій, установлених Конституцією;

як ядро загального правового статусу особи, що охоплює норми не лише конституційного, а й інших галузей права.

Конституційний статус має стійкий і стабільний характер, що забезпечує непорушність основоположних прав людини навіть в умовах соціально-політичних змін. Він визначає базові правові

зв’язки людини з державою і слугує основою її участі в суспільному житті.

Соціальний статус людини є широкою категорією, що визначає її фактичне місце в суспільстві. Правовий статус особи виступає юридичним відображенням цього стану, оформлюючи зв’язки індивіда з державою та суспільством через систему норм. Правовий статус фіксує певні стандарти поведінки, які держава визнає обов’язковими та корисними для всіх членів соціуму. Він характеризує природу та місце суб’єкта в системі суспільних відносин.

Правовий статус людини і громадянина загалом − це закріплене нормами права становище особи в суспільстві, яке визначає її місце у відносинах з іншими суб’єктами, передусім із державою. У системі права саме конституційний статус виступає його фундаментом, оскільки Конституція закріплює найбільш значущі права, свободи та обов’язки.

Інститут прав і свобод людини є основоположною цінністю конституційного ладу України. Його становлення стало результатом тривалої еволюції конституціоналізму − переходу від розуміння конституції як акта, що лише організовує державну владу, до сучасного її сприйняття як акта, спрямованого насамперед на захист прав і свобод людини.

Права і свободи людини становлять концептуальне ядро конституційного права. Вони визначають зміст державної політики, виступають метою діяльності органів державної влади та є основою демократичного суспільного устрою.

Істотний вплив має також державно-правовий режим. У демократичних державах права і свободи забезпечуються реальними гарантіями та механізмами захисту, тоді як в авторитарних режимах вони нерідко залишаються формально задекларованими.

Таким чином, інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина становить фундаментальну основу всієї системи конституційного права України. Він визначає правове становище особи, окреслює межі взаємодії людини і держави та слугує критерієм демократичності державного ладу.

6.2. Структура конституційного статусу особи

Структура конституційного статусу особи тісно пов’язана з поняттям конституційно-правового статусу особи. Структура конституційного статусу статус є комплексним поняттям, яке може розглядатися у вузькому та широкому розумінні.

У вузькому розумінні до структури відносять лише основні права, свободи та обов’язки, що безпосередньо визначають правове становище особи в конституційних правовідносинах.

У широкому розумінні конституційно-правове становище особи охоплює такі взаємопов’язані та логічно об’єднані елементи:

1. *Принципи конституційного статусу особи* – це вихідні засади, які визначають спрямованість правового регулювання статусу особи, на підставі яких визначають її місце й значення в державі та суспільстві, а також реалізуються права, свободи та обов’язки. Принципи по-своєму конструюють систему прав, обов’язків та гарантій, а їх формулювання узагальнено відображає сутність цієї системи.

2. *Громадянство (підданство)* – це певний правовий стан особи, специфічний правовий зв’язок її з державою, що обумовлює наявність взаємних прав та обов’язків особи і держави. Громадянство є передумовою і основою правового статусу громадянина

3. *Правосуб’єктність* охоплює правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Правосуб'єктність особи є пов’язаним із громадянством елементом правового статусу.

4. *Основні права і свободи* людини є ядром (базовим елементом) конституційного статусу особи. Навколо них вибудовуються й об’єднуються всі інші елементи правового статусу. Права і свободи, зафіксовані в Конституції, конкретизуються та розвиваються в інших галузях права.

5. *Конституційні обов’язки* особи на відміну від прав і свобод, які представляють міру можливої поведінки, обов’язки встановлюють міру належної поведінки, передбачену Основним Законом.

6. *Гарантії конституційного статусу особи* – це сукупність заходів, що забезпечують реалізацію та захист конституційних прав і свобод.

7. *Юридична відповідальність* суб'єктів суспільних відносин за порушення прав і свобод має особливе значення серед гарантій правового статусу.

6.3. Принципи конституційно-правового статусу людини

Принципи конституційно-правового статусу людини − це основоположні ідеї, керівні начала та вихідні засади, на яких визначається місце та значення особи в державі й суспільстві, а також здійснюються її права, свободи та обов'язки. Ці принципи складають своєрідний каркас (основу), навколо якого вибудовуються всі інші елементи конституційного статусу особи (права, обов'язки, гарантії). Конституція України визначає лише засади правового статусу особи, формулюючи основні принципи. Більшість таких засад закріплено в Розділах І і ІІ Конституції України.

Усі принципи правового статусу людини поділяються на загальні та спеціальні.

Загальні принципи стосуються всіх осіб, незалежно від соціальних ознак, і є основоположними для всієї системи прав і обов'язків.

1. Принципи, що ґрунтуються на гідності та цінності людини (ст. 3 Конституції України):

людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю;

права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави;

утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави;

держава відповідає перед людиною за свою діяльність;

гуманістична спрямованість основ правового статусу особи;

принцип поваги до людської гідності та прав людини є універсальним принципом конституційного права.

2. Принципи, що стосуються обсягу та реалізації прав:

принцип належності прав і свобод людині від народження, їхня невідчужуваність і непорушність (стаття 21 Конституції України);

всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах (стаття 21 Конституції України);

Конституція підкреслює неможливість і неприпустимість позбавлення людини цих прав і свобод (стаття 21 Конституції України);

принцип невичерпності прав (стаття 22 Конституції України). Це означає, що Конституція України не містить повного, завершеного переліку основоположних прав людини, а каталог прав залишається відкритим, оскільки права постійно розвиваються та вдосконалюються;

принцип гарантованості прав і свобод (стаття 22 Конституції України). Гарантованість статусу виразно зафіксована у положенні, що гарантії прав і свобод людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави;

принцип неможливості скасування, недопущення звуження змісту й обсягу конституційних прав (стаття 22 Конституції України).

принцип прямої дії прав і свобод. Згідно зі статтею 8 Конституції, норми Конституції України є нормами прямої дії, що гарантує можливість звернення до суду для захисту конституційних прав безпосередньо на її підставі;

принцип заборони незаконного обмеження конституційних прав і свобод (стаття 64 Конституції України).

3. Принципи рівності та відповідності міжнародному праву:

принцип рівноправності й рівності перед законом та судом (стаття 24 Конституції України). Юридична рівність громадян України є одним із основоположних принципів. Цей принцип забороняє будь-яку дискримінацію за ознаками раси, статі, переконань, походження тощо;

принцип загальності та загальнодоступності конституційних прав, свобод і обов'язків. Це означає, що права і обов'язки стосуються всіх без винятку громадян України, а норми Конституції поширюються на всіх фізичних осіб, які перебувають на її території (статті 21, 24 Конституції України);

принцип відповідності правового статусу особи міжнародним стандартам. Конституція повинна втілювати стандарти прав людини, вироблені світовою практикою. Це також відображено у тенденції орієнтації конституційно-правової регламентації статусу особи на міжнародні стандарти прав людини (статті 3, 9 Конституції України);

принцип поєднання прав й обов'язків людини (або єдності прав, свобод та обов'язків). Це виявляється в тому, що у кожної особи є як права, так і обов'язки;

принцип поєднання власних (індивідуальних) і суспільних інтересів.

Спеціальні принципи, стосуються лише окремих соціальних категорій або інститутів:

принцип вільного та всебічного розвитку особистості (стаття 23 Конституції України). Він забезпечує свободу вибору та самовизначення;

принцип національного режиму іноземців в Україні: іноземці користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України (стаття 26 Конституції України);

принцип надання іноземцям притулку від політичних переслідувань;

принцип національно-культурної автономії національних меншин;

принцип рівного доступу громадян України до публічної служби;

принцип невидачі громадян України іноземним державам;

принцип гендерної рівності – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації.

6.4. Характеристика видів правового статусу людини

У системі конституційного права України розрізняють кілька видів правового статусу особи, які формуються залежно від різних юридичних і соціальних критеріїв. Вони співвідносяться між собою як загальний, спеціальний та індивідуальний статус, що відображають різний ступінь конкретизації правового становища людини в державі.

Загальний (конституційний) правовий статус є базовим і фундаментальним видом статусу, що становить основу для всіх інших його різновидів. Він визначається Конституцією України та нормами всіх галузей національного права, які конкретизують конституційні засади. Конституція формулює вихідні принципи правового становища людини, окреслюючи межі її прав, свобод і обов'язків. Цей статус є єдиним, рівним і стабільним для всіх суб'єктів незалежно від соціального, майнового чи іншого становища. Він має визначальне значення для формування інших видів статусів, оскільки відображає ступінь демократичності держави та рівень її соціальної орієнтації. Центральним елементом є права людини, що визнаються невід'ємними та непорушними. Зміна цього статусу можлива лише в межах законодавчого процесу. Усі інші види статусу є похідними від конституційного, оскільки конкретизують і деталізують його положення.

Спеціальний правовий статус характеризує правове становище окремих соціальних груп, категорій осіб або професійних спільнот. Цей статус відображає особливості певних категорій громадян у суспільстві (студентів, військовослужбовців, педагогів, науковців,

державних службовців, пенсіонерів тощо). Він передбачає додаткові права, обов'язки чи гарантії, встановлені законами або іншими нормативно-правовими актами. Спеціальний статус відображає соціальну роль групи у структурі суспільства і доповнює конституційний статус конкретними правовими можливостями.

Індивідуальний правовий статус є найбільш конкретним рівнем правового становища особи. Він відображає особисті дані та характеристики конкретної людини – вік, стать, сімейний стан, освіту, професію, громадянство тощо. Індивідуальний статус є змінним і динамічним, адже трансформується відповідно до життєвих змін особи. Кожна людина має власний (персональний) правовий статус, що конкретизує загальні та спеціальні правові норми.

Загальний (конституційний) правовий статус у всіх один, спеціальних (родових) статусів багато, а індивідуальних (персоніфікованих) – рівно стільки, скільки людей.

Деякі правові статуси залежно від правового зв'язку з державою (характері юридичного зв'язку особи з державою, який визначає обсяг її прав і обов'язків).

Статус громадянина України. Громадянство створює стійкий правовий зв'язок між особою та державою, що надає повний комплекс конституційних прав і свобод, а також покладає обов'язки перед державою.

*Статус іноземців та осіб без громадянства (апатридів).*Особи, які перебувають на території України на законних підставах, користуються більшістю прав і свобод громадян України, за винятком політичних прав (наприклад, участі у виборах або референдумах).

Статус біженців та осіб, які потребують додаткового чи тимчасового захисту, цей статус визначається Конституцією, законами України та міжнародними договорами. Він вужчий, ніж статус громадянина, але ширший, ніж статус іноземця, оскільки забезпечує мінімальні стандарти захисту прав.

Статус закордонних українців. Надається особам українського походження, які проживають за межами України, і передбачає особливі умови користування правами іноземців.

Галузеві види правового статусу

Окрім конституційного, правовий статус особи може деталізуватися в межах окремих галузей права: адміністративно-процесуальний, цивільно-процесуальний, кримінально-процесуальний, трудовий, екологічний та інші.

Можна також виділити **статус фізичних і юридичних осіб**, який визначає їхні права й обов'язки у сфері приватного права.

Усі різновиди статусів (спеціальний та індивідуальний) є похідними від конституційного (загального) статусу, вони лише конкретизують і доповнюють його. Одна й та сама людина одночасно володіє загальним статусом та може мати кілька спеціальних статусів, оскільки належить до різних соціальних груп одночасно. Унікальність індивідуального статусу полягає саме у неповторному поєднанні в одній особі різних спеціальних правових статусів. Таким чином, якщо конституційний статус визначає загальні «правила гри» та базові можливості для всіх, то спеціальний статус уточнює їх для професійних чи соціальних груп, а індивідуальний статус є кінцевим результатом реалізації цих норм щодо кожної окремої людини.

6.5. Гарантії реалізації конституційно-правового статусу людини і громадянина

ГАРАНТІЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ – це система норм, принципів, умов і засобів, які у своїй сукупності забезпечують реалізацію, охорону та захист прав і свобод людини і громадянина.

Права, не підкріплені дієвими механізмами їхнього гарантування, перетворюються на декларації, тому гарантії забезпечують перехід від формально закріпленої змоги володіти правом до його реального користування.

Залежно від змісту та сфери дії, гарантії поділяють на дві основні групи: **загальні** та **спеціальні (юридичні)**.

ЗАГАЛЬНІ ГАРАНТІЇ

Це основні умови існування демократичного суспільства, що створюють передумови для реалізації прав особи:

Економічні, стабільний розвиток економіки, різноманітність і рівноправність форм власності, свобода підприємництва та соціальна діяльність держави, що створює матеріальну базу для реалізації (насамперед соціально-економічних) прав.

Політичні, демократичний державний режим, політичний ідеологічний плюралізм, здійснення влади на засадах її поділу, участь громадян в управлінні державними справами та контроль за діяльністю держави з боку громадянського суспільства.

Соціальні та організаційні, високий рівень правової культури населення, розвиток інститутів демократії, а також щоденна організаторська діяльність органів влади щодо створення умов для користування правами.

Ідеологічні (духовні), ступінь освіченості особи у своїх правах, панування у суспільстві принципів гуманізму та поваги до людської гідності.

СПЕЦІАЛЬНІ (ЮРИДИЧНІ) ГАРАНТІЇ

Передбачають створення спеціальних правових засобів і процедур захисту:

Нормативні, закріплення прав у Конституції та їх конкретизація у законах. Важливою гарантією є стаття 22 Конституції України, яка забороняє скасування прав або звуження їх змісту при прийнятті нових законів. Також до нормативних гарантій відносять принцип прямої дії норм Конституції, що дозволяє звертатися до суду безпосередньо на її основі.

Процесуальні, встановлюють порядок захисту прав, включаючи презумпцію невинуватості, право на професійну правничу допомогу, право знати свої права та обов'язки, а також

недопустимість подвійного притягнення до відповідальності за одне й те саме правопорушення.

Інституційні, система органів державної влади, діяльність яких спрямована на захист особи.

Ключові інституційні гарантії в Україні:

1. *Суд* є основним юридичним гарантом захисту прав і свобод. Кожна особа має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами.

2. *Конституційна скарга* дозволяє фізичним та юридичним особам звертатися до Конституційного Суду України для перевірки на відповідність Конституції закону, застосованого в остаточному судовому рішенні.

3. *Президент України* згідно зі статтею 102 Конституції, є гарантом прав і свобод людини і громадянина.

4. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсман)* здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і захист кожного на території України.

5. *Адвокатура* забезпечує право на захист від обвинувачення та надання професійної правничої допомоги.

На міжнародному рівні права людини гарантуються через діяльність ООН, Ради Європи та Європейського суду з прав людини, до якого громадяни України можуть звертатися після вичерпання всіх національних засобів юридичного захисту

6.6. Порівняльний аналіз конституційно-правового статусу людини і громадянина у різних країнах світу

Порівняльний аналіз конституційно-правового статусу людини і громадянина у світі дозволяє виділити різні підходи до розуміння місця особи у державі, які зумовлені історичними, культурними та правовими традиціями конкретних країн.

У світовій конституційній практиці виокремлюють три основні моделі (підходи) регулювання правового статусу особи:

Ліберальна (індивідуалістична) модель, – ця модель є найбільш поширеною в країнах євроатлантичної цивілізації (Західна та Центральна Європа, Північна Америка). Ґрунтується на ідеї *невіддільності прав людини*, пріоритеті індивідуальної свободи та невтручанні держави в приватну сферу. Обов’язки визначені в обмеженому обсязі, оскільки акцент робиться на свободі індивіда.

Варіанти моделі

Американська модель вважається класичною ліберальною моделлю, де права зафіксовані в Біллі про права та захищаються через судовий контроль.

Британська (вестмінстерська) модель відрізняється відсутністю єдиної писаної конституції та визнанням верховенства парламенту. Права базуються на історичних актах, таких як Велика хартія вольностей (1215) та Білль про права (1689).

*Континентально-європейська модель (Франція, Німеччина)*базується на цінностях людської гідності, народного суверенітету та вченні про правову державу (*Rechtsstaat*). Наприклад, у Франції Декларація прав людини і громадянина (1789) є невід'ємною частиною сучасної конституції.

Колективістська модель

Притаманна країнам далекосхідної правової сім’ї, соціалістичним державам (Куба, КНДР), а також традиційним суспільствам Тропічної Африки та Океанії. Пріоритет інтересів колективу (громади, держави) над інтересами окремої особи. Реалізація прав індивіда можлива лише з урахуванням переваг на користь спільноти, в якій він проживає. Людина розглядається не як автономний суб'єкт, а як частина цілого.

Мусульманська модель

Поширена в країнах ісламського світу, де правовий статус особи тісно пов’язаний із релігійними нормами. Права і обов'язки людини розглядаються крізь призму канонів шаріату. Ступінь впливу релігії різниться: в Ірані та Пакистані іслам активно впливає на тексти конституцій; у Туреччині спостерігається поєднання

ісламу з секуляризмом; у Нігерії існують прагнення до обмеження шаріату нормами конституції через багатоконфесійність країни.

У релігійних правових сім'ях універсальні положення про права людини пристосовуються до релігійних канонів та звичаїв («озвичаєння»).

Незважаючи на відмінності, сучасний світ рухається до **універсалізації принципів** конституційного права.

Міжнародні акти. Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародні пакти про права людини та регіональні угоди (наприклад, Європейська конвенція з прав людини) формують «мінімальні стандарти», які держави зобов'язуються втілювати у національному законодавстві.

Людська гідність. Визнається універсальним джерелом і фундаментом прав людини в більшості демократичних систем, включаючи Україну, Німеччину та країни ЄС.

Отже, Україна на сучасному етапі намагається дотримуватися **ліберально-демократичної моделі**, закріплюючи людину як найвищу соціальну цінність, що відповідає європейському вектору розвитку.

Тлумачення основних термінів

Термін	Тлумачення
Конституційний статус особи (Constitutional Status of the Individual)	Юридично визначене становище людини в державі, що охоплює сукупність її основних прав, свобод, обов’язків і гарантій, закріплених у Конституції. Є ядром загального правового статусу.
Права і свободи людини (Human Rightsand Freedoms)	Найважливіші права, що виражають природний стан людської свободи, належать людині від народження, закріплені в Конституції та мають найвищий рівень правового захисту з боку держави.
Конституційні обов’язки	Невід’ємний елемент конституційно-правового статусу особи, який визначає

(Constitutional duties)	міру належної, обов’язкової поведінки, встановленої Основним Законом.
Конституційні гарантії (Constitutional Guarantees)	Система принципів, норм і засобів, що забезпечують реалізацію, охорону та захист прав людини. Їх забезпечення є головним обов’язком держави.
Принцип людиноцентризму (The Principle of Human-Centeredness)	Визнання прав і свобод людини та їх гарантій найвищою соціальною цінністю, що визначає зміст і спрямованість діяльності держави.
Обмеження прав і свобод (Limitation of Rights and Freedoms)	Допускаються лише у випадках, передбачених Конституцією, і в інтересах національної безпеки, громадського порядку, охорони здоров’я населення чи захисту прав інших осіб.

ТЕМА 7.
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСТВА, ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПІД ЧАС ПЕРЕТИНАННЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

7.1. Поняття й сутність громадянства
7.2. Принципи громадянства
7.3. Способи набуття громадянства
7.4. Порядок набуття громадянства України
7.5. Порядок припинення громадянства України
7.6. Особливості установлення громадянства України під час перетину державного кордоном, за умови втрати підтверджуючих документів
7.7. Документи, що посвідчують громадянство, посвідчують особу, спеціальний правовий статус тощо
7.8. Правовий статус закордонних українців
7.9. Компетенція органів державної влади щодо питань громадянства

Ключові слова **(**Keywords**)**

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Громадянство України	Citizenship of Ukraine
Громадянин України	Citizen of Ukraine
Принцип єдиного громадянства	Principleofsingle citizen ship
Права громадянина України	Rights of a citizen of Ukraine
Обов’язки громадянина України	Duties of a citizen of Ukraine
Набуття громадянства України	Acquisition of Ukrainian citizenship
Припинення громадянства України	Termination of Ukrainian citizenship
Безгромадянство (Апатризм)	Statelessness (Apatridism)
Закордонний українець	Ukrainian living abroad

Паспорт громадянина України	Passportof a Citizen of Ukraine / Ukrainian Internal Passport
Паспорт громадянина України для виїзду за кордон	Passportof a Citizen of Ukraine for Travel Abroad / Ukrainian Foreign Passport
Дипломатичний паспорт України	Diplomatic Passport of Ukraine
Службовий паспорт України	Service Passport of Ukraine / Official Passport
Посвідчення особи моряка	Seaman's Identity Document / Seafarer's Identity Document
Посвідчення члена екіпажу	Crew Member's Certificate / Crew Member's Identity Document
Посвідчення особи на повернення в Україну	Certificate of Identity for Return to Ukraine
Тимчасове посвідчення громадянина України	Temporary Certificate of a Citizen of Ukraine

7.1. Поняття й сутність громадянства

Громадянство є одним із найважливіших і фундаментальних інститутів конституційного права, що визначає юридичний зв’язок між особою та державою і безпосередньо впливає на її правовий статус.

> **ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНИ** – це стійкий правовий зв’язок між фізичною особою та Українською державою, який виявляється у взаємних правах, обов’язках і відповідальності сторін.

Цей інститут має подвійний характер – з одного боку, є правовим становищем особи, що закріплюється у нормативних актах і підтверджується відповідними документами (наприклад, паспортом громадянина України); з іншого – виступає елементом конституційно-правового статусу людини.

Громадянство водночас є:

частиною конституційного механізму державності;

суб'єктивним правом людини на постійний зв'язок із державою;

правовим інститутом галузі конституційного права;

стійким і безперервним зв'язком, який зберігається незалежно від місця проживання особи та триває від моменту набуття до припинення (смерті або втрати).

Сутність громадянства розкривається через його правову природу, соціальне значення та функціональне призначення у системі відносин між державою і людиною.

Громадянство має взаємний (двосторонній) характер:

держава зобов'язується забезпечити реалізацію прав і свобод громадянина, а також його захист на території України та за її межами;

громадянин, у свою чергу, пов'язаний обов'язками перед державою – дотримуватись законів, сплачувати податки, захищати Вітчизну тощо.

Громадянство є ключовим фактором, що визначає обсяг і зміст правового статусу особи. Воно виступає юридичною передумовою набуття повного комплексу конституційних прав і свобод. Лише громадяни користуються повною правоздатністю та дієздатністю і виконують повний обсяг конституційних обов'язків. Наявність громадянства надає особі переваги у соціальній, економічній та політичній сферах (наприклад, виборче право, право на службу в державних органах тощо).

Громадянство і підданство

Інститут громадянства прийшов на зміну поняттю *підданства*, характерному для монархічних держав, де особа перебувала у відносинах підлеглості монарху. У республіканських державах

громадянство відображає правовий зв'язок, а не приналежність особи до держави та її підпорядкування монарху.

7.2. Принципи громадянства

ПРИНЦИПИ ГРОМАДЯНСТВА УКРАЇНИ – це основоположні ідеї, засади та вимоги, що визначають зміст, сутність і стабільність інституту громадянства, а також спрямовують правове регулювання взаємовідносин між державою та громадянином.

Ці принципи закріплені у Конституції України (зокрема, статті 4 і 25) та деталізовані у Законі України «Про громадянство України».

Згідно зі статтею 2 Закону України «Про громадянство України», система громадянства ґрунтується на таких базових принципах:

1) єдиного громадянства – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України;

2) запобігання виникненню випадків безгромадянства;

3) неможливості позбавлення громадянина України громадянства України;

4) визнання права громадянина України на зміну громадянства;

5) неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя;

6) рівності перед законом громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України;

7) збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України;

8) визначення правового режиму одночасної належності громадянина України до громадянства (підданства) двох або більше держав з урахуванням забезпечення національної безпеки та національних інтересів України, недопущення привілеїв чи обмежень за ознаками наявності у громадянина України громадянства (підданства) іноземної держави (іноземних держав).

Принцип єдиного громадянства, має конституційне закріплення у статті 4 Конституції України. В Україні існує ***єдине державне громадянство****, що* ***виключає можливість громадянства адміністративно-територіальних одиниць*** (на відміну від федеративних держав).Україна ***не визнає множинного (подвійного) громадянства*** у правових відносинах із власними громадянами. Громадянин України, який набув громадянство іншої держави, у правових відносинах з Україною вважається лише громадянином України. Іноземець, який набув українське громадянство, також визнається тільки громадянином України.

Принцип запобігання безгромадянству (апатризму), відображає міжнародні стандарти захисту прав людини та означає, що жодна особа не повинна залишатися без громадянства. Цей принцип зобов'язує державу вживати заходів для запобігання виникненню випадків апатризму, у тому числі при зміні чи втраті громадянства.

Принцип невід'ємності та неможливості позбавлення громадянства України, закріплений у частині першій статті 25 Конституції України. Держава не має права позбавляти особу громадянства України. Цей принцип відображає ідею стійкості правового зв'язку між особою та державою та відповідає статті 15 Загальної декларації прав людини. Позбавлення громадянства визнається порушенням природних прав людини.

Принцип визнання права на зміну громадянства, закріплений у частині першій статті 25 Конституції України. Громадянин має право самостійно вирішувати питання належності до громадянства України, дотримуючись установленої процедури.

Це означає відсутність примусу до збереження чи зміни громадянства з боку держави.

Принцип недопущення автоматичного набуття або втрати громадянства. Громадянство України не набувається автоматично через шлюб із громадянином України. Так само воно не припиняється автоматично у разі розірвання шлюбу чи зміни громадянства одним із подружжя. Принцип узгоджується з положеннями Європейської конвенції про громадянство (1997 р.).

Принцип рівності громадян перед законом незалежно від підстав набуття громадянства. Цей принцип випливає з частини першої статті 24 Конституції України. Усі громадяни України є рівними у своїх правах і свободах незалежно від способу чи часу набуття громадянства. Не допускаються будь-які привілеї або обмеження у зв'язку з походженням, національністю, соціальним становищем чи іншими ознаками.

Принцип збереження громадянства незалежно від місця проживання. Виїзд громадянина України за кордон або його постійне проживання за межами держави не призводить до втрати громадянства. Цей принцип гарантує сталість правового зв'язку між особою та державою навіть за умов її перебування за межами території України.

Принцип визначення правового режиму одночасної належності громадянина України до громадянства двох або більше держав (тобто подвійного або множинного громадянства) пов'язаний із необхідністю збалансувати права особи та інтереси держави, зокрема у сфері національної безпеки. Цей принцип передбачає, що держава має визначити правові наслідки та правила поводження з особами, які поряд із громадянством України мають також громадянство іншої держави або кількох держав. Йдеться не лише про сам факт подвійного громадянства, а про правовий режим таких осіб:

їх права та обов'язки;

обмеження або спеціальні вимоги;

порядок декларування чи підтвердження іншого громадянства.

Важливою складовою цього принципу є захист національної безпеки України. Наявність іншого громадянства може створювати потенційні ризики, наприклад:

можливий конфлікт лояльності громадянина щодо різних держав;

доступ до державної таємниці або стратегічних посад;

вплив іноземних держав на політичні чи управлінські процеси.

Тому законодавство може встановлювати обмеження для певних посад або сфер діяльності (наприклад, державна служба, сектор безпеки й оборони). Одночасно принцип передбачає, що наявність іншого громадянства не повинна автоматично створювати привілеї або обмеження у порівнянні з іншими громадянами України.

Це означає:

рівність громадян перед законом;

відсутність дискримінації за ознакою наявності іншого громадянства;

однаковий обсяг основних прав і свобод.

Обмеження можуть застосовуватися лише тоді, коли вони обґрунтовані інтересами держави і прямо передбачені законом. Принцип полягає у встановленні такого правового режиму подвійного чи множинного громадянства, який дозволяє враховувати безпекові інтереси України, але при цьому не допускає необґрунтованої дискримінації чи привілеїв для громадян залежно від наявності в них громадянства інших держав.

Додаткові принципи громадянства, що випливають із Конституції України

Окрім зазначених у законі, Конституція України закріплює низку додаткових принципів, які поглиблюють зміст інституту громадянства:

принцип захисту громадян України за кордоном – держава забезпечує своїм громадянам опіку і захист за межами України (ч. 3 ст. 25 Конституції);

принцип невидачі та невигнання громадян України – громадянин не може бути виданий іншій державі або висланий за межі України (ч. 2 ст. 25 Конституції);

принцип рівності громадянства – усі громадяни мають єдиний правовий статус без привілеїв чи обмежень;

принцип гуманізму – у сфері громадянства держава керується повагою до людської гідності та прав людини;

принцип невід'ємності громадянства – громадянство розглядається як невіддільна частина правового статусу особи;

принцип належності прав і свобод людині від народження – підкреслює природний характер правового зв'язку особи з державою.

Міжнародно-правові стандарти

Відповідно до статті 4 Європейської конвенції про громадянство (1997 р.), держава повинна дотримуватися таких базових принципів:

кожна особа має право на громадянство;

безгромадянства слід усіляко уникати;

ніхто не може бути довільно позбавлений громадянства;

укладення чи розірвання шлюбу, а також зміна громадянства одним із подружжя не впливають автоматично на громадянство другого з подружжя.

7.3. Способи набуття громадянства

Набуття громадянства – це набуття правового зв'язку особи з певною державою. Загальна теорія конституційного права виділяє два основні шляхи набуття громадянства: філіація та натуралізація.

Законодавство України використовує змішану систему набуття громадянства, поєднуючи принцип права крові та права ґрунту.

Основні способи набуття (загальнотеоретичні)

Філіація (набуття за народженням), це основна форма отримання особою статусу громадянина. Реалізується на основі принципів *«права крові»* (дитина отримує громадянство батьків або одного з них, незалежно від місця народження) та *«права ґрунту»* (дитина отримує громадянство за місцем народження, незалежно від громадянства батьків). В Україні ці принципи поєднуються, щоб запобігти безгромадянству.

Натуралізація (прийняття до громадянства, укорінення), це надання громадянства іноземцю на його прохання органами державної влади. Натуралізація відбувається за вільним волевиявленням особи.

Дарування (надання за заслуги), різновид натуралізації, що здійснюється у спрощеному порядку за особливі заслуги перед державою або особам, які становлять державний інтерес.

Поновлення у громадянстві (репатріація або реінтеграція), застосовується до осіб, які раніше перебували у громадянстві України, але згодом його припинили. Поновлення відрізняється від натуралізації спрощеним порядком набуття.

Оптація (вибір громадянства), це вільний вибір громадянства особою у зв'язку з переходом частини території від однієї держави до іншої або проголошенням частини території незалежною державою. Це є демократичним способом усунення подвійного громадянства.

Підстави набуття громадянства України

Закон України «Про громадянство України» (ст. 6) передбачає 10 підстав набуття громадянства:

за народженням (філіація);

за територіальним походженням;

внаслідок прийняття до громадянства (натуралізація);

внаслідок поновлення у громадянстві (репатріація/ реінтеграція);

внаслідок усиновлення;

внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини у дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, у дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання у сім'ю патронатного вихователя;

внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;

у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;

внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;

за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Умови прийняття до громадянства (натуралізація)

для набуття громадянства України шляхом прийняття (натуралізації) особа має дотримуватися низки обов'язкових умов (ст. 9 Закону України «Про громадянство України»), зокрема:

1) визнання і додержання Конституції України та законів України, що засвідчується особою у поданій в установленому порядку заяві про прийняття до громадянства України;

2) знання основ Конституції України, історії України, володіння державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови.

Складання іспитів з основ Конституції України, історії України та на визначення рівня володіння державною мовою здійснюється в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

3) безперервне проживання на території України протягом останніх п'яти років. *Цей строк може бути скорочений для біженців, апатридів, а також для тих, хто перебуває у шлюбі з громадянином України (до двох років);*.

4) наявність дозволу на імміграцію.

5) наявність законних джерел існування (ця вимога не поширюється на біженців та осіб, прийняття яких становить державний інтерес).

Для оформлення прийняття до громадянства України в установленому порядку разом із заявою про прийняття до громадянства України **подається один із таких документів**:

декларація про визнання себе громадянином України;

зобов'язання припинити іноземне громадянство;

декларація про відмову від іноземного громадянства та визнання себе лише громадянином України (крім осіб, зазначених в абзаці сорок восьмому частини першої статті 1 цього Закону);

декларація про відсутність іноземного громадянства.

Датою набуття громадянства України у випадках, є дата видання відповідного указу Президента України.

Обставини, за яких громадянство НЕ надається

До громадянства України не може бути прийнята особа, яка:

яка засуджена в Україні за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для національної безпеки держави;

яка вчинила на території іншої держави діяння, що визнане Кримінальним кодексом України тяжким або особливо тяжким злочином;

яка своїми протиправними діями створює/створювала загрозу національній безпеці України в розумінні Закону України «Про національну безпеку України».

7.4. Порядок набуття громадянства України

Питання набуття громадянства України регулюються Конституцією України (зокрема, ст. 4, 25) та Розділом ІІ. Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року.

Україна застосовує змішану систему набуття громадянства, що поєднує елементи права крові (jussanguinis) та права ґрунту (jussoli), надаючи перевагу першому принципу. Відповідно до статті 6 Закону України «Про громадянство України», громадянство України може бути набуте за різними підставами, кожна з яких має власний порядок реалізації.

1. Набуття громадянства України за народженням (філіація)

Громадянство України за народженням набувається з моменту народження дитини, якщо на момент її народження хоча б один із батьків є громадянином України. Також громадянство може бути набуте, якщо дитина народилася на території України від осіб без громадянства або якщо вона не отримує громадянства жодної іншої держави.

Для підтвердження громадянства батьки або законні представники подають документи до територіального органу Державної міграційної служби. Підтвердженням громадянства виступає свідоцтво про народження та, за необхідності, відповідна довідка про реєстрацію особи громадянином України.

2. Набуття громадянства за територіальним походженням

Ця підстава застосовується до осіб, які самі або чиї близькі родичі (батьки, дід, баба, рідні брат чи сестра) народилися або постійно проживали на території, що стала територією сучасної України.

Особа подає заяву про набуття громадянства до територіального підрозділу Державної міграційної служби. До заяви додаються документи, що підтверджують факт народження або проживання на відповідній території. Після перевірки документів приймається рішення про реєстрацію особи громадянином України.

3. Набуття громадянства внаслідок прийняття до громадянства (натуралізація)

Натуралізація є процедурою прийняття іноземця або особи без громадянства до громадянства України.

Для цього особа повинна:

визнати та дотримуватися Конституції і законів України;

проживати на законних підставах на території України протягом встановленого строку;

володіти державною мовою;

мати законні джерела існування;

подати зобов’язання припинити іноземне громадянство.

Особа подає заяву до Державної міграційної служби. Після перевірки документів матеріали передаються до Комісії при Президентові з питань громадянства, а остаточне рішення ухвалює Президент України.

4. Набуття громадянства внаслідок поновлення у громадянстві (репатріація/реінтеграція)

Поновлення застосовується до осіб, які раніше перебували у громадянстві України, але з певних причин його втратили.

Особа подає заяву до органів Державної міграційної служби. До заяви додаються документи, що підтверджують факт попереднього перебування у громадянстві України. Після перевірки документів приймається рішення про поновлення громадянства.

5. Набуття громадянства внаслідок усиновлення

Дитина набуває громадянство України у разі її усиновлення громадянином або громадянами України. Після набрання законної сили рішенням суду про усиновлення відповідні відомості подаються до органів реєстрації актів цивільного стану та Державної міграційної служби, де здійснюється оформлення громадянства дитини.

6. Набуття громадянства у зв’язку з встановленням опіки чи піклування над дитиною

Громадянство України може бути надане дитині, якщо над нею встановлено опіку чи піклування громадянина України або якщо її влаштовано до дитячого закладу, дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім’ї чи передано на виховання патронатному вихователю – громадянину України. У такому випадку орган опіки та піклування подає необхідні документи до Державної міграційної служби для оформлення громадянства дитини.

7. Набуття громадянства у зв'язку з встановленням опіки над недієздатною особою

Якщо над особою, яку суд визнав недієздатною, встановлено опіку громадянина України, така особа може бути зареєстрована громадянином України. Для цього опікун подає заяву та необхідні документи до територіального органу Державної міграційної служби.

8. Набуття громадянства у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного або обох батьків

Дитина, яка народилася за межами України або з інших причин не набула громадянства при народженні, може бути зареєстрована громадянином України, якщо один або обидва її батьки є громадянами України. Батьки або законні представники подають заяву та документи, що підтверджують їх громадянство, до органів Державної міграційної служби.

9. Набуття громадянства внаслідок визнання батьківства або материнства

Якщо після народження дитини встановлюється факт батьківства чи материнства громадянина України (зокрема на підставі рішення суду), дитина може набути громадянство України. Для цього до органів міграційної служби подаються документи, що підтверджують встановлення батьківства чи материнства.

10. Набуття громадянства на підставі міжнародних договорів України

Громадянство України може бути набуте і на підставі міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховна Рада України. У таких випадках порядок набуття громадянства визначається положеннями відповідного міжнародного договору.

Особи віком від 14 до 18 років можуть набути громадянство лише за власною згодою.

Органи, що вирішують питання громадянства, та порядок розгляду

Президент України – приймає рішення про надання чи припинення громадянства (видання Указу).

Комісія при Президентові України з питань громадянства – готує пропозиції та висновки.

Державна міграційна служба України (ДМС) – здійснює безпосереднє провадження у справах, перевірку документів та попередній розгляд заяв.

Дипломатичні представництва та консульські установи України за кордоном – приймають заяви від осіб, які постійно проживають за межами держави.

Етапи процедури:

Подання особою заяви з відповідними документами.

Перевірка наявності підстав і відсутності перешкод з боку ДМС.

Передача матеріалів на розгляд Комісії при Президентові України.

Внесення Комісією пропозицій Президенту.

Прийняття Президентом остаточного рішення у формі Указу.

Строк розгляду заяв:

загальний – до одного року;

для дітей, осіб без громадянства чи біженців – до дев’яти місяців.

7.5. Порядок припинення громадянства України

Припинення громадянства України – це припинення постійного правового зв’язку особи з Українською державою.

Загальні підстави припинення громадянства

Згідно зі статтею 17 Закону України «Про громадянство України», громадянство України припиняється за трьома основними підставами:

внаслідок виходу з громадянства України;

внаслідок втрати громадянства України;

за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Порядок припинення внаслідок виходу з громадянства

Вихід із громадянства – це припинення громадянства за ініціативою особи (добровільна акція), що є реалізацією права громадянина на зміну громадянства. Заява про вихід з громадянства України подається громадянином на ім’я Президента України.

Громадянин України, який, відповідно до чинного законодавства, є таким, що постійно проживає за кордоном, може вийти з громадянства України за його клопотанням. Вихід із громадянства України допускається, якщо особа набула громадянство іншої держави або отримала документ від уповноважених органів іншої держави про те, що вона набуде це громадянство, якщо вийде з громадянства України. Цей принцип запобігає виникненню випадків безгромадянства (апатризму).Вихід із громадянства не допускається, якщо особа, яка клопоче про вихід, в Україні притягнута як обвинувачена у кримінальній справі або стосовно неї є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню.

Порядок припинення внаслідок втрати громадянства

Втрата громадянства – це припинення громадянства за ініціативою держави або компетентних органів. Це можливе лише за наявності чітко визначених законодавством підстав. Підстави для втрати громадянства (за ст. 19 Закону України «Про громадянство України») включають:

1) добровільне набуття громадянином України громадянства держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором

або державою-окупантом, або громадянства (підданства) держави, громадяни (піддані) якої не можуть набути громадянство України у спрощеному порядку, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття.

Добровільним набуттям громадянства (підданства) іншої держави (держав) вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства (підданства) іншої держави звернувся із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого національним законодавством держави, громадянство (підданство) якої набуто.

Не вважається добровільно набутим на тимчасово окупованій території України громадянство держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, у тому числі якщо набуття такого громадянства вимагало звернення із заявою чи клопотанням про його набуття відповідно до порядку, встановленого такою державою, а також у разі набуття громадянином України, якого незаконно депортовано з тимчасово окупованої території України, громадянства держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, крім випадків, коли дії такої особи спрямовані на пропаганду війни, публічної підтримки збройної агресії проти України або створюють загрози національній безпеці та/або національним інтересам України в розумінні Закону України «Про національну безпеку України».

Не вважаються добровільним набуттям іншого громадянства (підданства) випадки множинного громадянства:

1) одночасне набуття дитиною за народженням громадянства України та громадянства (підданства) іншої держави чи держав;

2) набуття дитиною, яка є громадянином України, громадянства (підданства) своїх усиновлювачів унаслідок усиновлення її іноземцями;

3) автоматичне набуття громадянином України іншого громадянства (підданства) унаслідок одруження з іноземцем;

4) автоматичне набуття громадянином України, який досяг повноліття, іншого громадянства (підданства) унаслідок застосування законодавства про громадянство іноземної держави, якщо такий громадянин України не отримав документа, що

підтверджує наявність у нього громадянства (підданства) іншої держави;

2) набуття особою громадянства України на підставі статті 9Закону України «Про громадянство України» у випадках подання неправдивих відомостей, підроблених документів, приховування особою будь-якого суттєвого факту, за наявності якого стосовно особи не могло бути прийнято рішення про прийняття до громадянства України, обману або невиконання зобов'язання, взятого особою в зобов'язанні припинити іноземне громадянство, у декларації про відмову від іноземного громадянства та визнання себе лише громадянином України або в декларації про визнання себе громадянином України, або невиконання зобов'язання про складання іспитів з основ Конституції України, історії України та на визначення рівня володіння державною мовою;

3) встановлення факту проходження особою військової служби за контрактом у державі, визнаній Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом;

4) набрання законної сили обвинувальним вироком суду стосовно осіб, засуджених в Україні за вчинення злочину проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, за вчинення терористичного акту, сприяння вчиненню терористичного акту, публічні заклики до вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації, за фінансування тероризму, створення злочинної організації, керівництво такою організацією або її структурними частинами, створення злочинної спільноти, встановлення або поширення злочинного впливу, сприяння учасникам злочинних організацій та приховування їх злочинної діяльності;

5) встановлення факту участі у збройній агресії проти України з боку держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом, або яка перебуває у збройному конфлікті з Україною чи сприяла (сприяє) вчиненню збройної агресії проти України та/або участі в окупаційній адміністрації Російської Федерації на тимчасово окупованій території України.

Положення пунктів 1, 3-5 частини першої цієї статті не застосовуються, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства.

Датою припинення громадянства України у випадках, передбачених частиною першою цієї статті, є дата видання відповідного указу Президента України.

Вирішення питань припинення громадянства становить прерогативу глави держави – Президента України.

До системи органів, що беруть участь у розгляді питань припинення громадянства, належать:

Президент України приймає рішення і видає укази про припинення громадянства України. Указ Президента України про припинення громадянства є ненормативним (правозастосовним) актом, розрахованим на одноразову реалізацію.

Комісія при Президентові України з питань громадянства, орган який розглядає заяви про вихід та подання про втрату громадянства і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань громадянства (ДМС), здійснює провадження з питань припинення громадянства стосовно осіб, які проживають на території України. Він приймає заяви, перевіряє їх оформлення, наявність підстав для виходу та готує подання про втрату громадянства для Комісії при Президентові України.

Міністерство закордонних справ України (МЗС), дипломатичні представництва та консульські установи України, виконують ті ж повноваження, що і ДМС, але стосовно осіб, які постійно проживають за кордоном.

Громадянство України вважається припиненим з моменту, коли Президент України прийняв відповідне рішення і видав Указ Президента України. Загальний строк розгляду заяв і подань про припинення громадянства України не повинен перевищувати одного року з дня їх надходження. Органи, які виконують рішення Президента України, вилучають в осіб, громадянство яких припинено, документи (паспорти, тимчасові посвідчення тощо) і видають довідки про припинення громадянства України. Особа, яка подала заяву про вихід або щодо якої оформлюється втрата громадянства, до набрання чинності рішенням про припинення

громадянства користується всіма правами і несе всі обов’язки громадянина України.

7.6. Особливості установлення громадянства України під час перетину державного кордоном, за умови втрати підтверджуючих документів

У разі втрати підтверджуючих документів, питання встановлення належності особи до громадянства України належить до компетенції спеціально уповноважених органів:

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері громадянства (Державна міграційна служба України), і підпорядковані йому органи здійснюють повноваження з питань громадянства стосовно осіб, які проживають на території України. Міністерство закордонних справ України (МЗС), консульські установи України виконують аналогічні повноваження, але щодо осіб, які постійно проживають за кордоном.

Консульські установи, зокрема, займаються оформленням документів для громадян, оформлення «Посвідчення особи на повернення в Україну». Якщо особа, яка перебуває за кордоном (і, ймовірно, втратила документи), потребує повернутися в Україну, згадані органи можуть видати посвідчення особи на повернення в Україну. Це посвідчення є одним із документів, що підтверджує громадянство України. Це є основним механізмом легалізації повернення.

Заяви про встановлення та оформлення належності до громадянства України подаються особою, яка постійно проживає за кордоном, – на ім’я керівника консульської установи України за місцем постійного проживання.

Посвідчення особи на повернення в Україну (далі – посвідчення) є документом, який підтверджує громадянство України і дає право на в’їзд в Україну.

Цей документ видається у разі втрати особою документів, що дають право на виїзд з України та посвідчують особу під час перебування за її межами. Правовою підставою є, Положення про посвідчення особи на повернення в Україну затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1079. Правила оформлення посвідчення розробляє та затверджує Міністерство закордонних справ України за погодженням з Міністерством внутрішніх справ (далі – МВС). Міністерство закордонних справ України розробляє та затверджує правила оформлення і видачі цього посвідчення дипломатичними представництвами та консульськими установами України за кордоном.

Посвідчення оформлюється та видається консульськими установами України за кордоном. Бланки посвідчення є документами суворої звітності. Порядок їх зберігання та знищення визначається Міністерством закордонних справ України.

За видачу посвідчення відповідно до встановленого порядку справляється консульський збір. Керівник консульської установи України може прийняти рішення про видачу посвідчення без справляння консульського збору у разі наявності обставин, що доводять неспроможність громадянина сплатити цей збір.

7.7. Документи, що посвідчують громадянство, посвідчують особу, спеціальний правовий статус тощо

Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» визначає правові та організаційні засади видачі документів, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи, а також права та обов’язки осіб, на ім’я яких видані такі документи.

Основним документом, що засвідчує наявність в особи громадянства, є паспорт громадянина або інший основний документ, що містить вказівку на громадянство особи.

Документами, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України є:

паспорт громадянина України;

паспорт громадянина України для виїзду за кордон;

тимчасове посвідчення громадянина України;

дипломатичний паспорт України;

службовий паспорт України;

посвідчення особи моряка;

посвідчення члена екіпажу;

посвідчення особи на повернення в Україну.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (ДМС), здійснює оформлення та видачу громадянам України внутрішніх та закордонних паспортів, тимчасового посвідчення громадянина України.

Особи, які не є громадянами України, або особи, які мають певний особливий статус, також отримують документи, що посвідчують їхню особу та спеціальне правове становище в Україні.

Оформлення документів, що посвідчують особу та підтверджують її спеціальний статус, здійснює центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції.

Особа, яка набула громадянство, під час подання заяви та інших документів з питань громадянства пред'являє паспортний документ або документ, що його замінює і посвідчує особу заявника, а також документ про проживання заявника на території України.

Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, мають право на певний правовий статус, який регламентується Законами України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про закордонних українців».

У разі припинення громадянства, відповідні органи вилучають у цих осіб паспорти громадянина України, свідоцтва про належність до громадянства України, тимчасові посвідчення громадянина України, паспорти громадянина України для виїзду за кордон та

проїзні документи дитини, а також видають довідки про припинення громадянства України.

У разі прийняття рішення про примусове повернення іноземця або особи без громадянства, у їхньому паспортному документі скасовується віза і вилучаються документи, що підтверджують законні підстави перебування в Україні.

Довідково:

Е-ПАСПОРТ – паспорт громадянина України у формі електронного відображення інформації, що міститься у паспорті громадянина України у формі картки, оформленому засобами Реєстру, разом з унікальним електронним ідентифікатором (QR-кодом, штрих-кодом, цифровим кодом), а також інформації про місце проживання (за наявності);

Е-ПАСПОРТ ДЛЯ ВИЇЗДУ ЗА КОРДОН – паспорт громадянина України для виїзду за кордон у формі електронного відображення інформації, що міститься у паспорті громадянина України для виїзду за кордон, оформленому засобами Єдиного державного демографічного реєстру, разом з унікальним електронним ідентифікатором (QR-кодом, штрих-кодом, цифровим кодом), а також інформації про місце проживання та податковий номер (реєстраційний номер облікової картки платників податків з Державного реєстру фізичних осіб – платників податків) (за наявності).

Е-паспорт і е-паспорт для виїзду за кордон НЕ використовується у разі:

1) перетинання державного кордону України, крім випадків необхідності підтвердження особи громадянина України при в’їзді в Україну;

2) в’їзду на тимчасово окуповану територію України та виїзду з неї;

3) в’їзду, перебування, проживання або пересування у межах прикордонної смуги, виходу у територіальне море та внутрішні води України.

7.8. Правовий статус закордонних українців

Закон України «Про закордонних українців» врегульовує правове становище іноземців та осіб без громадянства українського етнічного походження або походження з України з метою надання їм особливого статусу. У цьому законі визначено коло осіб, які можуть отримати цей статус, перелік необхідних документів, а також права та обов'язки таких осіб під час їх перебування в Україні. Зокрема, Законом передбачено спрощену процедуру набуття громадянства, можливість отримання стипендій і надання прав та свобод, подібних до прав громадян України, за винятками, встановленими законодавством.

ЗАКОРДОННИЙ УКРАЇНЕЦЬ – це особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є походженням з України.

УКРАЇНСЬКЕ ЕТНІЧНЕ ПОХОДЖЕННЯ – це належність особи або її предків до української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження.

Відповідно до статті 12 Конституції України, держава дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за її межами. Українська держава сприяє розвитку національної свідомості закордонних українців, зміцненню їхніх зв'язків з батьківщиною та поверненню їх в Україну.

Для набуття статусу закордонного українця особа повинна відповідати низці умов:

- *Українська національна ідентичність (або самоідентифікація).*
- *Українське етнічне походження або походження з України. Українське етнічне походження або походження з України заявник підтверджує відповідними документами або свідченнями громадян України, закордонних українців чи громадських організацій закордонних українців.*

-Письмове звернення щодо бажання мати статус закордонного українця.

-Досягнення особою 16-річного віку.

-Відсутність громадянства України.

Процедура надання статусу відбувається через Національну комісію з питань закордонних українців, яка створюється при Кабінеті Міністрів України. Особа подає письмову заяву про надання статусу закордонного українця: на території України – до Міністерства закордонних справ України, а за кордоном – до дипломатичних установ України. Національна комісія розглядає заяви до 90 днів з дня реєстрації та приймає рішення про надання, відмову або припинення статусу.

У разі позитивного рішення особі видається посвідчення закордонного українця встановленого зразка. За оформлення посвідчення встановлюється плата, розмір і порядок стягнення якої визначає Кабінет Міністрів України.

Підставами для відмови є:

дії, що суперечать інтересам національної безпеки України;

подання завідомо неправдивих даних або підроблених документів для отримання відповідного статусу;

порушення інших вимог Порядку оформлення і видачі посвідчення закордонного українця.

У разі відмови особі видається копія рішення, і за нею залишається право на повторне звернення.

Особа має право працювати на підприємствах, в установах і організаціях або провадити іншу трудову діяльність на підставах і в порядку, встановлених для громадян України. Закордонним українцям щороку встановлюються квоти прийому до вищих навчальних закладів України в межах обсягів державного замовлення. Закордонний українець може іммігрувати в Україну для постійного проживання за умови отримання дозволу на імміграцію поза межами квот на імміграцію.

Особи, які набули статусу закордонного українця, мають право на набуття громадянства України в порядку, встановленому Законом України «Про громадянство України».

Закордонні українці – громадяни держав, з якими Україна має візовий режим, мають право на безкоштовне оформлення багаторазової візи для відвідання України без надання відповідного запрошення терміном дії на 5 років на підставі посвідчення закордонного українця. В'їзд та виїзд здійснюються відповідно до Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства».

Статус закордонного українця **припиняється** у таких випадках:

у разі подання особою відповідної заяви (з дня її реєстрації у національній комісії);

у разі набуття закордонним українцем громадянства України;

якщо цей статус був набутий внаслідок подання завідомо неправдивих даних або підроблених документів;

якщо протягом шести місяців з дня зміни імені, прізвища, громадянства або місця проживання особа не повідомила про це Національну комісію;

якщо особа вчинила дії, які суперечать інтересам національної безпеки України.

Особа, статус якої було припинено через подання неправдивих даних або через дії, що суперечать національній безпеці, не має права на поновлення цього статусу.

7.9. Компетенція органів державної влади щодо питань громадянства

Система державних органів, на які покладено вирішення питань громадянства, є ієрархічною і включає Президента України, Комісію при Президентові України з питань громадянства, спеціально

уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань громадянства та підпорядковані йому органи (Державна міграційна служба України), а також Міністерство закордонних справ України та консульські установи.

До компетенції цих органів належать такі повноваження:

Президент України займає особливе місце у системі державних органів, що вирішують питання громадянства. Прийняття рішень у питаннях громадянства становить прерогативу глави держави. Президент України приймає рішення і видає укази відповідно до Конституції України та Закону України «Про громадянство України» про прийняття до громадянства України та про припинення громадянства України.

Указ Президента України про прийняття або припинення громадянства є ненормативним (правозастосовним) актом, розрахованим на одноразову реалізацію і завжди персоніфікованим. Датою набуття громадянства (у випадку прийняття) або припинення є дата видання відповідного Указу Президента України.

Президент України визначає порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства та виконання прийнятих рішень, затверджує Положення про Комісію при Президентові України з питань громадянства. Згідно з Конституцією України, Президент уповноважений приймати осіб до громадянства держави, дозволяти вихід із громадянства.

Як глава держави, Президент України є гарантом національної незалежності й територіальної цілісності, а також гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами (ст. 25 Конституції України).

Комісія при Президентові України з питань громадянства є допоміжним органом при Президентові України, який виконує такі функції:

розглядає заяви про прийняття до громадянства України, вихід із громадянства України та подання про втрату громадянства України і вносить пропозиції Президенту України щодо задоволення цих заяв та подань;

повертає документи про прийняття до громадянства чи про вихід із громадянства уповноваженому центральному органу виконавчої влади або МЗС для їх оформлення відповідно до вимог чинного законодавства;

контролює виконання рішень, прийнятих Президентом України з питань громадянства;

інформує спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань громадянства раз на півріччя про виконання рішень Президента України з питань громадянства.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади та підпорядковані йому органи.

Функції спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань громадянства виконує Державна міграційна служба України (ДМС), цей орган і підпорядковані йому структури здійснюють повноваження з питань громадянства стосовно осіб, які проживають на території України.

Основні повноваження:

вирішення питань, що стосуються визначення належності осіб, які проживають на території України, до громадянства України;

оформлення набуття громадянства особами, які проживають на території України;

прийняття заяв про прийняття до громадянства та про вихід з громадянства України, оформлених на ім’я Президента України;

оформлення та видача громадянам України документів, що підтверджують громадянство (паспорт громадянина, свідоцтво про належність до громадянства, тимчасове посвідчення);

вилучення документів у осіб, громадянство України яких припинено;

ведення обліку осіб, які набули або припинили громадянство.

Міністерство закордонних справ України та консульські установи

Ці органи виконують повноваження, аналогічні повноваженням ДМС, але щодо осіб, які постійно проживають за кордоном. Їхня компетенція включає:

прийняття заяв з питань громадянства від осіб, які постійно проживають за кордоном;

встановлення та оформлення належності до громадянства України осіб, які постійно проживають за кордоном;

підготовку документів для подання на розгляд Комісії при Президентові України.

Інші органи

Суди можуть займатися питаннями громадянства, зокрема, оскарженням рішень з питань громадянства та неправомірних дій чи бездіяльності посадових осіб, які порушують порядок та строки розгляду справ про громадянство.

Тлумачення основних термінів

Термін	Тлумачення
Громадянство України (Citizenship of Ukraine)	Стійкий правовий зв'язок між фізичною особою та Українською державою, який виявляється у взаємних правах, обов'язках і відповідальності сторін.
Принцип єдиного громадянства (Principle of singlecitizenship)	Закріплений у Конституції, виключає можливість громадянства адміністративно-територіальних одиниць та невизнання множинного (подвійного) громадянства у правових відносинах з Україною.
Натуралізація (Naturalization)	Набуття громадянства іноземцем на його прохання органами державної влади за умови дотримання визначених законом критеріїв.

Філіація (Filiation)	Основний спосіб набуття громадянства, який виникає в силу факту народження особи, незалежно від її волевиявлення.
Втрата громадянства (Loss of citizenship)	Припинення громадянства за ініціативою держави або компетентних органів, можливе лише за чітко визначених законодавством підстав (наприклад, добровільне набуття іншого громадянства повнолітнім громадянином).
Закордонний українець (Ukrainianl ivinga broad)	Особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, має українське етнічне походження або є походженням з України.

ТЕМА 8.
КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

8.1. Поняття конституційних праві свобод людини і громадянина

8.2. Класифікація прав людини

8.3. Характеристика основних конституційних прав людини

8.4. Конституційні обов'язки людини і громадянина

8.5. Конституційні гарантії людини і громадянина

8.6. Міжнародно-правове забезпечення і захист основних прав людини

8.7. Реалізація конституційних прав і свобод в Україні

8.8. Механізми захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина

8.9. Законність обмежень прав і свобод громадян в умовах воєнного та надзвичайного стану

Ключові слова (Keywords)

УКРАЇНСЬКОЮ	ENGLISH
Права і свободи людини	Human rights and freedoms
Конституційні обов'язки	Constitutional duties
Право на судовий захист	Right to judicial protection
Обмеження прав і свобод	Limitation of rightsand freedoms
Воєнний або надзвичайний стан	Martialor state of emergency
Презумпція невинуватості	Presumption of innocence

8.1. Поняття конституційних праві свобод людини і громадянина

Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина − це один із ключових елементів правового статусу особи. Вони забезпечують гармонійний розвиток людини, задоволення її інтересів і реалізацію життєвих потреб.

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА І СВОБОДИ − це найважливіші права, що виражають природний стан людської свободи й мають найвищий рівень правового захисту з боку держави.

Вони є невід'ємними, належать людині від народження і закріплені на рівні Конституції.

Різниця між поняттями «права» і «свободи»:

ПРАВА − це міра можливої поведінки особи, необхідна для задоволення потреб її існування, розвитку та самореалізації (наприклад, право на освіту, працю, соціальне забезпечення).

СВОБОДИ − це можливості самостійно діяти (вільно й самостійно обирати вид і міру своєї поведінки) у визначених законом межах (свобода слова, совісті, мирних зібрань, віросповідання). Вони утворюють сферу особистої автономії людини у взаєминах із державою та суспільством.

Відмінність між правами людини та правами громадянина:

Права людини − невід'ємні й належать кожній людині незалежно від громадянства. Права громадянина − стосуються осіб, що перебувають у постійному правовому зв'язку з конкретною державою. Права людини мають загальний характер, тоді як права громадянина − специфічні й обмежуються колом громадян.

Політичні та частина соціально-економічних прав зазвичай залежать від громадянства, а особисті (громадянські) права − є універсальними.

Правовий статус особи − це система юридичних норм, закріплених у Конституції та законах, що визначають становище людини й громадянина в суспільстві. Його основними складовими є права, свободи та обов’язки.

8.2. Класифікація прав людини

Класифікація прав людини має важливе методологічне значення, оскільки дозволяє впорядкувати їх різноманіття, полегшити сприйняття та глибше зрозуміти специфіку окремих груп прав. У науковій літературі й правових актах існують різні підходи та критерії, за якими здійснюється класифікація прав і свобод людини та громадянина.

Офіційна класифікація – це поділ прав і свобод, закріплений у нормативно-правових актах (зокрема, у конституціях і міжнародних договорах про права людини). Вона передбачає виділення п’яти основних груп прав:

громадянських (особистих),

політичних,

економічних,

соціальних,

культурних.

Доктринальна класифікація – це систематизація, запропонована науковцями. Вона не має єдиного варіанту, адже різні дослідники формують власні підходи до розподілу прав залежно від обраних критеріїв.

За змістом і сферою дії (офіційна класифікація)

Це найпоширеніший і загальновизнаний підхід, який відображено і в Конституції України. Він демонструє, як держава гарантує права особи в різних сферах життя:

Громадянські (особисті) права – забезпечують існування людини як фізичної істоти, її свободу та недоторканність.

Політичні права – визначають участь громадян у здійсненні державної влади та політичному житті.

Економічні права – пов'язані з виробничою діяльністю, власністю та господарюванням.

Соціальні права – гарантують належний життєвий рівень, соціальний захист і безпеку.

Культурні права – забезпечують участь у культурному житті, доступ до освіти, науки та творчості.

Слід враховувати, що поділ є умовним, оскільки між групами прав немає чітких меж, а окремі права можуть належати до кількох категорій (наприклад, право власності іноді вважають і економічним, і громадянським правом).

За поетапністю становлення (покоління прав)

Цей критерій відображає історичний розвиток прав і свобод людини:

Права першого покоління (ліберальні) – сформувалися в епоху буржуазно-демократичних революцій XVII–XVIII століть. Вони охоплюють особисті (громадянські) та політичні права.

Права другого покоління (соціально-економічні) – виникли в результаті боротьби за соціальну справедливість і покращення умов життя. Сюди належать економічні, соціальні та культурні права.

Права третього покоління (солідарні, колективні) – з'явилися після Другої світової війни й стосуються прав народів і колективів (наприклад, право на мир, на безпечне довкілля, на розвиток).

Права четвертого покоління (новітнє покоління основних прав і свобод) – пов'язані з відповідями на виклики XXI століття (біоетика, генна інженерія, інформаційні права)

За механізмом реалізації та характером державного забезпечення

За цим критерієм розрізняють негативні та позитивні права:

Негативні права – не потребують активних дій держави. Їхня сутність полягає у невтручанні держави у сферу особистої свободи (наприклад, свобода слова, совісті, думки).

Позитивні права – вимагають активної діяльності держави щодо створення умов для їх реалізації (зокрема, соціально-економічні права: право на освіту, працю, медичну допомогу).

Іноді відповідно до цього поділу використовують терміни «класичні права» (негативні) та «соціальні права» (позитивні).

Критерій ***за суб'єктами*** базується на тому, хто є носієм певного права:

Права людини – належать усім людям незалежно від громадянства, статі, раси чи релігії.

Права громадянина – визнаються лише за особами, які перебувають у стабільному правовому зв'язку з певною державою (мають її громадянство).

За способом реалізації

Залежно від того, чи належить право окремій особі чи групі осіб, розрізняють:

Індивідуальні права – реалізуються самостійно кожною людиною (наприклад, право на життя, працю, свободу слова).

Колективні (групові) права – належать певним спільнотам або колективам (наприклад, право народу на самовизначення, права національних меншин, профспілок, релігійних об'єднань).

Колективні права мають специфічну природу, оскільки спрямовані на збереження ідентичності та спільних інтересів групи.

За генезою (походженням)

Природні права – надані людині від народження, є невід'ємними й не залежать від державного визнання (право на життя, свободу, гідність).

Похідні права – встановлюються державою відповідно до рівня її соціального, економічного та політичного розвитку (наприклад, право на освіту, медичну допомогу, участь у політичному житті).

За характером утворення

Основні (конституційні) права – закріплені в Конституції та становлять фундаментальний елемент правового статусу особи.

Доповнюючі (галузеві) права – конкретизують основні положення та деталізуються в окремих галузях законодавства (трудовому, адміністративному, екологічному тощо).

8.3. Характеристика основних конституційних прав людини

Характеризуючи основні конституційні права людини, необхідно спиратись на критерії класифікації за сферами життєдіяльності, що є найбільш поширеним (офіційним) підходом, який відображено в Конституції та міжнародних актах. ***Комплекс цих прав, закріплених у Конституції України (Розділ II),*** становить цілісну систему.

Основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина є визначальним та базовим елементом правового статусу особи. Ці права розкривають природний стан свободи та отримують від держави найвищий юридичний захист.

Комплекс конституційно закріплених прав, свобод і обов'язків становить цілісну систему, у межах якої кожна група прав взаємодоповнює інші. У вузькому значенні під системою конституційних прав і свобод розуміють їх класифікацію за змістом і сферою життєдіяльності людини, оскільки саме такий поділ

найповніше відображає основні можливості особи в різних сферах суспільного життя. Цю класифікацію прийнято вважати офіційною, оскільки вона закріплена в конституційних та міжнародно-правових актах, зокрема в Розділі ІІ Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

Характеристика основних видів конституційних прав людини

Громадянські (особисті) права і свободи

Ця група охоплює права, що забезпечують існування людини як фізичної істоти та гарантують недоторканність її особистості. Вони спрямовані на захист життя, честі, гідності та безпеки людини. Головним обов'язком держави у цій сфері є охорона людського життя та гідності.

До громадянських прав і свобод належать:

– право на життя;

– право на повагу до гідності;

– свобода та особиста недоторканність;

– недоторканність житла;

– свобода думки, слова, світогляду і віросповідання;

– право на громадянство та його зміну;

– право на вільний розвиток особистості.

Політичні права і свободи

Політичні права визначають можливість громадян брати участь в управлінні державними справами, формуванні та діяльності органів влади, а також впливати на політичне життя суспільства.

Серед основних політичних прав:

– право брати участь в управлінні державою;

– право на участь у всеукраїнських і місцевих референдумах;

– виборче право − обирати і бути обраним до органів публічної влади;

– право на участь у політичних партіях та об’єднаннях громадян.

Реалізація цих прав забезпечує функціонування демократичної системи та здійснення народного суверенітету.

Економічні права і свободи

Економічні права відображають участь особи у виробництві, розподілі та використанні матеріальних і духовних благ. Вони спрямовані на забезпечення можливості кожного самостійно обирати вид економічної діяльності, засоби існування та джерела доходу.

До економічних прав належать:

право приватної власності;

право на працю та свободу вибору професії чи діяльності;

свобода підприємництва та господарювання;

право на користування природними ресурсами.

Ці права формують основу економічної свободи людини й забезпечують розвиток ініціативи та самореалізації в економічній сфері.

Соціальні права і свободи

Соціальні права визначають можливості людини у сфері соціального забезпечення, охорони здоров’я, відпочинку та достатнього життєвого рівня. Вони покликані гарантувати гідне існування кожного члена суспільства та сприяють формуванню соціальної держави.

До цієї групи належать:

право на соціальний захист;

право на охорону здоров’я та медичну допомогу;

право на відпочинок;

право на достатній життєвий рівень.

Культурні (духовні) права і свободи

Культурні права забезпечують участь людини у духовному житті суспільства та сприяють розвитку особистості через освіту, творчість і культуру.

До них належать:

право на освіту;

свобода літературної, художньої, наукової й технічної творчості;

право на використання досягнень культури;

право на захист інтелектуальної власності.

Додаткові (новітні) групи прав

У сучасному конституційному праві поряд із традиційними групами виділяють і нові категорії прав, що відображають сучасні виклики та тенденції розвитку суспільства:

Екологічні права – зокрема, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50 Конституції України).

Інформаційні права – право на доступ до інформації, на захист персональних даних, на свободу інформаційної діяльності.

Отже, система конституційних прав і свобод людини і громадянина у вузькому значенні − це офіційно визнаний поділ прав на групи за їх змістом і сферою життєдіяльності, який закріплено в Конституції України. Такий підхід дозволяє глибше усвідомити сутність правового статусу особи й визначити роль держави в гарантуванні кожної категорії прав і свобод.

8.4. Конституційні обов'язки людини і громадянина

КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ − це невід'ємний елемент конституційно-правового статусу особи, який визначає міру належної, обов'язкової поведінки, встановленої Основним Законом. Вони відображають юридично оформлену відповідальність людини

та громадянина перед державою і суспільством, забезпечуючи узгодження інтересів особи з інтересами спільноти.

Обов’язки спрямовані на забезпечення соціальної відповідальності особи, що є однією з ознак демократичного суспільства.

Конституційні обов’язки тісно пов’язані з правами та свободами − вони становлять взаємодоповнюючі елементи правового статусу особи. Якщо права і свободи визначають міру можливої поведінки, то обов’язки − міру належної поведінки. Обов’язки певною мірою обмежують здійснення прав, встановлюючи межі свободи однієї особи там, де починаються права іншої. Принцип єдності прав, свобод і обов’язків означає, що не може існувати прав без відповідних обов’язків і навпаки. Використання прав і свобод нерозривно пов’язане з виконанням обов’язків перед суспільством і державою.

Навіть у випадках обмеження певних прав (наприклад, під час відбування покарання), основні природні права людини − такі як право на життя, гідність і гуманність поводження − залишаються непорушними.

Конституційні обов’язки закріплені в Розділі ІІ Конституції України. Їм присвячені статті 65–68, які визначають основні вимоги до поведінки громадян і осіб, що перебувають на території України. Конституція, спираючись на ліберальну концепцію прав людини, встановлює лише мінімально необхідний обсяг обов’язків. Відповідно до пункту 1 статті 92 Конституції України, основні обов’язки визначаються виключно законами України. Норми, що встановлюють обов’язки, належать до фундаментальних конституційно-правових норм і формують основу правового статусу особи.

КЛАСИФІКАЦІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ’ЯЗКІВ

Конституційні обов’язки охоплюють усі сфери суспільного життя. Їх можна класифікувати за кількома критеріями.

За характером зв'язку особи з державою (за адресатом)

Обов'язки людини, поширюються на всіх осіб, які перебувають на території України (громадян, іноземців, осіб без громадянства).

*Приклади (Конституція України),*додержуватися Конституції та законів України (ст. 68); не посягати на права, свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); сплачувати податки і збори (ст. 67); не завдавати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66); утримувати дітей до повноліття, а повнолітнім дітям − піклуватися про непрацездатних батьків (ст. 51); отримати повну загальну середню освіту (ст. 53).

Обов'язки громадянина, стосуються лише громадян України.

*Приклади (Конституція України), з*ахист Вітчизни, незалежності й територіальної цілісності України (ст. 65); шанування державних символів (ст. 65); відбування військової служби відповідно до закону (ст. 65); подання декларацій про доходи (ст. 67).

Іноземці та особи без громадянства користуються тими самими правами й несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, передбачених Конституцією, законами чи міжнародними договорами. Зокрема, на них не поширюються обов'язки щодо військової служби та захисту Вітчизни.

За сферами життєдіяльності особи

Особисті – додержуватися Конституції та законів України; не посягати на права, свободи, честь і гідність інших осіб.

Політичні – захищати Вітчизну, її незалежність і територіальну цілісність; шанувати державні символи; проходити військову службу.

Економічні – своєчасно сплачувати податки й збори; відшкодовувати завдані збитки; не шкодити природі та культурним цінностям.

Соціальні – батьки зобов'язані утримувати дітей до повноліття, а повнолітні діти − піклуватися про непрацездатних батьків

Екологічні – не завдавати шкоди природі, берегти довкілля.

Культурні – не завдавати шкоди культурній спадщині; отримати повну загальну середню освіту.

Реалізація конституційних обов'язків полягає у втіленні встановлених Конституцією вимог у поведінці осіб, що сприяє задоволенню інтересів держави, суспільства та самих носіїв обов'язків.

Основні гарантії виконання обов'язків:

визначення їх виключно законами України;

загальнообов'язковість дотримання Конституції та законів;

юридична відповідальність за невиконання чи неналежне виконання обов'язків (адміністративна, кримінальна, цивільна);

принцип правової визначеності − обов'язки мають бути чітко сформульованими та зрозумілими для кожного.

Базовим обов'язком у системі є вимога неухильно додержуватися Конституції та законів України. Це універсальна норма, яка забезпечує функціонування всієї правової системи держави. ***Незнання законів не звільняє від відповідальності за їх порушення.***

Конституційні обов'язки є органічною частиною конституційно-правового статусу людини і громадянина, разом із правами, свободами, принципами, гарантіями та громадянством. Конституція визначає загальні засади правового статусу особи, тоді як конкретизація прав і обов'язків здійснюється у галузевому законодавстві (трудовому, екологічному, адміністративному, сімейному тощо).

Таким чином, конституційні обов'язки не лише окреслюють межі поведінки людини, а й виступають засобом забезпечення

гармонії між інтересами особи, суспільства і держави, формуючи підґрунтя для реалізації принципу верховенства права в Україні.

8.5. Конституційні гарантії людини і громадянина

Конституційні гарантії прав і свобод людини й громадянина становлять один із ключових елементів конституційно-правового статусу особи.

ГАРАНТІЇ – це система принципів, норм і засобів, що у сукупності забезпечують реалізацію, охорону та захист прав людини.

Якщо права визначають певні соціальні блага, то гарантії виступають механізмами, які забезпечують їх досягнення. Без ефективних гарантій навіть закріплені у Конституції України права залишаються декларативними.

Основу гарантій прав і свобод становлять ***фундаментальні принципи конституційного ладу:***

Визнання людини найвищою соціальною цінністю. Відповідно до ст. 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх забезпечення – головний обов’язок держави.

Принцип непорушності гарантій. Конституційні права і свободи є гарантованими та не можуть бути скасовані. Забороняється ухвалення законів, які звужують зміст чи обсяг існуючих прав (ст. 22 Конституції України).

Пряма дія норм Конституції. Кожен має право звертатися до суду для захисту своїх прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції України (ч. 3 ст. 8).

Система гарантій поділяється на загальні (умови реалізації прав) і спеціальні (юридичні) гарантії.

Загальні гарантії, це сукупність економічних, політичних, організаційних та духовно-культурних умов, що забезпечують реальну можливість реалізації прав:

Економічні – базуються на свободі підприємництва, різноманітності форм власності, соціальній спрямованості економіки.

Політичні – включають демократичний політичний режим, політичний плюралізм, розвиток місцевого самоврядування.

Організаційні – полягають у системній діяльності органів влади й громадських інституцій, спрямованій на забезпечення реального здійснення прав.

Ідеологічні (культурно-духовні) – це ідеологічна багатоманітність, свобода слова, заборона цензури, підтримка культурних традицій і цінностей.

Спеціальні (юридичні) гарантії, це правові інструменти захисту прав і свобод, закріплені у Конституції України (ст. 55–64) та законах:

Право на судовий захист (ст. 55). Гарантує можливість оскарження в суді дій чи рішень органів влади.

Право на відшкодування шкоди (ст. 56). Передбачає компенсацію матеріальної чи моральної шкоди, завданої незаконними діями держави.

Право на правничу допомогу (ст. 59). Гарантує кожному можливість отримати професійну юридичну допомогу, у визначених законом випадках – безоплатно.

Право звернення до міжнародних органів (ст. 55). Після використання національних засобів захисту громадянин може звернутися до міжнародних судових установ.

Заборона зворотної дії законів (ст. 58), крім випадків, коли вони пом’якшують чи скасовують відповідальність.

Презумпція невинуватості (ст. 62).

Конституційна скарга. Дає змогу оскаржити до Конституційного Суду України закон, який, на думку заявника, порушує його конституційні права.

Органи, що забезпечують гарантії прав

Держава є головним гарантом прав і свобод людини. До органів, на які покладено ці повноваження, належать:

Президент України – гарантує дотримання Конституції, прав і свобод людини (ч. 2 ст. 102).

Верховна Рада України – визначає зміст і гарантії прав виключно законами (ст. 92) та здійснює парламентський контроль.

Кабінет Міністрів України – забезпечує реалізацію політики держави щодо прав і свобод громадян.

Конституційний Суд України – здійснює конституційний контроль, забезпечує верховенство Конституції.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (омбудсман) – здійснює парламентський контроль за дотриманням прав людини.

Судові та правоохоронні органи – реалізують механізм правового захисту на практиці.

Місцеві державні адміністрації – забезпечують дотримання прав громадян на відповідній території.

Гарантії прав в умовах надзвичайного чи воєнного стану

У період надзвичайного чи воєнного стану окремі права можуть бути обмежені. Проте існує перелік прав, які не підлягають обмеженню – це статті24, 25, 27–29, 40, 47, 51–52, 55–63 Конституції України**.** До них належать, зокрема, право на життя, гідність, свободу, судовий захист, відшкодування шкоди, презумпція невинуватості, незворотність законів тощо.

Основні засади правосуб’єктності, громадянства та взаємовідносин людини і держави залишаються незмінними навіть за умов надзвичайних режимів.

8.6. Міжнародно-правове забезпечення і захист основних прав людини

Міжнародно-правовий вимір гарантування прав і свобод людини є центральним елементом сучасної системи конституційного права, оскільки права людини визнаються універсальною цінністю і предметом міжнародного захисту. Цей інститут охоплює сукупність міжнародних принципів, норм і механізмів, які забезпечують реалізацію, охорону та захист прав особи на глобальному й регіональному рівнях.

Міжнародно-правові стандарти прав людини виступають формою нормативного забезпечення прав людини, що передбачає закріплення їх мінімального змісту в міжнародних актах. Вони покладають на держави позитивні зобов'язання поважати, гарантувати та захищати ці права.

Міжнародні стандарти прав людини – це сукупність принципів і норм, закріплених у міжнародних договорах, які визначають мінімально допустимі вимоги до поводження держави з особами, що перебувають під її юрисдикцією. Ці стандарти мають універсальний і мінімальний характер, забезпечуючи гарантований рівень захисту, який держава може лише розширювати, але не звужувати**.**

Принцип універсальності прав людини ґрунтується на ідеї природного права, відповідно до якої права належать кожній людині від народження.

Універсальні міжнародні акти

Міжнародний Білль про права людини – комплекс документів, що становить основу міжнародного захисту прав людини.

Загальна декларація прав людини (1948 р.) – перший універсальний акт, який визначив людську гідність як основу прав людини (ст. 8 гарантує право на ефективне поновлення у правах компетентними судами).

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.) та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) – закріпили юридично зобов'язуючі норми щодо забезпечення прав і свобод та створили договірну основу міжнародного контролю.

Регіональні стандарти

У Європейському регіоні стандарти конкретизуються через:

Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), яка встановлює більш високий рівень гарантій та передбачає обов'язкову юрисдикцію Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Інші регіональні документи, Американська конвенція прав людини (1969 р.), Африканська хартія прав людини та народів (1981 р.), Арабська хартія прав людини (2004 р.).

Міжнародні механізми захисту прав людини

З розширенням міжнародних гарантій особа отримує статус суб'єкта міжнародного права, що дозволяє їй безпосередньо звертатися до міжнародних органів захисту.

Регіональні системи

У сучасному світі діють три основні регіональні системи міжнародного захисту прав людини – Європейська, Міжамериканська та Африканська.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) – ключовий орган, який розглядає скарги на порушення Конвенції та формує судову практику, що розширює зміст закріплених прав.

Європейський комітет із запобігання катуванням – профілактичний орган, який здійснює перевірки дотримання стандартів гуманного поводження.

Венеційська комісія Ради Європи – консультативний орган, що оцінює відповідність національного законодавства європейським принципам верховенства права.

Україна визнає міжнародні стандарти прав людини як складову національного правопорядку та зобов'язується їх дотримуватися. Відповідно до статті 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою, є частиною національного законодавства. Їхні положення мають пряму дію і застосовуються судами та органами влади без потреби додаткової імплементації. У разі колізії між нормою закону та міжнародного договору перевага надається міжнародному договору, що відповідає принципу Pacta sunt servanda (договори мають виконуватися). Водночас верховенство Конституції України зберігається: укладення міжнародного договору, який їй суперечить, можливе лише після внесення відповідних змін до Основного Закону.

Механізми міжнародного захисту в Україні

Право на звернення до міжнародних інституцій (ст. 55 Конституції): після використання всіх національних засобів захисту особа може звернутися до міжнародних судових органів, зокрема до ЄСПЛ.

Конституційний Суд України (КСУ), здійснює перевірку чинних і проєктованих міжнародних договорів на відповідність Конституції України.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, контролює виконання міжнародних зобов'язань держави у сфері прав людини, подає відповідні акти реагування (конституційні подання, рекомендації, звернення).

8.7. Реалізація конституційних прав і свобод в Україні

Конституційне право як провідна галузь національного права регулює ключові суспільні відносини, пов'язані, зокрема, із забезпеченням прав і свобод людини. Конституційні права і свободи є невідчужуваними, природними та непорушними**.** Україна проголошується демократичною, соціальною та правовою державою, що передбачає формування нових підходів у сфері суспільно-політичних відносин та підвищення ефективності

діяльності державних органів, насамперед правоохоронних. Це проголошення є радше засадничим орієнтиром і конституційною передумовою, ніж описом реального стану.

Принцип пріоритету прав людини означає, що в системі взаємовідносин «людина – суспільство – держава» саме людина є найвищою цінністю, а держава зобов'язана визнавати, дотримуватись і захищати її права. Усі люди в Україні є вільними та рівними у своїй гідності й правах. Конституційні права і свободи мають відповідати міжнародним стандартам, закріпленим у таких актах, як Загальна декларація прав людини, Міжнародні пакти та Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

Реалізація права – це процес втілення правових норм у конкретну поведінку суб'єктів права. Конституція України зобов'язує державу створювати умови для здійснення кожною особою своїх прав і свобод та гарантувати їх захист.

Основні форми реалізації конституційних норм:

Дотримання – утримання особи від дій, заборонених Конституцією України.

Виконання – здійснення юридично обов'язкових дій.

Використання – здійснення дозволених законом прав.

Застосування – владна діяльність компетентних органів, спрямована на реалізацію та захист конституційних норм.

Дотримання, виконання та використання норм Конституції України належать до форм безпосередньої реалізації Основного Закону.

Обмеження прав і свобод

Конституція України встановлює, що під час ухвалення нових законів або внесення змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22). Обмеження можливі лише у випадках, передбачених Конституцією, і в інтересах

національної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я населення чи захисту прав інших осіб.

Наприклад, обмеження права на свободу об'єднання (ст. 36) допускається лише законом та за умов, необхідних для захисту державних інтересів чи громадського спокою. Забороняється створення й діяльність політичних партій або організацій**,** цілі чи дії яких спрямовані нанасильницьку зміну конституційного ладу**,** порушення суверенітету чи територіальної цілісності держави**.**

8.8. Механізми захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина

СИСТЕМА МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД В УКРАЇНІ – це комплекс правових, інституційних і організаційних засобів, спрямованих на забезпечення реального здійснення проголошених прав, попередження їх порушення та відновлення порушеного правомірного стану**.**

Гарантії прав і свобод визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а їх забезпечення є провідним обов'язком державної влади. Захист конституційних прав передбачає відновлення порушених прав**,** усунення причин їх порушення **та** притягнення винних до відповідальності**.**

Інституційні механізми захисту

Юридичний захист прав здійснюється через систему правозахисних інститутів, покликаних не лише відновлювати порушені права, а й запобігати їх порушенню.

Судовий захист і Конституційний Суд України

Право на судовий захист є фундаментальним. Кожен має право на ефективне поновлення своїх прав компетентним судом у разі їх порушення.

Пряма дія Конституції (ст. 8), громадяни можуть звертатися до суду безпосередньо на підставі Конституції України, що гарантує верховенство Основного Закону.

Конституційний Суд України, єдиний орган конституційної юрисдикції, що забезпечує верховенство Конституції, захист прав і свобод та контроль за конституційністю законів.

Конституційна скарга, дає змогу фізичній особі звернутися до КСУ щодо порушення її прав законом або іншим нормативним актом.

Конституційне звернення, подається для офіційного тлумачення норм Конституції чи законів України.

Конституційний контроль, спрямований на охорону конституційного ладу, прав людини та принципу верховенства права.

Парламентський контроль – забезпечує Уповноважений Верховної Ради з прав людини (Омбудсман)

Омбудсман – це незалежний парламентський інститут, який здійснює контроль за дотриманням конституційних прав і свобод та доповнює існуючу систему захисту.

Мета діяльності інституційних механізмів захисту – забезпечення додержання органами влади прав людини, запобігання їх порушенням, просвітницька діяльність у сфері прав людини, контроль за дотриманням законодавства про захист персональних даних.

Акти реагування

Конституційне подання – звернення до Конституційного Суду України щодо перевірки конституційності актів.

Подання Уповноваженого – офіційне звернення до органів влади для усунення виявлених порушень у місячний строк.

Правоохоронні органи та виконавча влада

Національна поліція України, забезпечує охорону прав і свобод, протидіє злочинності, підтримує громадський порядок. Її головне завдання – захист прав людини.

Кабінет Міністрів України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод, створює умови для гармонійного розвитку особистості.

Місцеві державні адміністрації та органи самоврядування, забезпечують дотримання прав громадян на своїх територіях.

Інші форми захисту

Право на звернення, громадяни можуть подавати індивідуальні та колективні звернення (пропозиції, заяви, скарги, клопотання) до органів влади, а також запити на публічну інформацію.

Громадський захист, реалізується через громадські об’єднання, профспілки, правозахисні організації, а також шляхом самозахисту (наприклад, необхідної оборони).

Міжнародний захист, після використання всіх національних засобів особа має право звернутися до міжнародних судових чи правозахисних інституцій, зокрема до Європейського суду з прав людини.

Юридична відповідальність, конституційно-правова відповідальність спрямована на охорону Конституції та захист її основних цінностей – прав і свобод людини та громадянина.

Система механізмів захисту конституційних прав в Україні базується на принципах верховенства права, демократизму, поділу влади та гарантування прав людини. Її ефективність залежить від незалежності судової влади, реальної дії конституційних норм та активної участі громадянського суспільства у контролі за владою.

8.9. Законність обмежень прав і свобод громадян в умовах воєнного та надзвичайного стану

Законність обмежень прав і свобод людини в умовах дії особливих правових режимах ґрунтується на положеннях Конституції України, законах України та міжнародних стандартів, що передбачають: будь-які відступи від прав і свобод мають бути тимчасовими, обґрунтованими, необхідними та чітко визначеними законом.

Основний Закон України встановлює, що права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені**,** окрім випадків, передбачених Конституцією України**.** В умовах воєнного або надзвичайного стану такі обмеження можуть бути запроваджені як виняток**,** і вони розглядаються як форма тимчасового відступу від конституційних гарантій**.**

Основні вимоги до обмежень:

тимчасовість, обмеження мають обов’язково встановлюватися на визначений строк;

мета, обмеження прав допускається в інтересах національної безпеки, громадського порядку та державної незалежності України;

правовий режим :воєнний стан – це особливий правовий режим, який передбачає тимчасові обмеження прав і свобод людини й громадянина, а також прав юридичних осіб у зв’язку із загрозою чи фактом збройної агресії.

Права, що не підлягають обмеженню (абсолютні)

Відповідно до статті 64 Конституції України, існує вичерпний перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Ці права називають абсолютними.

До них належать:

Стаття 24 – рівність громадян перед законом, заборона будь-якої дискримінації;

Стаття 25 – неможливість позбавлення громадянства, заборона вигнання громадянина України за межі держави;

Стаття 27 – право на життя;

Стаття 28 – право на повагу до гідності (вважається одним із абсолютних прав, адже з нього випливає свобода від катувань та нелюдського поводження);

Стаття 29 – право на свободу та особисту недоторканність;

Стаття 40 – право на звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування;

Стаття 47 – право на житло;

Стаття 51 – право на шлюб та рівність подружжя;

Стаття 52 – рівність дітей у правах незалежно від походження;

Статті 55–63 – комплекс прав, що стосуються судового захисту, презумпції невинуватості, права на правову допомогу, заборони двічі карати за одне правопорушення, заборони свідчити проти себе чи близьких, а також принципу законності.

Конституційні вимоги до законності обмежень

Права, які не є абсолютними (так звані відносні права), можуть бути обмежені лише за умов, визначених законом, і з дотриманням певних конституційних принципів.

Основні критерії законності обмежень:

1. Законність, обмеження можуть встановлюватися виключно законом, ухваленим відповідно до Конституції. Закон, що встановлює обмеження, має бути загального характеру, а не стосуватися окремого випадку.

2. Легітимна мета, обмеження допускаються лише для досягнення суспільно значущої мети – охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров’я чи моралі населення, а також захисту прав і свобод інших осіб.

3. Необхідність і пропорційність, обмеження мають бути необхідними у демократичному суспільстві й ґрунтуватися на принципі пропорційності (домірності).

Це означає, що:

мета обмеження повинна бути вагомою і суспільно значущою;

засоби її досягнення – обґрунтованими й мінімально обтяжливими для особи;

має бути дотримано баланс між потребами суспільства та інтересами носія права.

4. Збереження сутності права, навіть за наявності обмеження держава не може позбавити людину можливості реалізувати своє право по суті. Забороняється будь-яке звуження змісту або обсягу існуючих прав і свобод, що спотворює їхню природу.

Таким чином, обмеження прав людини є крайнім заходом, який застосовується лише тоді, коли інші правові засоби неефективні, а основною метою держави залишається захист і гарантування прав і свобод, а не їх обмеження.

Міжнародні акти, такі як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Європейська конвенція з прав людини (ст. 15), дозволяють державам тимчасово відступати від виконання зобов’язань щодо окремих прав людини під час війни чи надзвичайного стану, але лише за таких умов:

надзвичайне становище має бути офіційно оголошеним;

обмеження мають бути виключно необхідними для забезпечення безпеки;

держава повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про обсяг і тривалість відступу.

Таким чином, механізм обмеження прав під час воєнного або надзвичайного стану перебуває під міжнародним контролем і повинен узгоджуватися зі стандартами демократичного суспільства.

Конституція України допускає тимчасове обмеження окремих прав і свобод лише у виняткових умовах – за наявності воєнного або надзвичайного стану.

Абсолютні права людини (ст. 24–63 Конституції) залишаються непорушними навіть у цей період. Усі обмеження мають відповідати принципам законності, легітимності, необхідності та пропорційності. Держава зобов’язана забезпечити збереження сутності права та дотримання міжнародних зобов’язань. Обмеження прав є виключним і тимчасовим заходом, спрямованим не на

звуження правових можливостей людини, а на захист конституційного ладу і безпеки держави.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Громадянські (особисті) права (Civil (Personal) Rights)	Права, що захищають приватне життя, свободу та безпеку людини.
Економічні права (Economic Rights)	Права у сфері власності, праці та господарської діяльності.
Класифікація прав людини (Classification of Human Rights)	Поділ прав за змістом, поколіннями, суб'єктами та іншими критеріями.
Конституційні гарантії (Constitutional Guarantees)	Механізми й умови, що забезпечують реальне здійснення прав і свобод.
Конституційні обов'язки (Constitutional Duties)	Встановлені Конституцією правила обов'язкової поведінки громадян.
Конституційні права людини і громадянина (Constitutional Human and Civil Rights)	Найвищі, гарантовані державою права та свободи, закріплені в Конституції.
Культурні права (Cultural Rights)	Права в галузі освіти, науки та культури.
Обмеження прав (Restriction of Rights)	Звуження прав, можливе лише законом і з легітимною метою.
Політичні права (Political Rights)	Можливості участі в політичному житті (вибори, партії).
Права громадянина (Rights of a Citizen)	Права, що належать лише громадянам певної держави (зокрема політичні).
Права людини (Human Rights)	Невід'ємні можливості кожної людини, що забезпечують доступ до життєвих благ і свобод.
Правовий статус особи (Legal Status of an Individual)	Сукупність прав, свобод, обов'язків і гарантій людини.
Природні права (Natural Rights)	Права від народження, не залежать від держави.

Свободи людини (Human Freedoms)	Можливості діяти без втручання держави в межах закону.
Соціальні права (Social Rights)	Права на соціальний захист, медицину, життєвий рівень.

ТЕМА 9.
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ІНОЗЕМЦІВ, ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА ТА БІЖЕНЦІВ ПІД ЧАС РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАВДАНЬ ДЕРЖАВНОЮ ПРИКОРДОННОЮ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

9.1. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства в Україні.

9.2. Порядок та підстави перетинання державного кордону іноземцями та особами без громадянства.

9.3. Характеристика правового положення в Україні іноземців та осіб без громадянства.

9.4. Правове регулювання імміграції в Україні.

9.5. Характеристика інституту притулку.

9.6. Поняття та порядок надання статусу біженця, додаткового або тимчасового захисту в Україні.

9.7. Повноваження ДПСУ при заявлені особою клопотання про намір набути захист в Україні

9.8 Характеристика умов надання та ненадання статусу біженця.

9.9. Права та обов’язки біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту.

9.10. Повноваження органів виконавчої влади, що беруть участь у вирішенні питань, пов’язаних із біженцями.

Ключові слова (Keywords)

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Конституційно-правовий статус	Constitutional-and-legal status
Іноземці	Foreigners
Особи без громадянства	Stateless persons
Біженці	Refugees
Державна прикордонна служба України	State Border Guard Service of Ukraine
Захист прав людини	Human rights protection
Прикордонний контроль	Border control

Міграційна політика	Migration policy
Адміністративно-правове регулювання	Administrative-and-legal regulation
Національна безпека	National security

9.1. Правовий статус іноземців та осіб без громадянства в Україні

Поняття правового статусу іноземців та осіб без громадянства в Україні базується на визначенні самих категорій «іноземець», «особа без громадянства» та сукупності прав, свобод і обов'язків, що їм надаються законодавством.

В Україні конституційно-правовий статус іноземців та осіб без громадянства визначається *Конституцією України (ст. 26), законами України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», Конвенцією «Про статус біженців»* та іншими нормативно-правовими актами.

ІНОЗЕМЦЕМ визначається як особа, яка не перебуває у громадянстві України та є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Хоча в широкому сенсі терміном «іноземці» іноді називають також осіб без громадянства (апатридів), Конституція України та Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» розрізняють ці поняття, вважаючи «іноземцями» лише іноземних громадян (підданих).

ОСОБА БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА – особа, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою в силу дії її закону.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС іноземців та осіб без громадянства в Україні – це сукупність прав, свобод і

обов’язків іноземців та осіб без громадянства на території України, які визначаються нормами внутрішньодержавного та міжнародного права України.

Цей статус є складовою частиною (інститутом) основ правового статусу особи. Його правове становище регулюється національним законодавством країни, в якій вони перебувають, міжнародними угодами, а також нормами країни їхнього громадянства.

ПРИНЦИП, на якому ґрунтується правовий статус іноземців в Україні, – це принцип національного режиму. Цей принцип означає, що іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов’язки, як і громадяни України. Цей принцип діє за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземні громадяни та особи без громадянства, які перебувають під юрисдикцією України, незалежно від законності чи тривалості їхнього перебування, визнаються носіями правосуб’єктності, а також основних прав і свобод людини. Це відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини та положенням Конституції України, згідно з якими кожна людина, що перебуває на території держави, користується певними невід’ємними правами та гарантіями.

Основні категорії іноземців залежно від їхнього правового статусу на території України:

Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні. До цієї категорії належать особи, які отримали посвідку на постійне проживання, якщо інше не встановлено законом. Вони користуються найширшим спектром прав і свобод серед усіх груп іноземців, що фактично наближає їх правовий статус до статусу громадян України.

Іноземці та особи без громадянства, які тимчасово перебувають в Україні. Це особи, котрі знаходяться на території

держави в межах строку, визначеного візою, міжнародним договором або національним законодавством України. За потреби їхнє перебування може бути продовжене у встановленому порядку.

Іноземці та особи без громадянства, які тимчасово проживають в Україні. Йдеться про осіб, що отримали посвідку на тимчасове проживання. Вони користуються більш обмеженим колом прав порівняно з постійними мешканцями, але їхній статус забезпечує законне перебування в Україні протягом визначеного часу.

Окрім зазначених груп, існує ще одна – ***нелегальні мігранти***. До неї належать особи, які спочатку в'їхали в Україну на законних підставах, але після закінчення дозволеного терміну залишилися без правових підстав, або ті, що незаконно перетнули державний кордон, уникаючи прикордонного контролю, і не звернулися за статусом біженця чи притулком.

Іноземці та особи без громадянства, незалежно від їхнього статусу, ***зобов'язані*** дотримуватися Конституції України, законів, інших нормативно-правових актів, поважати права, свободи, честь і гідність інших осіб, а також інтереси держави й суспільства. Використання ними своїх прав і свобод не повинно суперечити національним інтересам України та загальним принципам державної безпеки.

Обмеження прав іноземців переважно стосуються політичної сфери, а також службових та економічних питань:

Іноземці ***не можуть бути*** членами політичних партій України, брати участь у виборах, референдумах чи обіймати виборні посади в органах влади.

Вони ***не мають права*** займати державні посади, де законодавство вимагає наявності українського громадянства (наприклад, суддя, прокурор, дипломат).

В економічній сфері для іноземців передбачено певні обмеження: вони ***не можуть*** безоплатно приватизувати житло або землю, а також набувати у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

В’їзд і виїзд іноземців з території України здійснюється на підставі дійсних національних паспортів або документів, що їх замінюють, і за наявності віз (якщо інше не передбачено законом або міжнародним договором).

Конституція України (розділ ІІ «Права, свободи та обов’язки людини і громадянина») гарантує іноземцям практично повний спектр громадянських прав: право на життя, свободу та особисту недоторканність, захист честі й гідності, недоторканність житла, таємницю листування, свободу совісті, думки та віросповідання. Іноземці мають право на відпочинок, охорону здоров’я, свободу об’єднань, участь у громадських організаціях (але не в політичних партіях).

У сфері праці іноземці мають право на трудову діяльність, інвестування, підприємництво. Водночас закон обмежує їхню участь у видах діяльності, що пов’язані з державною безпекою або вимагають належності до громадянства України. Вони можуть володіти рухомим і нерухомим майном, здійснювати спадкування, укладати угоди, а також звертатися до суду для захисту своїх прав на рівних засадах із громадянами України. Іноземці мають навіть право подати конституційну скаргу до Конституційного Суду України, що підкреслює високий рівень правових гарантій у державі.

Освітні права іноземців також залежать від їхнього статусу: ті, хто постійно проживає в Україні або має статус біженця, навчаються на тих самих умовах, що й громадяни України. Інші категорії оплачують навчання відповідно до законодавства чи міжнародних угод. Студенти-іноземці користуються всіма правами й несуть усі обов’язки, передбачені для учнів і студентів.

Здійснення прав іноземців не повинно порушувати національні інтереси України чи права її громадян. Вони зобов’язані дотримуватися вимог екологічного законодавства, берегти культурну спадщину, сплачувати податки, компенсувати завдані збитки та виконувати інші обов’язки, визначені законами України.

Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» передбачає і *механізми юридичної відповідальності*. Так, відповідно до ст. 23, іноземці, які вчинили злочини або адміністративні правопорушення, несуть відповідальність на загальних підставах. А ст. 24 встановлює особливу форму конституційно-правової відповідальності – скорочення терміну

тимчасового перебування в Україні. Таке рішення приймають органи охорони державного кордону України, Державної міграційної служби або Служби безпеки України.

Крім того, закон зобов'язує іноземців, яким відмовлено у наданні статусу біженця чи додаткового захисту, або які втратили цей статус, добровільно залишити територію України у визначений строк, якщо вони не мають інших законних підстав для перебування. У разі неможливості виїзду з поважних причин (наприклад, відсутність коштів чи документів), таким особам може бути надана допомога у поверненні на батьківщину або до третьої країни, у тому числі за підтримки міжнародних організацій.

Таким чином, правовий статус іноземців та осіб без громадянства в Україні є системним та врегульованим на рівні Конституції, законів і міжнародних договорів. Він поєднує у собі принцип гуманізму, рівності та дотримання національних інтересів, що забезпечує баланс між правами особи й безпекою держави.

9.2. Порядок та підстави перетинання державного кордону іноземцями та особами без громадянства

Питання, пов'язані з порядком і підставами перетинання державного кордону України іноземцями та особами без громадянства, регулюються системою нормативно-правових актів різного рівня. Основу цього правового регулювання становлять Конституція України, Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», а також законодавчі акти, що визначають правовий режим державного кордону, прикордонний контроль і міграційну політику. Зазначені документи забезпечують реалізацію державного суверенітету, охорону національної безпеки та впорядковують процеси в'їзду, перебування і виїзду іноземців з території України.

Загальні правила в'їзду та виїзду іноземців і осіб без громадянства

Необхідні документи та візовий режим

Іноземці та особи без громадянства можуть в'їжджати на територію України лише за наявності дійсного паспортного документа та, у передбачених законом випадках, візи, виданої у встановленому порядку.

ПАСПОРТНИЙ ДОКУМЕНТ ІНОЗЕМЦЯ – це офіційний документ, який посвідчує особу, підтверджує її громадянство або статус особи без громадянства, надає право на в'їзд і виїзд з держави та визнається Україною.

ВІЗА – це офіційний дозвіл, виданий компетентним органом України, який дає право на в'їзд, транзит або перебування в країні протягом визначеного терміну.

Водночас із цього правила існують винятки. Зокрема, вимога щодо наявності візи не поширюється на осіб, які перетинають кордон з метою отримання статусу біженця, додаткового або тимчасового захисту, або притулку відповідно до міжнародних зобов'язань України.

Місце перетинання державного кордону

Перетинання державного кордону України здійснюється виключно через пункти пропуску, визначені Кабінетом Міністрів України, і тільки за умови дотримання встановленого порядку.

До таких пунктів належать місця пропуску на залізничному, автомобільному, морському, річковому, повітряному та пішохідному сполученні.

ПУНКТ ПРОПУСКУ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН – це спеціально виділена територія на залізничних та автомобільних станціях, автомобільних і пішохідних шляхах, в аеропортах (аеродромах), морських і річкових портах, включаючи частину їх акваторії (захищена повністю або частково огороджувальними гідротехнічними спорудами чи об'єктами природного походження), з комплексом будівель, споруд і технічних засобів, на якій

здійснюються прикордонний, митний контроль, інші види контролю і пропуск через державний кордон України осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна. Положення про пункти пропуску через державний кордон України затверджується Кабінетом Міністрів України.

Для повітряних суден встановлюються спеціальні повітряні коридори, якими дозволено перетинати державний кордон. Відхилення від таких маршрутів допускається лише з дозволу уповноважених органів України.

Прикордонний контроль і фіксація біометричних даних

Під час перетинання державного кордону всі особи, транспортні засоби, вантажі та інше майно підлягають прикордонному та митному контролю, а в окремих випадках – іншим видам перевірок (санітарному, фітосанітарному, ветеринарному тощо).

Іноземці та особи без громадянства зобов’язані надавати свої біометричні дані (відбитки пальців, фотозображення тощо) для їх фіксації у пунктах пропуску. Це спрямовано на забезпечення ідентифікації особи, запобігання правопорушенням і гарантування національної безпеки.

Фінансове забезпечення

В’їзд, перебування або транзитний проїзд іноземців через територію України допускається за наявності достатніх фінансових ресурсів для покриття витрат на проживання, харчування, транспорт, медичне обслуговування та виїзд з країни. Порядок підтвердження фінансового забезпечення, а також мінімальні розміри необхідних коштів визначаються Кабінетом Міністрів України.

Реєстрація при в’їзді

Після проходження прикордонного контролю іноземці та особи без громадянства реєструються органами охорони державного

кордону, що засвідчується відповідною відміткою в паспортному документі. Ця відмітка є чинною на всій території України і підтверджує законність перебування особи в державі.

ПІДСТАВИ ДЛЯ ВІДМОВИ У В'ЇЗДІ В УКРАЇНУ

Рішення про заборону в'їзду в Україну приймається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (імміграції та еміграції), у тому числі протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів, Службою безпеки України або органом охорони державного кордону, або уповноваженим підрозділом Національної поліції України, якщо існують підстави, що можуть становити загрозу для державних, суспільних чи особистих інтересів.

Основними підставами є:

Загроза національній безпеці або громадському порядку. В'їзд забороняється, якщо існує ризик для безпеки держави або підстави вважати, що особа може здійснювати протиправну діяльність на території України.

Порушення суспільних інтересів. Відмова можлива у разі необхідності захисту здоров'я населення, прав і законних інтересів громадян України та інших осіб, які перебувають на її території.

Надання неправдивих відомостей або використання підроблених документів.

Невідповідність або підробка паспортних документів і віз.

Порушення правил перетинання державного кордону чи невиконання законних вимог Державної прикордонної служби України.

Наявність невиконаних зобов'язань перед державними органами або фізичними особами.

Порушення режиму тимчасово окупованої території України або району проведення бойових (антитерористичних) дій.

Наявність у базі даних осіб, яким заборонено в'їзд.

Рішення про заборону в'їзду може ухвалюватися строком до трьох років органами міграційної служби, Службою безпеки

України, Державною прикордонною службою України. У разі невиконання рішення про заборону в'їзду в Україну іноземцям та особам без громадянства забороняється подальший в'їзд в Україну на десять років, що додається до частини строку заборони в'їзду в Україну, який не сплив до моменту прийняття повторного рішення про заборону в'їзду в Україну.

Порядок виїзду іноземців з України

Іноземці та особи без громадянства, які законно перебувають в Україні, мають право вільно залишати її територію, якщо відсутні обставини, передбачені законом, що обмежують це право.

Виїзд може бути тимчасово заборонений у таких випадках:

якщо особа є фігурантом кримінального провадження або справа перебуває на розгляді суду;

якщо іноземець відбуває покарання за кримінальний злочин;

коли виїзд суперечить інтересам національної безпеки України;

якщо суд ухвалив рішення про тимчасове обмеження виїзду до виконання майнових зобов'язань перед фізичними або юридичними особами.

Особливі категорії осіб

Біженці та особи, які потребують захисту

Іноземці, які перетнули державний кордон з метою отримання статусу біженця або додаткового захисту, навіть за відсутності документів чи наявності підроблених, не підлягають покаранню за незаконне перетинання. Їм дозволяється в'їзд без документів, якщо вони одразу звертаються до уповноваженого органу з відповідною заявою.

Особи, які перетнули кордон у законний спосіб, повинні протягом п'яти робочих днів звернутися до центрального органу виконавчої влади у сфері біженців із заявою про визнання їх біженцями або такими, що потребують захисту.

Нелегальні мігранти

Іноземці, які незаконно перетнули державний кордон поза пунктами пропуску, підлягають затриманню. Якщо такі дії не містять складу кримінального злочину, порушників повертають до країни попереднього перебування, а їм забороняється в'їзд в Україну строком на п'ять років.

До іноземців, які порушують законодавство України, можуть застосовуватися примусові заходи адміністративного впливу, а саме:

скорочення строку перебування, якщо відсутні законні підстави для проживання;

примусове повернення – у випадках, коли дії особи суперечать інтересам держави або громадського порядку. Таке рішення передбачає обов'язковий виїзд протягом 30 днів і може супроводжуватися забороною на в'їзд строком на три роки;

примусове видворення, що здійснюється на підставі рішення уповноваженого органу (органів Державної міграційної служби України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України) у випадку незаконного перетинання кордону. Цей захід супроводжується забороною на в'їзд строком до п'яти років.

9.3. Характеристика правового положення в Україні іноземців та осіб без громадянства

Правове регулювання перебування іноземців та осіб без громадянства на території України формує цілісну модель їх правового статусу, визначаючи порядок в'їзду, перебування, проживання та виїзду. Кожен із встановлених законодавством статусів зумовлює певний обсяг прав, свобод, гарантій і обов'язків таких осіб, а також умови їх реалізації.

Відповідно до чинного законодавства, зокрема Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» та Закону України «Про імміграцію», на території України виділяють кілька основних категорій перебування іноземців та осіб без громадянства: постійне проживання, тимчасове проживання, тимчасове

перебування, а також спеціальні статуси, що надаються окремим категоріям осіб – біженцям, особам, які потребують додаткового чи тимчасового захисту, або визнаним особами без громадянства.

Постійне проживання (імміграційний статус)

Постійне проживання є найстабільнішим та найповнішим видом законного перебування, що фактично прирівнює іноземця до громадянина України у сфері реалізації більшості прав. Підставою для постійного проживання виступає дозвіл на імміграцію, який надається згідно із Законом України «Про імміграцію».

Іммігрантом вважається іноземець або особа без громадянства, яка отримала дозвіл на імміграцію і прибула в Україну з метою постійного проживання, або перебуваючи на території держави на законних підставах, отримала відповідний дозвіл і залишилася проживати в Україні.

Підтвердженням цього статусу є посвідка на постійне проживання, що видається на підставі дозволу на імміграцію. Закон розрізняє дві основні групи осіб, які можуть отримати дозвіл – за квотою та поза квотою імміграції.

До категорій осіб, які мають право на дозвіл поза квотою, належать:

один із подружжя громадянина України, якщо шлюб триває понад два роки;

діти або батьки громадян України;

особи, які інвестували в економіку України не менше 100 тисяч доларів США.

Крім того, статус постійного проживання надається біженцям або особам, яким надано притулок в Україні, з моменту офіційного визнання їх такими. Їхнє право на проживання підтверджується відповідним посвідченням біженця чи документом про надання притулку.

Тимчасове проживання

Тимчасове проживання регулюється через механізм видачі посвідки на тимчасове проживання, яка підтверджує законність

перебування особи на певний строк. Особи, які отримали таку посвідку, користуються низкою прав, але не мають усіх соціально-політичних гарантій, передбачених для постійних жителів.

Закон визначає широкий перелік підстав для отримання тимчасової посвідки, серед яких:

Працевлаштування або гіг-контракт – у разі наявності дозволу на застосування праці іноземців в Україні.

Участь у міжнародних програмах – технічної, наукової, культурної чи освітньої допомоги.

Релігійна діяльність – проповідування, виконання релігійних обрядів за запрошенням офіційно зареєстрованих релігійних організацій.

Робота у філіях іноземних компаній або банків, зареєстрованих в Україні.

Освітня та волонтерська діяльність, участь у програмах міжнародних організацій.

Робота в іноземних засобах масової інформації.

Власники бізнесу – іноземці, які є засновниками або бенефіціарами українських юридичних осіб із внеском не менше 100 тис. євро.

Навчання у закладах освіти України.

Возз'єднання сім'ї – з громадянином України або з особою, яка має посвідку на проживання.

Отримання додаткового чи тимчасового захисту – на період дії відповідних підстав.

Проходження військової служби за контрактом у Збройних Силах або інших військових формуваннях України.

Участь в АТО, ООС або у заходах з відбиття російської агресії під час дії правового режиму воєнного стану, якщо така особа надавала допомогу українським військовим формуванням.

Особи, визнані апатридами – перебувають на тимчасових законних підставах до отримання статусу постійного проживання.

Таким чином, тимчасове проживання виступає гнучкою формою правового статусу, яка дозволяє іноземцям/особам без громадянства

легально перебувати в Україні для виконання певної мети, не передбачаючи постійного осідання.

Тимчасове перебування

Цей статус охоплює осіб, які прибули до України на короткий строк – переважно для туризму, відрядження або за візою. Тимчасове перебування триває в межах терміну, визначеного візою або міжнародним договором.

Строк перебування може бути продовжений, якщо існують обґрунтовані підстави (наприклад, лікування, навчання, службові обставини). У випадках вимушеної зупинки (через хворобу, стихійне лихо, транспортні проблеми) зазначена особа може залишатися в Україні до усунення перешкод.

До осіб із цим статусом належать і ті, хто звільнений із пунктів тимчасового перебування у зв’язку з неможливістю їх видворення – зокрема, через відсутність документів чи приймаючої сторони.

Незаконне перебування

Порушення встановлених правил перебування класифікується як нелегальна міграція. Незаконними вважаються особи, які:

перетнули державний кордон поза пунктами пропуску або уникнули прикордонного контролю;

втратили законні підстави для перебування (наприклад, після закінчення візи) і не залишили територію України добровільно.

До таких осіб можуть бути застосовані заходи адміністративного впливу – скорочення строку перебування, добровільне або примусове повернення, а в разі злісного ухилення – реадмісія чи примусове видворення.

9.4. Правове регулювання імміграції в Україні

Правове регулювання імміграції в Україні має комплексний характер і здійснюється на основі системи нормативно-правових

актів, які визначають не лише сутність і поняття імміграції, а й процедури, умови, обмеження, а також компетенцію державних органів, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері міграції. Така правова база спрямована на впорядкування процесів в'їзду, перебування та постійного проживання іноземців та осіб без громадянства в Україні, а також на захист національних інтересів держави.

Нормативну основу правового регулювання імміграції становлять:

Конституція України, яка закріплює загальні принципи державної політики щодо прав і свобод людини та визначає повноваження органів влади у цій сфері.

Закон України «Про імміграцію», який є базовим актом, що встановлює правовий статус іммігрантів, порядок надання дозволів на імміграцію, підстави для відмови чи відкликання дозволів.

Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», який регламентує права, свободи та обов'язки іноземців і осіб без громадянства на території України.

Міжнародні договори України, ратифіковані Верховною Радою, що деталізують процедури імміграції та регулюють особливі категорії іноземців.

Підзаконні нормативно-правові акти.

Варто зазначити, що у випадку розбіжностей між нормами національного законодавства та положеннями міжнародних договорів, перевага надається останнім. Це відповідає загальновизнаним принципам міжнародного права та забезпечує гармонізацію українського законодавства з міжнародними стандартами у сфері міграційної політики.

Законодавство України визначає імміграцію як процес прибуття в Україну або залишення на її території іноземців та осіб без громадянства для постійного проживання за умов дотримання вимог законодавства. Іммігрантом вважається особа, яка отримала дозвіл на імміграцію та прибула на постійне проживання або, перебуваючи законно в Україні, залишилася в ній на постійній основі. Дозвіл на імміграцію – це офіційне рішення уповноваженого органу, яке надає іноземцю або особі без громадянства право постійного проживання в Україні.

Правовий статус іммігрантів регулюється Конституцією, законами України та підзаконними актами, що деталізують порядок реалізації прав і виконання обов'язків цих осіб.

Одним із ключових інструментів державного контролю за міграційними процесами є квота імміграції.

КВОТА ІММІГРАЦІЇ – це гранична кількість осіб, яким дозволено отримати дозвіл на імміграцію протягом визначеного періоду. Квота формується та затверджується Кабінетом Міністрів України відповідно до демографічної ситуації, соціально-економічних потреб держави та національних інтересів. У разі масового прибуття іноземців (якщо їхня частка перевищує 10% населення), уряд може змінювати квоту або тимчасово обмежувати надання дозволів. Таким чином, держава забезпечує баланс між потребами внутрішнього ринку праці, національною безпекою та гуманітарними зобов'язаннями.

Закон України «Про імміграцію» передбачає два основних види дозволів:

у межах квоти імміграції,

поза квотою імміграції.

До першої категорії належать, зокрема, діячі науки, культури, висококваліфіковані спеціалісти, інвестори, особи, що мають родинні зв'язки з громадянами України, а також ті, хто має особливі заслуги перед державою або постраждав від торгівлі людьми.

Поза квотою дозвіл може бути наданий подружжю, дітям і батькам громадян України, закордонним українцям, опікунам чи підопічним громадян України, а також особам, чия імміграція відповідає державним інтересам.

Процес легалізації іммігрантів охоплює кілька етапів:

Подання заяви до відповідного органу – дипломатичної установи України за кордоном або територіального підрозділу Державної міграційної служби (ДМС).

Додавання до заяви необхідних документів, зокрема паспортів, фотографій, довідок про відсутність судимості та медичних документів.

Перевірка достовірності даних і дотримання вимог закону, що може тривати до шести місяців (або до року – якщо звернення подано за кордоном).

Отримання посвідки на постійне проживання після позитивного рішення.

Ця процедура забезпечує контроль з боку держави та запобігає можливим зловживанням, зокрема фіктивним шлюбам чи використанню підроблених документів.

Підстави для відмови або анулювання дозволу

Українське законодавство визначає низку підстав для відмови у наданні дозволу, серед яких: наявність непогашеної судимості, участь у злочинах проти людяності, подання неправдивих відомостей, фіктивний шлюб, наявність заборони на в’їзд або порушення режиму перебування.

Крім того, дозвіл може бути відкликаний або визнаний недійсним, якщо вже після його надання з’ясовано, що особа становить загрозу національній безпеці, вчинила злочин або отримала дозвіл незаконним шляхом.

Центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері імміграції, є Державна міграційна служба України (ДМС). Вона здійснює:

прийом і розгляд заяв;

перевірку законності підстав для імміграції;

прийняття рішень про надання, відмову або анулювання дозволів;

оформлення посвідок на постійне проживання.

Координацію діяльності ДМС здійснює Міністерство внутрішніх справ України, а загальне нормативне регулювання – Кабінет Міністрів України, який встановлює квоти, затверджує порядок провадження за заявами та визначає форми рішень.

Дипломатичні представництва та консульські установи України за кордоном, своєю чергою, приймають заяви від осіб, що проживають за межами держави, та сприяють оформленню довгострокових віз для іммігрантів.

9.5. Характеристика інституту притулку

Інститут притулку (азильне право) є важливим елементом конституційно-правового механізму захисту прав людини. Його сутність полягає у наданні державою захисту іноземцям та особам без громадянства, які переслідуються у своїй країні з політичних, релігійних, національних чи інших підстав, що становлять загрозу їхньому життю, свободі чи безпеці. Цей інститут є невід'ємною складовою системи гарантій дотримання прав людини, передбачених міжнародним правом.

ПРАВО ПРИТУЛКУ – це особливий правовий інститут, який дозволяє особі, що зазнала переслідувань, знайти захист на території іншої держави. Його основна мета полягає у захисті особи від несправедливого переслідування або загрози життю в державі громадянства чи постійного проживання.

Зміст інституту притулку полягає у:

наданні особі можливості в'їзду на територію іншої держави;

забезпеченні законного перебування на ній протягом невизначеного часу;

звільненні від юрисдикції держави, від якої особа шукає захисту.

Право на притулок має міжнародне визнання. Згідно зі статтею 14 Загальної декларації прав людини 1948 року, *«кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком»*. Таким чином, інститут притулку закріплений у системі міжнародних стандартів, спрямованих на забезпечення захисту прав людини на глобальному рівні.

В Україні право на притулок має конституційне закріплення. Відповідно до статті 26 Конституції України, *«іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом»*. Це положення підкреслює подвійний характер права притулку:

з одного боку, воно є правом особи звернутися до держави з проханням про надання притулку;

з іншого боку, воно виступає правом держави самостійно вирішувати питання щодо надання або відмови в притулку з урахуванням власних національних інтересів.

Надання притулку в Україні відбувається виключно в межах правового порядку, визначеного законом. Конституційна норма не лише гарантує можливість його надання, але й водночас вимагає належного законодавчого регулювання цього процесу.

Особа, що отримала притулок в Україні, набуває спеціального правового статусу, який суттєво відрізняється від звичайного статусу іноземця.

Основні ознаки цього статусу:

така особа прирівнюється до іноземця, який постійно проживає в Україні;

на неї поширюються всі права, свободи та обов'язки, передбачені законодавством для іноземців;

особа не може бути вислана або видана іншій державі, навіть якщо між державами існує угода про екстрадицію.

Головним принципом, який забезпечує правовий статус особи, що отримала притулок, є ***принцип невидачі (non-refoulement).***

ПРИНЦИП НЕВИДАЧІ – держава, яка надала притулок, не має права видати особу державі, де її життю чи свободі загрожує небезпека. Крім того, перебування таких осіб на території України не обмежене часовими рамками, а положення про скорочення термінів тимчасового перебування, примусове повернення або видворення не застосовуються.

Особи, яким надано притулок, вважаються такими, що постійно проживають в Україні з моменту прийняття відповідного рішення. Це забезпечує їм більш широкий обсяг соціальних, економічних і культурних прав.

Надання притулку не тягне за собою автоматичного набуття громадянства України. Водночас законодавством передбачено спрощену процедуру натуралізації для осіб, яким надано притулок. Такі особи мають право подати заяву про прийняття до громадянства України після трьох років безперервного проживання на її території (з моменту надання притулку).

Крім того, вони звільняються від необхідності отримувати дозвіл на імміграцію та підтверджувати наявність законних джерел існування.

Таким чином, держава створює умови для інтеграції осіб, які отримали притулок, у соціально-економічне та культурне середовище країни.

Право на притулок історично пов’язане з політичними переслідуваннями, однак у сучасному розумінні воно має ширше значення і може застосовуватися у випадках переслідувань за ознаками релігії, національності, соціальної приналежності чи переконань.

До основних підстав для надання притулку належать:

переслідування за політичну діяльність;

загроза життю або свободі через релігійні переконання;

утиски з боку державної влади або інших структур у країні походження.

Водночас притулок не може бути наданий особам, які:

вчинили злочини проти миру, людяності або воєнні злочини;

підлягають екстрадиції за міжнародними договорами;

є особами, які можуть становити загрозу національній безпеці України.

Таке обмеження забезпечує баланс між гуманітарними принципами та національними інтересами держави.

Особи, що перетинають державний кордон України з метою отримання притулку, звільняються від обов’язку отримання візи. Це положення має гуманітарний характер і спрямоване на недопущення ситуацій, коли особа позбавлена можливості врятуватися від переслідувань лише через формальні перешкоди.

З моменту звернення з відповідною заявою такі особи користуються гарантіями, встановленими Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», і можуть розраховувати на всебічну правову та соціальну підтримку з боку держави.

9.6. Поняття та порядок надання статусу біженця, додаткового або тимчасового захисту в Україні

Забезпечення правового статусу біженців, осіб, які потребують додаткового та тимчасового захисту в Україні, здійснюється на основі положень Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011, а також відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 та Протоколу щодо статусу біженців 1967, що є складовою частиною міжнародно-правової системи захисту прав людини.

Ці нормативні акти визначають механізми захисту осіб, які з об’єктивних причин не можуть користуватися захистом своєї держави. Основоположним принципом є заборона вислання або примусового повернення (non-refoulement), яка гарантує, що жодна особа не може бути примусово видворена, передана чи видана до країни, де її життю або свободі загрожує небезпека.

Українське законодавство, узгоджене з міжнародними стандартами, передбачає три основні категорії осіб, які користуються захистом держави: біженці, особи, які потребують додаткового захисту, та особи, які потребують тимчасового захисту.

БІЖЕНЕЦЬ – це іноземець або особа без громадянства, яка перебуває поза межами країни своєї громадянської належності чи постійного проживання через обґрунтовані побоювання переслідування за ознаками раси, релігії, національності, належності

до певної соціальної групи чи політичних переконань. Такі особи не можуть або не бажають повернутися до своєї держави, оскільки вона не здатна забезпечити їм ефективний захист.

На міжнародному рівні статус біженця визначається саме наявністю обґрунтованих побоювань переслідування, що є ключовим елементом Конвенції 1951.

ОСОБА, ЯКА ПОТРЕБУЄ ДОДАТКОВОГО ЗАХИСТУ – це особа, яка не відповідає критеріям, встановленим для біженців, але не може бути повернута до країни походження через реальну загрозу життю, свободі або безпеці, зокрема у випадках:

застосування смертної кари або катувань;

нелюдського чи принизливого поводження або покарання;

масового насильства в умовах міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту;

систематичних порушень прав людини.

Такий захист має гуманітарний характер і надається тим, хто, хоча й не є політичним біженцем у вузькому сенсі, фактично потребує охорони від серйозних загроз з боку держави.

ОСОБА, ЯКА ПОТРЕБУЄ ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ – це іноземці або особи без громадянства, які масово прибувають до України, рятуючись від зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, етнічних конфліктів, природних або техногенних катастроф, тобто внаслідок подій, що порушують громадський порядок у країні походження.

Така форма захисту є надзвичайним механізмом реагування держави на ситуації масового переміщення людей, коли звичайна процедура визнання біженцем не може бути застосована через масштабність кризової ситуації.

Процедура надання статусу біженця або додаткового захисту

Порядок надання відповідного статусу регламентується Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

Закон встановлює поетапну процедуру, яка передбачає:

Звернення із заявою до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері міграції (Державна міграційна служба України). Заява подається особисто або через законного представника за місцем тимчасового перебування. Заявник має право на безоплатну правову допомогу та послуги перекладача.

Дотримання строків: особа, яка законно перетнула державний кордон, зобов'язана подати заяву протягом п'яти робочих днів. У разі незаконного перетину кордону – звернення має бути зроблене без зволікань, що підкреслює гуманітарний характер процедури.

Подання відомостей та біометричних даних. Заявник надає особисті дані, пояснює обставини, які змусили його залишити країну, та співпрацює з уповноваженими органами у процесі перевірки інформації.

Розгляд заяви здійснюється в установлені строки – до одного місяця з можливістю продовження до трьох місяців у виняткових випадках. Після цього приймається рішення про визнання або відмову у визнанні біженцем чи особою, яка потребує додаткового захисту.

Юридичні наслідки надання статусу:

біженці вважаються такими, що постійно проживають на території України;

особи з додатковим захистом – такими, що безстроково перебувають на законних підставах;

видається посвідчення терміном на п'ять років, що є підтвердженням правового статусу.

Підстави для відмови у наданні статусу

Закон передбачає низку випадків, коли особі може бути відмовлено у наданні статусу біженця або особи, яка потребує додаткового захисту, зокрема якщо:

особа вчинила воєнний злочин, злочин проти миру або людяності;

скоїла тяжкий злочин неполітичного характеру за межами України;

вчиняла дії, що суперечать принципам та цілям ООН;

відсутні обставини переслідування або загрози, передбачені законодавством;

особа вже отримала захист в іншій країні або перебувала у третій безпечній державі.

Водночас закон передбачає винятки для дітей, розлучених із сім'ями, а також для осіб, які народилися або постійно проживали на території України та їхніх нащадків.

Поняття та особливості тимчасового захисту

Тимчасовий захист є особливою формою колективного гуманітарного реагування. Він запроваджується в умовах масового притоку осіб, які змушені залишити країну походження через широкомасштабні збройні конфлікти чи стихійні лиха.

Особи, яким надано тимчасовий захист, вважаються такими, що тимчасово проживають на території України на законних підставах до завершення обставин, які спричинили їхній виїзд.

Вони користуються низкою соціальних і правових гарантій, серед яких:

право на безоплатне проживання в місцях тимчасового перебування;

забезпечення продуктами, медикаментами, одягом;

доступ до ринку праці на період дії захисту;

отримання матеріальної допомоги у разі відсутності доходів;

право на свободу пересування в межах України;

доступ до невідкладної медичної допомоги;

можливість подати заяву про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту.

Особлива увага приділяється захисту прав дітей – неповнолітні, які отримали тимчасовий захист, мають право на навчання та виховання в державних і комунальних освітніх закладах.

Таким чином, система правового захисту осіб, що шукають притулку в Україні, є багаторівневою і включає як національні, так і міжнародні гарантії. Її мета полягає у забезпеченні реалізації основоположного права людини — права на безпеку та захист від переслідувань, відповідно до демократичних принципів і міжнародних зобов'язань України.

9.7. Повноваження ДПСУ при заявлені особою клопотання про намір набути захист в Україні

Державна прикордонна служба України (ДПСУ) є важливим елементом механізму забезпечення реалізації права іноземців та осіб без громадянства на захист в Україні. Водночас її участь у цьому процесі має допоміжний і початковий характер. Основна функція ДПСУ полягає не у розгляді заяв по суті, а у забезпеченні можливості таких осіб звернутися із відповідним клопотанням, фіксації цього факту та створенні умов для подальшого розгляду заяв компетентними органами.

Як правоохоронний орган спеціального призначення, ДПСУ виконує завдання з охорони державного кордону, запобігання його незаконному перетину, боротьби з нелегальною міграцією, а також контролю за дотриманням прикордонного режиму. Разом із тим, її повноваження поширюються і на прийняття заяв від іноземців та осіб без громадянства, які прагнуть отримати статус біженця або додатковий захист відповідно до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту».

Повноваження ДПСУ щодо прийняття заяв

ДПСУ наділена повноваженнями приймати первинні заяви про надання статусу біженця або додаткового захисту у пунктах пропуску через державний кордон, а також у контрольованих

прикордонних районах. Це є важливою гарантією реалізації міжнародних зобов'язань України щодо недопущення повернення осіб до країн, де їм загрожує переслідування чи небезпека.

Отже, ДПСУ фактично виступає першим контактним органом для осіб, які шукають притулку, фіксує факт звернення та забезпечує передачу матеріалів до Державної міграційної служби України (ДМС) – центрального органу виконавчої влади, що здійснює подальший розгляд заяви по суті.

Режим перетинання кордону шукачами захисту

Особливістю правового статусу осіб, які звертаються за захистом, є те, що вимоги щодо дотримання візового режиму та наявності дійсних документів на право в'їзду в Україну не застосовуються до них у звичайному порядку.

ДПСУ має обов'язок забезпечити пропуск через державний кордон таких осіб навіть у разі відсутності у них паспортних документів або якщо вони є підробленими. Це узгоджується з принципом non-refoulement (заборони висилання або повернення), закріпленим у Конвенції ООН про статус біженців 1951.

Таким чином, прикордонники не можуть відмовити у в'їзді особі лише через відсутність документів, якщо вона виявляє намір просити притулок в Україні.

Дії ДПСУ у разі незаконного перетинання державного кордону

У випадках, коли особа перетнула державний кордон поза пунктами пропуску, але заявила про намір отримати статус біженця або додатковий захист, ДПСУ зобов'язана діяти з урахуванням гуманітарного характеру ситуації.

Такі особи підлягають затриманню з метою встановлення їх особи та проведення необхідних процедур ідентифікації – дактилоскопії та збору біометричних даних. Водночас, ДПСУ повинна забезпечити, щоб затримання не перешкоджало можливості звернення до компетентного органу – Державної міграційної служби України.

Саме до цього органу іноземець або особа без громадянства має звернутися без зволікань для офіційного оформлення свого статусу.

Взаємодія ДПСУ з центральним органом у сфері міграції

Після прийняття заяви, ДПСУ передає її до ДМС, яка здійснює реєстрацію та розгляд документів, проводить інтерв'ю і ухвалює рішення про надання чи відмову у статусі.

Важливо, що з моменту подання заяви до завершення її розгляду особа користується певними гарантіями правового захисту, а саме, до неї не можуть застосовуватися заходи щодо примусового повернення, скорочення строку перебування або видворення; облік таких осіб здійснюється виключно відповідно до процедур, визначених законом про біженців, а не загальним законодавством про реєстрацію іноземців.

Повноваження ДПСУ щодо затримання та тримання осіб

З метою забезпечення прикордонної безпеки та дотримання порядку перебування на території України, ДПСУ має у своєму підпорядкуванні пункти тимчасового тримання осіб (ПТТ). У цих місцях можуть перебувати затримані іноземці або особи без громадянства, які порушили правила перетинання кордону, до моменту вирішення питання щодо їх подальшого статусу.

Також ДПСУ може ініціювати розміщення таких осіб у пунктах тимчасового перебування іноземців (ПТПІ), що функціонують під управлінням ДМС.

Усі затримані особи мають право на правову допомогу, у тому числі безоплатну. Органи ДПСУ зобов'язані невідкладно повідомляти відповідні центри з надання безоплатної правничої допомоги про факт затримання, а також забезпечувати можливість зв'язку затриманих із захисником або представником.

9.8. Правові основи надання притулку в Україні

Права біженців та осіб, які потребують додаткового захисту

Особи, визнані біженцями чи такими, що потребують додаткового захисту, користуються широким спектром прав, які можна умовно поділити на кілька груп.

Особисті (громадянські) права

Біженці мають право на свободу пересування територією України, вільний вибір місця проживання та можливість залишати країну, якщо інше не передбачено законом. Вони також користуються свободою світогляду, віросповідання, правом на об'єднання в громадські організації неполітичного характеру та участь у діяльності професійних спілок.

Значне місце у системі гарантій займає право на правову допомогу – безоплатну чи договірну. Такі особи мають можливість оскаржувати рішення або дії органів державної влади в судовому порядку, звертатися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також подавати індивідуальні чи колективні звернення до органів публічної влади.

Соціально-економічні права

Визнані біженці мають рівні з громадянами України права у сфері сімейних і шлюбних відносин, можуть вільно укладати шлюб та створювати сім'ю. Їм також гарантується право власності – на володіння, користування і розпорядження майном та результатами інтелектуальної діяльності.

Біженці та особи, які потребують додаткового захисту, мають право на працю на тих самих умовах, що й громадяни України, а також можуть здійснювати підприємницьку діяльність у межах, визначених законом. Держава гарантує їм право на соціальне забезпечення — отримання допомоги, пенсій, інших соціальних виплат, а також право на медичну допомогу, страхування і охорону здоров'я.

Право на відпочинок і користування житлом також визнається за ними на загальних умовах. У разі потреби такі особи можуть бути

забезпечені тимчасовим житлом у місцях компактного проживання або притулках.

Право на освіту

Особи, які отримали статус біженця або додатковий захист, мають право на освіту на рівні з громадянами України. Вони можуть навчатися у державних та комунальних закладах усіх рівнів освіти. У сфері початкової освіти держава гарантує повну рівність з громадянами, а щодо середньої та вищої освіти — найсприятливіший можливий режим, не гірший, ніж для інших іноземців, які перебувають на законних підставах.

Гарантії захисту від примусового повернення (принцип невислання)

Одним із ключових елементів правового статусу біженців є принцип невислання (non-refoulement). Україна зобов'язана не висилати і не повертати біженців до країн, де існує загроза їх життю, свободі або гідності через расу, релігію, національність, належність до певної соціальної групи чи політичні переконання. Заборонено також видворення осіб до держав, де їм може загрожувати смертна кара, катування або інші види нелюдського поводження.

До таких осіб не застосовуються положення законів про скорочення терміну перебування, примусове повернення чи видворення з території України до остаточного вирішення їхнього статусу.

Україна визнає важливість збереження сімейних зв'язків, тому забезпечує право біженців і осіб, які потребують захисту, на возз'єднання з членами їхніх сімей. Родичі можуть в'їхати в Україну з цією метою та отримати відповідний статус.

Обов'язки біженців та осіб, які потребують додаткового захисту

Разом із правами біженці мають і низку обов'язків, спрямованих на дотримання громадського порядку, забезпечення національної безпеки та поваги до законів України.

Загальні обов'язки

Визнані біженці зобов'язані неухильно додержуватися Конституції, законів та інших нормативно-правових актів України, поважати права, свободи, честь і гідність інших осіб. Вони мають утримуватися від дій, що можуть завдати шкоди державним інтересам України чи її громадянам, а також зобов'язані сплачувати податки і збори у встановленому порядку.

Спеціальні обов'язки

Біженці повинні повідомляти Державну міграційну службу України (ЦОВВ у сфері міграції) про будь-які зміни у своєму сімейному стані, місці проживання, зміну прізвища, набуття громадянства або притулку в іншій державі – у десятиденний строк.

Крім того, вони зобов'язані ставати на облік за новим місцем проживання, проходити щорічну перереєстрацію та дотримуватися встановлених правил проживання.

Права та обов'язки осіб, яким надано тимчасовий захист

Особи, які отримали тимчасовий захист, користуються низкою соціальних, економічних і гуманітарних прав. Держава гарантує їм право на безоплатне проживання у придатних приміщеннях, забезпечення харчуванням, одягом і медикаментами. Вони мають право на працевлаштування на строк дії тимчасового захисту, отримання соціальної допомоги, якщо не мають власних доходів, а також на безоплатну невідкладну медичну допомогу.

Неповнолітнім особам гарантується право на навчання в державних та комунальних навчальних закладах усіх рівнів. Крім того, ці особи мають право на добровільне повернення до країни походження та на отримання інформації про свої права і обов'язки зрозумілою мовою.

До основних обов'язків осіб, які користуються тимчасовим захистом, належать дотримання законів України, проходження реєстрації та медичного обстеження, надання достовірних відомостей про себе, а також виконання інших обов'язків, передбачених для іноземців, які законно перебувають в Україні.

Права та обов'язки заявників, які очікують на рішення щодо визнання статусу

Особа, стосовно якої розпочато процедуру оформлення документів для надання статусу біженця або додаткового захисту, має проміжний правовий статус заявника.

Такі особи мають право на тимчасове працевлаштування, навчання, отримання медичної допомоги, а також на безоплатну правову допомогу. Вони можуть проживати у родичів, орендованому житлі або у пунктах тимчасового розміщення біженців. Заявникам гарантується право на конфіденційне спілкування з представниками Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) та подання звернень до органів державної влади.

До обов'язків заявників належать подання достовірних даних і документів, проходження медичного обстеження, своєчасна явка до відповідного органу, повідомлення про зміну місця проживання чи виїзд за межі адміністративної території.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Іноземець (Foreigner)	Особа, яка не перебуває у громадянстві України, але є громадянином (підданим) іншої держави або держав.
Особа без громадянства (Stateless person)	Особа, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою в силу дії її закону.
Принцип національного режиму (The Principle of National Treatment)	Основний принцип правового статусу іноземців в Україні: іноземці користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими законом.

Біженець (Refugee)	Іноземець або особа без громадянства, яка перебуває поза межами країни походження через обґрунтовані побоювання переслідування (за расою, релігією, національністю, політичними переконаннями тощо) і не може або не бажає користуватися захистом своєї держави.
Особа, яка потребує додаткового захисту (A person in need of additional protection)	Особа, яка не відповідає критеріям для біженця, але не може бути повернута до країни походження через реальну загрозу життю, свободі або безпеці (наприклад, через масове насильство в умовах збройного конфлікту).
Принцип невидачі (Non-refoulement)	Ключовий елемент правового статусу біженців, що означає заборону державі висилати або повертати біженців до країн, де існує загроза їхньому життю, свободі або гідності.

ТЕМА 10.
ФОРМИ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ ДЕМОКРАТІЇ, ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

10.1. Поняття безпосередньої демократії та її інститути.

10.2. Поняття і соціальне значення виборів. Види виборів.

10.3. Виборчі системи: поняття та види.

10.4. Поняття та ознаки референдумів в Україні.

10.5. Предмет референдуму.

10.6. Законодавчі обмеження щодо предмету всеукраїнського референдуму.

Ключові терміни (Keyterms)

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Безпосередня демократія	Direct democracy
Референдум	Referendum
Вибори	Elections
Народна ініціатива	People's initiative
Громадські слухання	Public hearings
Місцеве самоврядування	Localself-government
Правові обмеження участі у виборах	Legal restrictions on participationin elections
Громадянська активність військових	Civic engagement of military personnel
Виборчий кодекс України	The Electoral Code of Ukraine

10.1. Поняття безпосередньої демократії та її інститути

БЕЗПОСЕРЕДНЯ ДЕМОКРАТІЯ (пряме народовладдя) – це система форм прямого, вільного та безпосереднього волевиявлення народу як носія суверенітету й єдиного джерела державної влади. Вона полягає у тому, що громадяни самі, без посередництва представників, беруть участь у вирішенні питань державного або місцевого значення. Основними напрямами реалізації безпосередньої демократії є участь народу у формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також у прийнятті владних рішень із питань, передбачених чинним законодавством.

Конституції демократичних держав закріплюють принцип народного суверенітету, визнаючи, що влада належить народу, який може здійснювати її як безпосередньо, так і через представницькі органи. Таким чином, безпосередня демократія виступає рівноправною і водночас первинною формою реалізації влади порівняно з представницькою.

Безпосередня демократія історично виникла раніше за представницьку, оскільки саме вона уособлює природне право народу на управління власною державою. Ця форма вважається пріоритетною, бо забезпечує найвищий рівень участі громадян у державотворчих процесах. Основними механізмами реалізації народного волевиявлення виступають вибори, референдум та інші форми прямої демократії.

У сучасних демократичних державах інститути безпосередньої демократії мають надзвичайно важливе значення, оскільки сприяють активізації політичного життя, гармонізації інтересів суспільства і держави, зміцненню довіри до органів влади. Їхнє впровадження забезпечує легітимність влади, надає ухваленим рішенням загальнообов’язкової сили та гарантує реальну участь громадян у державному управлінні.

Безпосередні форми народовладдя мають низку позитивних аспектів. Вони створюють широкі можливості для вираження волі й інтересів громадян, сприяють легітимації влади, подоланню політичної відчуженості, підвищенню громадянської активності та

інтелектуальної якості політичних рішень. Такі форми дозволяють суспільству ефективно контролювати діяльність політичних інститутів. Водночас безпосередня демократія має і певні недоліки – зокрема, значні фінансові витрати на організацію виборів чи референдумів, труднощі в урахуванні думки меншості, а також ризик формального характеру участі громадян.

Інститути безпосередньої демократії

Форми безпосередньої демократії поділяються на *типові (основні)* та *нетипові (допоміжні)*, залежно від ступеня їхнього впливу на суспільно-політичні процеси.

Типові (основні) інститути безпосередньої демократії

До основних форм належать референдум, вибори, відкликання депутата та розпуск виборного органу влади. Вони становлять фундаментальну основу прямого народовладдя.

РЕФЕРЕНДУМ – це безпосереднє голосування громадян із важливих питань державного чи місцевого значення.

Референдуми можуть бути консультативними (дорадчими), коли їхні результати мають рекомендаційний характер, або імперативними, коли ухвалені рішення є обов'язковими до виконання. За предметом голосування референдуми бувають конституційними, законодавчими чи з питань поточної політики.

ВИБОРИ – це основна конституційна форма безпосередньої демократії, що полягає у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування шляхом голосування громадян. Вибори вважаються головним механізмом народного суверенітету та невід'ємним елементом демократичного суспільства.

ВІДКЛИКАННЯ ДЕПУТАТА АБО ВИБОРНОЇ ПОСАДОВОЇ ОСОБИ – специфічний інститут, який встановлює зворотний зв'язок між громадянами та обраним представником. Він є дієвим інструментом підвищення відповідальності виборних осіб перед своїми виборцями.

РОЗПУСК ВИБОРНОГО ОРГАНУ влади виступає формою участі громадян у реформуванні системи публічної влади та відновленні її легітимності у випадках, коли орган не виконує покладені на нього функції.

Нетипові (допоміжні) інститути безпосередньої демократії

Ці форми виконують допоміжну роль, відображаючи суспільні настрої, ініціативи та пропозиції, які не завжди можуть бути реалізовані через основні механізми народовладдя.

До таких інститутів належать ***загальні збори*** громадян за місцем проживання, які дають змогу мешканцям безпосередньо вирішувати питання місцевого значення; народна правотворча (законодавча) ініціатива, що дозволяє громадянам пропонувати зміни до законодавства; народне вето, яке передбачає можливість скасування нормативно-правового акта, якщо він не відповідає суспільним інтересам; народний розпуск органу влади, народні обговорення проєктів рішень чи програм розвитку, які виконують координаційну та експертну функції.

Особливе місце серед сучасних форм посідає *електронна демократія* (е-демократія) – новітній напрям реалізації народного волевиявлення через використання інформаційно-комунікаційних технологій. До її складових належать електронний парламент, електронні вибори, електронний референдум, електронні петиції, онлайн-опитування та інші цифрові інструменти участі громадян у державному управлінні.

Форми безпосередньої демократії на місцевому рівні

На муніципальному рівні безпосередня демократія проявляється у формі учасницької демократії, яка передбачає щоденну участь громадян у вирішенні питань місцевого значення. Основними формами є *місцеві референдуми, вибори депутатів і посадових осіб місцевого самоврядування, загальні збори або конференції громадян за місцем проживання, громадські слухання, місцеві ініціативи, колективні та індивідуальні звернення* (у тому числі електронні петиції).

До інструментів місцевої демократії також належать громадські консультації, що проводяться під час ухвалення важливих або непопулярних рішень, а також участь громадян у консультативно-дорадчих органах при муніципальних структурах. Законодавство дозволяє й інші форми безпосередньої участі населення, якщо вони не суперечать Конституції та законам держави.

10.2. Поняття і соціальне значення виборів. Види виборів

У конституційному праві вибори розглядаються як одна з найважливіших конституційних форм безпосередньої демократії, що забезпечує реалізацію народного суверенітету.

ВИБОРИ – це юридично закріплена процедура формування органів державної влади та місцевого самоврядування шляхом вільного і рівноправного голосування громадян.

Вибори – це процес, у результаті якого:

Формується певний державний орган або його склад;

Обираються представницькі органи місцевого самоврядування;

Виборна посадова особа наділяється необхідними владними повноваженнями.

Особливістю виборчої процедури є те, що на кожен мандат має претендувати щонайменше двоє кандидатів, що забезпечує змагальність і можливість вільного вибору. Саме це відрізняє вибори від призначення на посаду чи кооптації.

Вибори є найбільш поширеною формою реалізації безпосереднього народовладдя, адже вони проводяться регулярно та становлять невід'ємну рису політичного життя більшості сучасних держав. Через вибори громадяни беруть участь у формуванні державних інституцій – парламентів, президентських інститутів, іноді урядів, судових органів, а також представницьких структур місцевого самоврядування.

За своєю сутністю вибори є складовою інституту безпосередньої демократії, який дає змогу перетворювати індивідуальне волевиявлення громадян на спільну, узагальнену волю всього народу чи територіальної громади. За змістом вибори – це форма вираження політичної волі громадян, спрямована на формування легітимних представницьких органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим і місцевого самоврядування.

Соціальне значення та функції виборів

Вибори відіграють ключову роль у демократичному політичному процесі, адже саме через них народ здійснює верховну владу, закріплену Конституцією. Вони не лише виконують юридичну функцію формування органів влади, а й мають глибоке соціально-політичне значення, забезпечуючи зв'язок між суспільством і державою.

Основні соціальні функції виборів:

Формування та оновлення політичної еліти. Через вибори відбувається рекрутування політичної еліти – як правлячої, так і опозиційної. Саме виборчий процес дозволяє визначити реальний рівень підтримки політичних партій, рухів, лідерів. Він забезпечує демократичну зміну політичних поколінь, надає можливість громадянам впливати на персональний склад органів влади.

Визначення напряму суспільного розвитку. Вибори дозволяють громадянам безпосередньо визначати політичний курс держави на певний період. Через участь у голосуванні виборці обирають не лише конкретних осіб, а й ті цінності, програми та пріоритети, які вони представляють. Таким чином, результати виборів впливають на баланс політичних сил, формування уряду, а також на характер відносин між владою і опозицією.

Формування представницьких органів влади. Вибори виступають ключовим способом формування представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування. Вони є єдиним легітимним інструментом, через який громадяни передають частину своїх владних повноважень своїм представникам.

Легітимація влади. Вибори надають владі легітимного характеру, оскільки саме через вільне волевиявлення громадян

формується її суспільне визнання. Регулярне проведення виборів гарантує стабільність політичної системи, оновлення владних структур і забезпечує довіру громадян до державних інститутів.

Отже, вибори мають як політичну, так і соціальну функцію: вони є не лише механізмом розподілу владних повноважень, а й важливим засобом політичної комунікації між державою та суспільством.

У конституційному праві ***вибори класифікуються*** за кількома ознаками, що дозволяє виокремити різні форми і механізми народного волевиявлення.

За способом волевиявлення виборців:

Прямі (безпосередні) – коли громадяни особисто голосують за кандидатів чи партійні списки. Саме така форма є найбільш демократичною, оскільки не допускає посередників між виборцем і кандидатом.

Непрямі – коли вибори проводяться опосередковано, через виборщиків або депутатів. Наприклад, у деяких країнах верхня палата парламенту обирається регіональними представницькими органами. Непрямі вибори також визнаються демократичними, якщо їх проведення регулюється справедливими та прозорими процедурами.

За об'єктом голосування:

Вибори Президента України;

Вибори народних депутатів України до Верховної Ради;

Вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

Вибори депутатів сільських, селищних, міських, районних у містах, районних та обласних рад.

За територіальною ознакою:

Загальнодержавні (загальнонаціональні) – вибори, що проводяться на всій території країни (наприклад, вибори Президента України та вибори народних депутатів до Верховної Ради України).

Місцеві вибори – проводяться в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць (вибори депутатів місцевих рад, сільських, селищних і міських голів).

За часом проведення:

Чергові вибори проводяться по завершенню встановленого Конституцією строку повноважень відповідного органу чи посадової особи.

Позачергові (дострокові) призначаються у випадку дострокового припинення повноважень органу або посадової особи.

Повторні вибори проводяться, якщо основні вибори не відбулися або були визнані недійсними.

Проміжні вибори призначаються у разі дострокового припинення повноважень окремого депутата в одномандатному окрузі.

Перші вибори – проводяться під час утворення нових адміністративно-територіальних одиниць або об'єднаних територіальних громад.

За кількістю виборців, які беруть участь:

Загальні вибори – у них можуть брати участь усі громадяни, які мають виборче право.

Часткові вибори – охоплюють лише певну частину виборців, наприклад, у конкретному окрузі чи регіоні.

За правовими наслідками:

Дійсні вибори – проведені відповідно до вимог Конституції та виборчого законодавства, результати яких офіційно визнані.

Недійсні вибори – такі, що відбулися з масовими порушеннями законодавства, які вплинули на достовірність підсумків голосування. Недійсними вимори можуть бути визнані судом або органом державної влади, наділеним відповідними повноваженнями.

Основні принципи виборчого права в Україні

Згідно з Виборчим кодексом України, демократична система виборів ґрунтується на низці принципів, що визначають правовий порядок організації та проведення виборів.

Загальність виборчого права. У виборах мають право брати участь усі громадяни України, які досягли 18 років на день голосування, незалежно від статі, раси, національності, політичних чи релігійних переконань, майнового стану чи місця проживання. Винятки встановлюються лише законом – не мають права голосу особи, визнані судом недієздатними.

Рівність виборчого права. Кожен виборець має один голос, який має однакову силу з голосами інших. Усі кандидати й політичні партії беруть участь у виборчому процесі на рівних засадах. Забороняються будь-які привілеї чи дискримінація за ознаками походження, переконань, мови чи соціального статусу.

Пряме виборче право. Вибори в Україні є прямими: громадяни безпосередньо голосують за кандидатів або виборчі списки. Це означає, що виборці самі визначають результати виборів, не делегуючи це право будь-яким посередникам.

Вільність виборів. Вибори проводяться на засадах свободи волевиявлення. Кожному громадянину гарантується можливість самостійно формувати власну позицію і вільно висловлювати її під час голосування. Застосування насильства, погроз, підкупу чи будь-яких форм тиску категорично забороняється.

Добровільність участі у виборах. Участь у виборах є добровільною. Ніхто не може бути примушений брати або не брати участь у голосуванні, а також у передвиборній агітації чи інших виборчих процедурах.

Таємність голосування. Голосування здійснюється таємно. Жодна особа не може контролювати або розголошувати зміст волевиявлення виборця. Таємниця голосування є гарантією свободи вибору та запобігає будь-якому впливу чи тиску на виборців.

Особистість голосування. Кожен виборець голосує особисто. Делегування права голосу або голосування за іншу особу забороняється. Допускається лише допомога виборцю з інвалідністю чи тимчасовим розладом здоров’я у заповненні бюлетеня, якщо це не порушує його волевиявлення.

Чесність виборів і відповідальність за порушення. Чесні вибори передбачають дотримання законності, прозорості й точності встановлення результатів голосування. Виборці мають право оскаржити порушення виборчих прав до комісій або суду, а особи, винні в таких порушеннях, притягаються до юридичної відповідальності.

10.3. Виборчі системи: поняття та види

Термін «виборча система» у конституційному праві трактується у двох основних аспектах – широкому та вузькому.

*У **широкому розумінні*** **ВИБОРЧА СИСТЕМА** – це сукупність упорядкованих суспільних відносин, які визначають загальний порядок організації і проведення виборів до органів державної влади та місцевого самоврядування.

Вона охоплює весь процес виборів: від формування виборчих комісій і складання списків виборців до встановлення результатів голосування та набуття повноважень обраними особами.

*У **вузькому розумінні*** **ВИБОРЧА СИСТЕМА** – це встановлений законом спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами або партіями відповідно до результатів голосування. Тобто йдеться про конкретні механізми перетворення волі виборців, вираженої у бюлетенях, у реальний склад представницького органу.

У політико-правовій практиці найчастіше вживається саме вузьке розуміння цього поняття, оскільки воно безпосередньо відображає механізм трансформації голосів у депутатські мандати. Таким чином, виборча система є не лише техніко-юридичним інструментом підрахунку голосів, а й важливим політичним інститутом, від якого залежить структура, стабільність та ефективність влади.

Виборча система впливає на результати виборів навіть за однакових умов голосування, оскільки визначає порядок підрахунку голосів, встановлення переможців, формування складу парламенту чи місцевої ради. Вона є складовою частиною політичної системи держави і водночас, фундаментальним інститутом конституційного права.

Отже, виборча система – це визначений законом порядок проведення виборів, який включає сукупність принципів, норм і методів, що регламентують організацію виборів і визначення їхніх результатів, тобто встановлюють, хто саме буде представляти народ у відповідних органах влади.

Види виборчих систем

У світовій практиці виробилося кілька основних моделей виборчих систем, які різняться способом визначення результатів виборів та розподілу мандатів. Найпоширенішими є мажоритарна, пропорційна та змішана виборчі системи. У деяких країнах також застосовуються їх модифікації, зокрема напівпропорційна система та система єдиного переданого голосу.

Мажоритарна виборча система – це така система, за якої обраним вважається кандидат, який отримав більшість голосів виборців. Її сутність ґрунтується на принципі персональної відповідальності: виборці голосують за конкретну особу, а не за партію.

Ця система є найстарішою і найпоширенішою у світі. Вона використовується, зокрема, у Великій Британії, США, Канаді, Франції, Індії та інших демократичних державах.

Голосування може відбуватися в:

одномандатних округах, де обирається один представник;

багатомандатних округах, де обирається кілька осіб.

Залежно від критерію визначення більшості, розрізняють три основні різновиди мажоритарної системи:

Система абсолютної більшості – для перемоги кандидат повинен отримати понад 50% голосів виборців (50% + 1 голос). Якщо цього не досягнуто, проводиться другий тур. За цим принципом в Україні обирається Президент.

Система відносної більшості – обраним вважається кандидат, який отримав більше голосів, ніж інші, незалежно від загального відсотка підтримки.

Система кваліфікованої більшості – передбачає встановлення підвищеного порогу підтримки (наприклад, дві третини голосів), що робить вибори більш вимогливими до результату.

Переваги мажоритарної системи:

універсальність і простота у проведенні;

орієнтація на особисті якості кандидата, його авторитет і програму;

формування стабільної більшості в представницьких органах.

Недоліки:

значна частина голосів виборців «втрачається», оскільки не впливає на кінцевий результат;

можливе недопредставлення малих партій і меншин;

високі фінансові витрати на проведення виборів;

ризик формування однопартійного домінування навіть без реальної більшості підтримки у суспільстві.

Пропорційна виборча система базується на принципі пропорційності між кількістю голосів, отриманих політичною партією, і кількістю мандатів, які ця партія здобуває у представницькому органі. Виборець голосує не за конкретну особу, а за партійний список кандидатів.

Мандати розподіляються між партіями пропорційно до кількості поданих за них голосів. Це дозволяє більш справедливо відобразити політичну волю громадян і уникнути втрати голосів.

Особливості пропорційної системи:

застосовується переважно у виборах до парламентів і місцевих рад;

передбачає формування багатомандатних округів;

передбачає розрахунок виборчої квоти – мінімальної кількості голосів, необхідної для здобуття одного мандата;

голосування відбувається за партійні списки, що можуть бути відкритими, закритими або напіввідкритими.

Переваги пропорційної виборчої системи:

забезпечує більш точне відображення політичних уподобань виборців;

гарантує представництво малих і середніх партій;

сприяє розвитку багатопартійності та політичного плюралізму.

Недоліки пропорційної виборчої системи:

послаблення персональної відповідальності депутатів перед виборцями;

можливість надмірної фрагментації парламенту;

труднощі у формуванні стабільної урядової більшості, що може призводити до політичної нестабільності.

За ступенем впливу виборців на розташування кандидатів у списках розрізняють системи з:

жорсткими списками – порядок кандидатів визначається партією і не може бути змінений;

напівжорсткими або відкритими списками — виборець може впливати на черговість кандидатів;

системою преференцій або панаширування — виборець може підтримати кандидатів з різних списків.

Змішана виборча система

Змішана виборча система поєднує елементи як мажоритарної, так і пропорційної. Вона покликана усунути недоліки кожної з них і забезпечити баланс між представницьким і персональним принципами формування влади.

У широкому значенні *змішана система* передбачає паралельне використання двох виборчих механізмів: частина депутатів обирається за партійними списками (пропорційна складова), а частина – в одномандатних округах (мажоритарна складова).

Особливості змішаної системи:

дозволяє одночасно враховувати партійні інтереси і персональні якості кандидатів;

забезпечує представництво як загальнонаціональних, так і місцевих політичних сил;

сприяє формуванню більш стабільних парламентів.

В Україні змішана виборча система застосовувалася для виборів народних депутатів (до ухвалення нового Виборчого кодексу України). Вона передбачала, що половина складу Верховної Ради обиралася за партійними списками, а інша половина – за мажоритарною системою в одномандатних округах.

10.4. Поняття та ознаки референдумів в Україні

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РЕФЕРЕНДУМ – це одна з найважливіших форм безпосередньої демократії в Україні, яка дає змогу громадянам безпосередньо здійснювати владу як носіям суверенітету.

Його сутність полягає у прийнятті або схваленні рішень громадянами України шляхом загального голосування у випадках, передбачених Конституцією України та Законом України «Про всеукраїнський референдум».

Референдум є інструментом, за допомогою якого народ як єдине джерело влади реалізує своє конституційне право брати участь в управлінні державними справами. Через нього громадяни висловлюють свою безпосередню волю з питань, що мають найвищу державну чи суспільну важливість. У цьому полягає головна відмінність референдуму від представницьких форм демократії, коли рішення ухвалюють обрані органи влади.

З точки зору теорії держави і права, інститут всеукраїнського референдуму ґрунтується на теорії народного суверенітету, яка передбачає, що саме народ є первинним носієм влади і має право самостійно вирішувати ключові питання державного життя. Отже, референдум виступає безпосереднім проявом верховенства народу у правовій державі.

Референдум має не лише юридичне, а й соціальне значення. Він створює можливість для широкого громадського обговорення найважливіших державних рішень, забезпечує підвищення рівня політичної культури громадян, зміцнює довіру до влади та сприяє формуванню єдності суспільства. У певних випадках проведення референдуму є єдиним демократичним способом розв'язання складних політичних або конституційних конфліктів, коли рішення парламенту чи уряду не можуть бути сприйняті як остаточні без прямої підтримки народу.

Таким чином, **ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РЕФЕРЕНДУМ** можна визначити як загальнодержавне голосування громадян України, метою якого є прийняття рішень з питань, визначених Конституцією та законами, що мають загальнообов'язковий характер і виражають безпосередню волю українського народу.

Сутність і значення всеукраїнського референдуму

Референдум виступає формою прямого народовладдя, оскільки саме через нього громадяни реалізують своє невід'ємне право на участь в управлінні державою. Його *значення* полягає в тому, що він:

забезпечує реальну участь народу у процесі прийняття державних рішень;

виступає засобом узгодження волі різних соціальних груп, формує спільну позицію з принципових політичних і правових питань;

підвищує рівень легітимності прийнятих актів, оскільки вони мають силу прямого волевиявлення народу;

сприяє розвитку громадянського суспільства та політичної культури, зміцненню демократичних засад державного управління;

може бути використаний як механізм вирішення кризових ситуацій, зокрема у випадках, коли необхідне підтвердження підтримки суспільством певного курсу державної політики.

Основні принципи та ознаки всеукраїнського референдуму

Конституційно-правові засади проведення всеукраїнського референдуму закріплені у Конституції України та відповідному законодавстві. На їх основі сформульовано такі основні ***принципи проведення референдуму:***

Загальність (універсальність). Участь у всеукраїнському референдумі мають право брати всі громадяни України, які досягли 18-річного віку на день голосування. Жодних майнових, соціальних чи освітніх обмежень для участі не допускається. Цей принцип забезпечує рівність політичних можливостей громадян і відображає демократичний характер держави.

Рівність. Кожен учасник референдуму має один голос, який має однакову вагу з голосами інших виборців. Рівність голосів є невід'ємною умовою справедливості результатів волевиявлення і відповідає міжнародним стандартам виборчого права.

Пряме волевиявлення. Громадяни беруть участь у референдумі особисто, без посередників. Делегування права голосу чи голосування від імені іншої особи заборонено. Це гарантує достовірність та індивідуальність кожного голосу.

Таємність голосування. Голосування на всеукраїнському референдумі є таємним, тобто ніхто не має права контролювати або впливати на вибір учасника. Цей принцип забезпечує свободу волевиявлення і захист громадян від будь-якого тиску.

Добровільність участі. Участь у референдумі є добровільною. Громадяни самостійно вирішують, чи брати участь у голосуванні. Примус до участі або бойкоту референдуму є порушенням законодавства. Добровільність гарантує, що результати відображають реальну волю суспільства.

Публічність і відкритість. Підготовка та проведення всеукраїнського референдуму здійснюються відкрито. Діяльність комісій, оприлюднення списків учасників, формування виборчих дільниць і підрахунок голосів проводяться з дотриманням принципів прозорості та гласності. Це сприяє довірі громадян до процесу і забезпечує контроль з боку суспільства та засобів масової інформації.

Значення всеукраїнського референдуму для державотворення

Інститут всеукраїнського референдуму відіграє важливу роль у становленні України як демократичної, соціальної та правової держави. Саме через нього народ безпосередньо впливає на ухвалення найважливіших державних рішень, у тому числі тих, що стосуються конституційних змін, територіального устрою, стратегічного курсу розвитку держави.

Завдяки референдуму забезпечується зворотний зв'язок між владою та суспільством, підвищується відповідальність політичних інститутів перед громадянами, а також реалізується принцип верховенства народу – основоположний для демократичного ладу.

Суб'єкти призначення та проголошення всеукраїнського референдуму

Всеукраїнський референдум *щодо затвердження змін до розділу I «Загальні положення», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» Конституції України* призначається *Президентом України* відповідно до Конституції України.

Всеукраїнський референдум *щодо зміни території України призначається Верховною Радою України* відповідно до Конституції України.

Всеукраїнський референдум *за народною ініціативою* проголошується Президентом України відповідно до Конституції України.

Вимоги до формулювання питань всеукраїнського референдуму

Питання, що виноситься на референдум, повинно бути чітко сформульованим, зрозумілим і юридично коректним. Воно має мати форму питального речення, що стосується підтримки або затвердження:

Закону чи його проєкту;

Проєкту закону про втрату чинності чинним актом або його окремими положеннями;

Певного принципу чи нормативного положення правового характеру.

Вимоги до змісту формулювання включають:

відсутність неоднозначностей чи подвійного тлумачення;

наявність внутрішньої логічної зв'язності, якщо питання складається з кількох частин;

заборону використання маніпулятивних висловів, натяків, підбурювань чи іншого впливу, що може спонукати виборців до певної відповіді.

У разі, якщо питання стосується схвалення закону про внесення змін до Конституції або закону про ратифікацію міжнародного договору, сам закон або його проєкт є невід'ємною частиною питання референдуму.

Крім того, до питань загальнодержавного значення належать ті, що впливають на життєво важливі інтереси народу України та мають загальносуспільний резонанс.

Обмеження щодо проведення всеукраїнського референдуму

У разі введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях призначення, проголошення та проведення всеукраїнського референдуму забороняється. Це обмеження спрямоване на гарантування безпеки громадян і стабільності державного управління в умовах кризових ситуацій, коли неможливо забезпечити вільне і незалежне волевиявлення народу.

Види референдумів в Україні

Референдум як форма безпосередньої демократії має різноманітні прояви залежно від його правового статусу, суб'єктів ініціювання, мети проведення та юридичних наслідків. У національних законодавствах, зокрема й українському, та у світовій практиці виділяють кілька основних критеріїв класифікації референдумів.

Насамперед, ***за рівнем організації державної влади*** *(за територіальністю)* виділяються два головні види референдумів –

всеукраїнський (загальнодержавний) та місцевий (територіальний). Такий поділ зумовлений принципом вертикального розподілу владних повноважень. Аналіз класифікації референдумів дає можливість повніше усвідомити їх роль у системі демократичного управління, визначити правову природу та функціональне призначення кожного виду.

Всеукраїнський (загальнодержавний) референдум проводиться на території всієї України та стосується питань, що мають загальнонаціональне значення: затвердження змін до Конституції, визначення державної території, прийняття або скасування законів тощо.

Місцевий (локальний або регіональний) референдум охоплює територію окремої адміністративно-територіальної одиниці. На нього можуть бути винесені лише питання, що належать до компетенції місцевого самоврядування (наприклад, зміна назви населеного пункту, затвердження місцевої програми розвитку тощо).

За підставами проведення (за обов'язковістю)

Обов'язковий референдум – проводиться у випадках, коли прийняття певного рішення не може відбутися без прямого схвалення народу. Його проведення чітко передбачене законом. В Україні до таких належить референдум про внесення змін до розділів I, III та XIII Конституції України. Він має конституційний характер і призначається Президентом України. Результати обов'язкового референдуму є юридично обов'язковими та підлягають безумовному виконанню.

Факультативний (петиційний) референдум – ініціюється за потреби, але не є обов'язковим. Його проведення залежить від рішення компетентного органу або народної ініціативи.

В Україні за народною ініціативою можуть бути винесені питання загальнодержавного значення або про втрату чинності чинним законом. У міжнародній практиці результати таких референдумів здебільшого також мають обов'язковий характер, хоча іноді виконують консультативну функцію.

За предметом голосування (за змістом питань)

Конституційний референдум – стосується прийняття нової Конституції або внесення змін до неї. В Україні це, зокрема, референдум щодо розділів I, III та XIII Конституції.

Законодавчий референдум – проводиться для прийняття, зміни або скасування законів. Його мета – забезпечити пряме народне волевиявлення з питань правотворчості.

Референдум з питань державної політики (загальний референдум) – може охоплювати будь-яке питання загальнодержавного значення, за винятком тих, що прямо виключені Конституцією (наприклад, питання податків, бюджету, амністії).

За правовою силою рішень

Імперативний референдум – рішення, ухвалене народом, має найвищу юридичну силу, є остаточним і обов'язковим до виконання. Такі рішення не потребують додаткового затвердження державними органами. Змінити або скасувати їх можна лише шляхом проведення нового референдуму.

Консультативний (дорадчий) референдум – проводиться з метою з'ясування громадської думки. Його результати не є юридично обов'язковими, але мають політичну вагу й морально-зобов'язувальне значення для органів влади.

За суб'єктами ініціювання

за народною ініціативою;

Президентом України;

Верховною Радою України;

органами місцевого самоврядування (у межах їхньої компетенції).

Такий поділ відображає баланс між представницькими та безпосередніми формами народовладдя.

За часом проведення (у контексті законодавчого процесу)

Дозаконодавчий референдум – проводиться до прийняття закону для виявлення волі народу щодо певного питання. Має переважно консультативний характер і використовується для визначення напрямку подальшої законотворчої діяльності.

Післязаконодавчий референдум – проводиться після ухвалення закону.

Може мати: *ратифікаційний характер* (для підтвердження схвалення народу); *ветувальний* (для скасування чи перегляду ухваленого нормативного акта, як це практикується, наприклад, в Італії чи Швейцарії).

За черговістю проведення

Звичайний референдум – проводиться вперше з певного питання.

Новий (повторний) референдум – ініціюється повторно щодо питання, яке вже було винесене на голосування). В Україні повторне винесення питання можливе не раніше ніж через один рік після попереднього референдуму.

Рішення, ухвалене референдумом, може бути змінене лише іншим всеукраїнським референдумом і не раніше ніж через три роки.

За характером відповіді

Стверджувальні (позитивні) референдуми проводяться для схвалення певного рішення, прийняття закону чи підтвердження дії нормативного акта.

Скасувальні (негативні) референдуми спрямовані на скасування чинного закону, акта чи політичного рішення.

Таким чином, класифікація референдумів у національній та світовій практиці свідчить про різноманітність їхніх форм і функцій. Вона відображає рівень демократичності політичної системи, ступінь участі громадян у здійсненні влади та рівень розвитку інститутів народовладдя. У поєднанні з виборами референдум

утворює фундамент механізму прямої демократії, що забезпечує взаємозв'язок держави та суспільства.

10.5. Предмет референдуму

Відповідно до статті 3 Закону України «Про всеукраїнський референдум» ***предметом всеукраїнського референдуму*** можуть бути питання:

затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України;

загальнодержавного значення;

про зміну території України;

про втрату чинності законом України або окремими його положеннями.

10.6. Законодавчі обмеження щодо предмету всеукраїнського референдуму

Не можуть бути предметом всеукраїнського референдуму питання:

що суперечать положенням Конституції України, загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права, закріпленим насамперед Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, протоколами до неї;

що скасовують чи обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина та гарантії їх реалізації;

спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;

щодо питань податків, бюджету, амністії;

віднесені Конституцією України і законами України до відання органів правопорядку, прокуратури чи суду.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Безпосередня демократія (Direct democracy)	Система форм прямого, вільного та безпосереднього волевиявлення народу як носія суверенітету й єдиного джерела державної влади.
Всеукраїнський референдум (All-Ukrainian Referendum)	Безпосереднє голосування громадян України, метою якого є прийняття або схвалення рішень з питань, визначених Конституцією, що мають загальнообов'язковий характер.
Вибори (Elections)	Юридично закріплена процедура формування органів державної влади та місцевого самоврядування шляхом вільного і рівноправного голосування громадян. Є основною формою реалізації безпосереднього народовладдя.
Виборча система (Electoral System)	У вузькому розумінні – встановлений законом спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами або партіями відповідно до результатів голосування.
Мажоритарна виборча система (Majority-vote electoral system)	Система, за якої обраним вважається кандидат, який отримав більшість голосів виборців.
Пропорційна виборча система (Proportional representation system)	Система, що базується на принципі пропорційності: мандати розподіляються між партіями відповідно до кількості отриманих ними голосів.

ТЕМА 11.
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ. ПАРЛАМЕНТСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

11.1. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України.
11.2. Порядок формування Верховної Ради України.
11.3. Повноваження Верховної Ради України.
11.4. Суб'єкти законодавчої ініціативи.
11.5. Регламент Верховної Ради України.
11.6. Постійні органи парламентського контролю**.**

Ключові терміни (Keyterms)

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Верховна Рада України	The Verkhovna Rada of Ukraine
Парламентський контроль	Parliamentary control
Законодавча влада	Legislative power
Контрольні повноваження парламенту	Control powers of parliament
Державна безпека	State security
Підзвітність та підконтрольність органів виконавчої влади	Accountability and control of executive bodies
Механізми парламентського контролю	Mechanisms of parliamentary control
Уповноважений ВРУ з прав людини	Human Rights Commissioner of theVerkhovna Rada of Ukraine

11.1. Конституційно-правовий статус Верховної Ради України

Конституційно-правовий статус Верховної Ради України визначається її місцем у системі органів державної влади, функціональним призначенням, структурою, порядком формування та діяльності. Відповідні положення закріплені у Конституції України, Регламенті Верховної Ради України та інших нормативно-правових актах.

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ – це парламент, тобто представницький загальнонаціональний орган державної влади, який виступає виразником волі всього українського народу. Саме через нього реалізується одна з основних засад народовладдя: законодавча влада.

Відповідно до статті 75 Конституції України, Верховна Рада є єдиним органом законодавчої влади в державі, що підкреслює її виключну компетенцію у сфері законотворення. Жоден інший орган не має права ухвалювати закони, тобто нормативно-правові акти найвищої юридичної сили після Конституції.

За своєю природою парламент є загальнонаціональним представницьким органом, адже до його складу входять народні депутати, обрані громадянами України шляхом загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Такий порядок формування забезпечує легітимність діяльності ВРУ, її підзвітність народу і зв’язок із суспільством.

Верховна Рада є *виборним, колегіальним, однопалатним і постійно діючим органом*. Колегіальність забезпечує прийняття рішень шляхом колективного обговорення, а постійний характер діяльності дозволяє оперативно реагувати на зміни в суспільно-політичному житті.

Важливість Верховної Ради у державному механізмі визначається її повноваженнями, перелік яких детально викладено у статті 85 Конституції України. Ці повноваження охоплюють

законодавчу, установчу, контрольну, зовнішньополітичну, бюджетну та інші сфери.

Діяльність парламенту ґрунтується на низці основоположних ***конституційних принципів***, які визначають його правову природу та характер взаємодії з іншими гілками влади:

Принцип народовладдя. Верховна Рада є інструментом реалізації суверенної влади народу, який через своїх представників формує основи внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Принцип законності. Всі рішення, дії та акти ВРУ приймаються у суворій відповідності до Конституції та законів України.

Принцип гласності. Засідання парламенту є відкритими, транслюються для суспільства, що забезпечує прозорість діяльності та підвищує рівень довіри громадян до державної влади.

Принцип професіоналізму. Народні депутати здійснюють свої повноваження на постійній основі, що сприяє компетентності у законотворчій роботі та підвищенню ефективності парламентського контролю.

Принцип колегіальності. Усі рішення ухвалюються колективно шляхом голосування, що гарантує демократичність процедур.

Завдяки цим принципам Верховна Рада України функціонує як стабільний елемент політичної системи, здатний забезпечувати баланс влади, правову визначеність та захист інтересів громадян.

Структура та організація роботи Верховної Ради України

Відповідно до Конституції України та Закону «Про Регламент Верховної Ради України», парламент має чітко визначену структуру та систему внутрішньої організації.

Конституційний склад Верховної Ради становить *450 народних депутатів*. Вона є повноважною за умови обрання не менше двох третин від цього складу.

До основних структурних елементів парламенту належать:

Керівництво ВРУ – Голова Верховної Ради, Перший заступник і Заступник Голови. Вони забезпечують організацію роботи парламенту, ведення засідань, підписання актів і представництво ВРУ у взаєминах з іншими органами влади.

Депутатські фракції (групи) – об'єднання депутатів за політичними чи ідеологічними ознаками. Коаліція депутатських фракцій формується на основі більшості депутатів від конституційного складу ВРУ для створення стабільної політичної більшості та формування Уряду.

Комітети – основні робочі органи, які здійснюють підготовку законопроєктів, аналіз державної політики та контроль за її реалізацією.

Тимчасові спеціальні комісії – створюються для підготовки та попереднього розгляду питань, які виносяться на розгляд ВРУ (наприклад, складні законопроєкти).

Тимчасові слідчі комісії створюються для розслідування питань, що становлять суспільний інтерес.

Рахункова палата є вищим державним колегіальним органом фінансового контролю (аудиту). Вона посідає особливе місце в системі органів фінансового контролю, будучи єдиним спеціалізованим органом фінансового контролю (аудиту).

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини є посадовою особою, конституційно-правовий статус якої визначений як спеціалізований орган парламентського контролю за додержанням прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Апарат Верховної Ради – забезпечує організаційну, аналітичну та інформаційну підтримку діяльності парламенту.

Верховна Рада працює сесійно, тобто її діяльність поділена на чергові та позачергові сесії. Чергові сесії відкриваються двічі на рік: у лютому та вересні, а позачергові можуть бути скликані Головою ВРУ на вимогу Президента України або третини народних депутатів. У випадках надзвичайного чи воєнного стану парламент збирається автоматично не пізніше ніж через два дні після видання відповідного указу Президента.

Функції Верховної Ради України

Її функціональне призначення реалізується через низку *основних функцій*:

Законодавча функція – розроблення, прийняття та зміна законів України.

Установча (державотворча) – формування ключових органів державної влади (призначення Прем'єр-міністра, суддів Конституційного Суду, Уповноваженого з прав людини тощо).

Контрольна функція – здійснення парламентського контролю за діяльністю Кабінету Міністрів, органів виконавчої влади, дотриманням прав і свобод громадян.

Зовнішньополітична функція – участь у ратифікації міжнародних договорів, визначення засад зовнішньої політики.

Функція у сфері національної безпеки та оборони – затвердження рішень Президента щодо воєнного стану, використання Збройних Сил, визначення основ оборонної політики.

Програмна функція – затвердження загальнодержавних програм розвитку в економічній, науково-технічній, соціальній, екологічній та інших сферах.

Акти Верховної Ради України

Залежно від змісту та юридичної сили, Верховна Рада ухвалює такі види актів:

Закони України – основна форма реалізації законодавчої функції, мають найвищу юридичну силу після Конституції.

Постанови – акти, якими парламент здійснює організаційні та контрольні повноваження.

Декларації – нормативні документи, що визначають стратегічні напрями розвитку держави (наприклад, Декларація про державний суверенітет України).

Заяви – офіційні звернення Верховної Ради до органів державної влади чи міжнародних інституцій із певних питань.

Підстави дострокового припинення повноважень Верховної Ради України

Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання парламенту нового скликання. Разом з тим, Конституція передбачає можливість дострокового припинення повноважень парламенту Президентом України *у трьох випадках*:

Якщо протягом одного місяця після виборів не сформовано коаліцію депутатських фракцій.

Якщо протягом шістдесяти днів після відставки уряду не сформовано новий склад Кабінету Міністрів України.

Якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії не розпочалися пленарні засідання.

Таке рішення Президент приймає після проведення консультацій з керівництвом парламенту та головами депутатських фракцій. Водночас Конституція встановлює обмеження: дострокове припинення повноважень Верховної Ради не допускається протягом останніх шести місяців каденції парламенту або Президента, а також протягом року після проведення позачергових виборів.

11.2. Порядок формування Верховної Ради України

Формування Верховної Ради України, як єдиного органу законодавчої влади в державі, є ключовим елементом механізму народовладдя. Саме вибори народних депутатів виступають основною формою безпосереднього здійснення влади Українським народом, адже саме через обраних представників громадяни реалізують своє право брати участь у формуванні політичного курсу держави, її законодавчої політики та контролю за діяльністю виконавчої влади.

Конституційний склад, повноважність і строк діяльності Верховної Ради України

Відповідно до статті 76 Конституції України, конституційний склад Верховної Ради України становить 450 народних депутатів України. Це фіксована кількість, що гарантує стабільність представництва та дозволяє забезпечити належне функціонування парламенту як колегіального органу.

Повноважність парламенту визначається тим, що він вважається дієздатним за умови обрання не менше двох третин від його конституційного складу. Такий підхід запобігає можливості функціонування неповного або політично неконкурентного складу парламенту.

Строк повноважень Верховної Ради України встановлений у п’ять років. Це дає змогу забезпечити баланс між стабільністю

парламенту та періодичною політичною відповідальністю перед виборцями. Після завершення цього строку повноваження Верховної Ради припиняються в день відкриття першого засідання парламенту нового скликання.

Особливу увагу Конституція приділяє ситуаціям надзвичайного або воєнного стану. У разі, якщо строк повноважень Верховної Ради закінчується під час дії такого режиму, її робота автоматично продовжується до моменту відкриття першої сесії новообраного парламенту після скасування надзвичайного чи воєнного стану. Це положення спрямоване на забезпечення безперервності законодавчої влади у кризових умовах.

Вимоги до кандидатів у народні депутати України

Народним депутатом України *може бути лише громадянин України*, який на день виборів відповідає певним конституційним вимогам:

досяг 21 року;

має право голосу;

постійно проживає на території України протягом останніх п’яти років.

Законодавець також визначає обмеження для кандидатів із судимістю: *не може бути обраною особа, засуджена за умисний злочин, якщо судимість не погашена або не знята у встановленому законом порядку*. Такі вимоги мають на меті гарантувати моральну доброчесність та правову відповідальність представників народу.

Порядок проведення виборів народних депутатів України

Типи виборів і строки їх проведення

Вибори до Верховної Ради України бувають *черговими та позачерговими*.

Чергові вибори відбуваються в останню неділю жовтня п’ятого року повноважень чинного складу парламенту. Вони проводяться автоматично, без потреби у спеціальному рішенні про їх призначення.

Позачергові вибори призначаються Президентом України у разі дострокового припинення повноважень Верховної Ради. Вони проводяться упродовж 60 днів з моменту опублікування відповідного указу.

Такий механізм сприяє гнучкості політичної системи й забезпечує оновлення складу парламенту у випадках, коли він втрачає дієздатність або суспільну довіру.

Виборча система

Згідно з Виборчим кодексом України, вибори народних депутатів здійснюються на засадах *пропорційної системи з відкритими партійними списками*. Це означає, що виборці голосують не лише за політичну партію, а й можуть впливати на черговість кандидатів у списку, тим самим формуючи склад парламенту більш персоналізовано.

Основні положення виборчої системи:

вибори проводяться в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі, який поділяється на регіональні списки кандидатів;

до розподілу депутатських мандатів допускаються лише ті партії, які отримали п’ять і більше відсотків голосів виборців;

участь у виборах беруть громадяни України, які мають активне виборче право.

Завдяки цій системі формується більш прозорий і справедливий механізм представництва політичних сил у парламенті.

Виборчий процес

Організація виборів регулюється Конституцією України та Виборчим кодексом. У виборчому процесі беруть участь такі суб’єкти: виборці, Центральна виборча комісія, політичні партії, кандидати, офіційні спостерігачі.

Однією з важливих стадій виборчого процесу є висування кандидатів у народні депутати, яке здійснюється виключно від політичних партій. Раніше закон дозволяв самовисування, проте з ухваленням Виборчого кодексу 2019 року ця норма була скасована.

Центральна виборча комісія проводить реєстрацію партійних списків, контролює дотримання виборчих процедур, підрахунок голосів і офіційне оголошення результатів.

Набуття повноважень новообраними народними депутатами та організація першої сесії

Після оголошення результатів виборів новообрана Верховна Рада має зібратися на першу сесію не пізніше ніж через тридцять днів. Перше пленарне засідання відкриває найстарший за віком народний депутат, який веде його до обрання постійного керівництва парламенту.

Перед початком виконання своїх обов'язків депутати складають присягу перед Верховною Радою України, підтверджуючи тим самим готовність сумлінно виконувати волю народу. Відмова від складання присяги тягне за собою втрату депутатського мандата.

Центральна виборча комісія, у свою чергу, видає кожному депутату тимчасове посвідчення, що дає йому право брати участь у першому засіданні та складати присягу.

Формування керівництва, політичних об'єднань і комітетів Верховної Ради України

Одразу після відкриття першої сесії Верховна Рада формує власну внутрішню структуру управління.

Зі складу депутатів *обираються Голова Верховної Ради України, Перший заступник та заступник Голови*. Процедура обрання відбувається шляхом таємного голосування, що гарантує незалежність рішень народних депутатів.

Народні депутати мають право утворювати *депутатські фракції та групи*. Кожна політична партія може мати лише одну фракцію. Позафракційні депутати можуть формувати групи за спільними інтересами.

На основі результатів виборів і узгоджених політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій. Вона має бути створена протягом одного місяця з дня відкриття першої сесії. Коаліція виконує важливу державотворчу функцію – вносить Президенту

України пропозиції щодо кандидатури Прем’єр-міністра та інших членів Кабінету Міністрів України.

З метою забезпечення ефективної законотворчої діяльності створюються комітети Верховної Ради, які здійснюють підготовку законопроєктів, їх попередній розгляд і контроль за реалізацією прийнятих законів. Персональний склад комітетів формується на основі принципу пропорційного представництва фракцій, що відображає політичну структуру парламенту.

Таким чином, процес формування Верховної Ради України можна порівняти з етапною демократичною процедурою, яка забезпечує тяглість влади й легітимність політичних рішень. Вибори – це своєрідний старт державного циклу, де політичні сили змагаються за довіру народу. Після оголошення результатів парламент набуває реальної форми, обрані депутати складають присягу, утворюють фракції, обирають керівництво та органи для законотворчої роботи.

Тож, формування Верховної Ради України є складний, але послідовний процес, який поєднує виборчі процедури, конституційні гарантії представництва та організаційні засади діяльності парламенту як ключового інституту демократичної держави.

11.3. Повноваження Верховної Ради України

Компетенція Верховної Ради України як єдиного представницького та законодавчого органу держави охоплює комплекс визначених Конституцією та законами України повноважень і функцій, які забезпечують її провідну роль у системі державного механізму. Вона відображає не лише юридичний статус парламенту, а й його практичну здатність впливати на всі ключові напрями політичного, економічного, соціального та правового розвитку держави.

Верховна Рада України виступає виразником волі всього Українського народу, від імені якого здійснює законодавчу владу,

формує основи державної політики та забезпечує контроль за діяльністю інших органів державної влади.

Відповідно до статті 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить:

внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII Конституції;

призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 Конституції;

прийняття законів;

затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;

визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;

затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;

призначення виборів Президента України у строки, передбачені Конституцією;

заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпічменту), встановленому статтею 111 Конституції;

розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови

Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;

призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;

здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції та закону;

затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

прийняття Регламенту Верховної Ради України;

призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;

призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

встановлення державних символів України;

надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора; висловлення недовіри Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади;

призначення на посади третини складу Конституційного Суду України;

дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;

призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;

затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

надання законом згоди на обов’язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом;

прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;

затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Отже, компетенція Верховної Ради України має системний і всеохоплюючий характер. Вона охоплює законодавчу, установчу, контрольну, фінансову та зовнішньополітичну сфери, визначаючи ключові напрями розвитку держави. Саме парламент виступає гарантом демократичного устрою, балансу гілок влади та верховенства права, а його діяльність забезпечує стабільність політичної системи, правовий порядок і реалізацію волі народу як єдиного джерела влади в Україні.

11.4. Суб'єкти законодавчої ініціативи

Відповідно до статті 93 Конституції України, *право законодавчої ініціативи* у Верховній Раді України *мають три суб'єкти*:

Президент України;

Народні депутати України;

Кабінет Міністрів України.

Цей перелік є вичерпним, що означає: інші особи чи органи можуть розробляти законопроєкти або висловлювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства, але офіційно подати їх на розгляд парламенту можуть лише вказані в Конституції суб'єкти.

Якщо порівняти законодавчий процес із запуском поїзда, то Президент України, Кабінет Міністрів та народні депутати – це єдині

машиністи, які можуть офіційно вивести потяг із депо, тобто подати законопроєкт до Верховної Ради.

Інші органи – це диспетчери, інженери та пасажири, які можуть готувати маршрути, перевіряти рейки, радити напрямок руху, але лише машиністи мають право запустити поїзд у дорогу, тобто розпочати офіційний законодавчий процес.

Форми реалізації права законодавчої ініціативи

Законодавча ініціатива реалізується через подання до Верховної Ради:

Законопроєкту – тексту майбутнього закону з усіма його структурними елементами (преамбулою, статтями, пунктами тощо).

Проєкту постанови – нормативного акта, який не має сили закону, але регулює окремі процедурні або організаційні питання діяльності Верховної Ради України.

Інших законодавчих пропозицій – ідей або концепцій майбутніх нормативних актів.

Процедура подання, реєстрації та розгляду таких ініціатив визначається Законом України «Про Регламент Верховної Ради України».

Особливі (виключні) повноваження у сфері законодавчої ініціативи

Окремі законодавчі акти можуть бути подані лише певними суб’єктами. Зокрема:

Проєкт закону про Державний бюджет України може внести виключно Кабінет Міністрів України.

Невідкладні законопроєкти, визначені Президентом України, підлягають позачерговому розгляду Верховною Радою. Президент може також звертатися до Уряду з проханням визначити законопроєкт як невідкладний.

Проєкти законів про ратифікацію міжнародних договорів України подаються Президентом України або Кабінетом Міністрів України.

Зміни до Конституції України можуть ініціювати Президент України або не менше ніж одна третина народних депутатів

України від конституційного складу парламенту. Таке обмеження є гарантією стабільності Основного Закону.

Роль інших органів у законодавчому процесі

Хоча інші державні органи не мають прямого права законодавчої ініціативи, вони можуть брати активну участь у підготовці законопроєктів. Рахункова палата здійснює експертизу та надає висновки щодо проєктів законів, зокрема про Державний бюджет України. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади готують пропозиції з удосконалення законодавства, розробляють проєкти нормативних актів та передають їх суб'єктам, які мають право законодавчої ініціативи. Народні депутати України, користуючись своїми повноваженнями, можуть подавати законопроєкти, проєкти постанов або інші законодавчі пропозиції.

Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України.

Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом.

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

11.5. Регламент Верховної Ради України

Регламент Верховної Ради України є основоположним нормативно-правовим актом, який разом із Конституцією України визначає порядок функціонування парламенту, його органів та посадових осіб. Він входить до системи джерел конституційного права України та забезпечує чітке врегулювання всіх аспектів парламентської діяльності.

Правова природа та зміст Регламенту Верховної Ради України

Нормативне підґрунтя роботи парламенту. Організація діяльності Верховної Ради України, її комітетів, тимчасових комісій, посадових осіб та депутатських об'єднань (фракцій і груп) ґрунтується на положеннях Конституції України, Регламенту Верховної Ради та низці спеціальних законів, таких як: «Про комітети Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», а також законів про тимчасові комісії парламенту.

Прийняття та правовий статус Регламенту. Регламент ухвалюється безпосередньо Верховною Радою України, що є проявом її самостійності. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» набув чинності 10.02.2010 та визначив основні правила парламентської процедури.

Основні питання, які врегульовує Регламент:

організацію підготовки та проведення сесій і засідань парламенту;

порядок формування державних органів, що обираються або затверджуються Верховною Радою;

етапи та порядок проходження законодавчого процесу;

процедуру розгляду інших питань, що належать до повноважень ВРУ;

здійснення парламентського контролю;

діяльність депутатських фракцій та груп.

Особливі напрями регулювання. Регламент деталізує процедури роботи парламентських органів, зокрема:

порядок функціонування комітетів та тимчасових комісій;

процедуру внесення, розгляду і прийняття законопроєктів та постанов;

механізм внесення змін до Конституції України;

процедуру призначення суддів Конституційного Суду, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, членів Рахункової палати тощо.

Роль Регламенту у законодавчому та контрольному процесах

Законодавчий процес. Регламент чітко визначає послідовність стадій законотворчої діяльності – від подання законодавчої ініціативи до ухвалення, підписання та оприлюднення закону. Він також передбачає випадки, коли Голова Верховної Ради або його заступники можуть повернути законопроєкт ініціатору для доопрацювання.

Розгляд вето Президента. Пропозиції Президента України до законів, повернених для повторного розгляду, розглядаються Верховною Радою відповідно до встановленої Регламентом процедури.

Контрольні повноваження парламенту. Регламент закріплює порядок здійснення парламентського контролю – проведення парламентських слухань, розгляд депутатських запитів, зокрема запитів до Президента України, які потребують підтримки щонайменше третини від конституційного складу парламенту.

Розгляд Програми діяльності Кабінету Міністрів України. Регламент визначає процедуру представлення Програми діяльності Уряду, яку Прем’єр-міністр особисто презентує на пленарному засіданні Верховної Ради.

Контроль за використанням бюджетних коштів. Взаємодія між Верховною Радою, її органами та Рахунковою палатою здійснюється відповідно до положень Регламенту та спеціальних законів.

Значення Регламенту в організації роботи Верховної Ради

Принципи діяльності парламенту. Регламент відображає основні принципи функціонування Верховної Ради: законність, професіоналізм, колегіальність та відкритість. Він визначає, що парламент може діяти лише в межах і у спосіб, передбачених Регламентом.

Організаційне керівництво. Повноваження Голови Верховної Ради України та його заступників реалізуються відповідно до процедур, визначених Регламентом. У документі також урегульовано питання діяльності Апарату ВРУ, зокрема порядок призначення і звільнення його керівника.

Фракції та коаліції. Регламент і Конституція України встановлюють правила формування депутатських фракцій і коаліції, які створюються на початковому етапі роботи парламенту нового скликання – ще до обрання Голови Верховної Ради та утворення комітетів.

Регламент Верховної Ради України є фундаментальним актом внутрішнього права парламенту, який забезпечує чітку організацію його діяльності, регламентує законодавчий і контрольний процеси та гарантує дотримання принципу парламентської автономії – права Верховної Ради самостійно визначати порядок своєї роботи. Саме це забезпечує її незалежність і стабільність як вищого представницького органу державної влади.

11.6. Постійні органи парламентського контролю

Парламентський контроль є однією з найважливіших функцій Верховної Ради України, адже саме через нього парламент реалізує свої повноваження з нагляду за діяльністю виконавчої влади, інших державних органів та посадових осіб. Цей механізм забезпечує баланс гілок влади, прозорість управління державою та підзвітність органів влади перед суспільством.

Для реалізації контрольної функції Верховна Рада створює спеціалізовані інституції парламентського контролю, а також здійснює контрольну діяльність через постійні комітети.

Система органів парламентського контролю

В Україні діють два основні постійно функціонуючі органи парламентського контролю:

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмен).

Рахункова палата України.

Крім них, контрольну діяльність постійно здійснюють *Комітети Верховної Ради України*, які є базовими структурними одиницями парламенту.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмен)

Інститут **УПОВНОВАЖЕНОГО З ПРАВ ЛЮДИНИ** є незалежною парламентською інституцією, створеною для захисту прав і свобод людини та громадянина, а також для контролю за дотриманням Конституції та законів у сфері прав людини.

Основна мета діяльності: здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини на всій території України, у тому числі в діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових осіб та установ. Підзвітність: Омбудсмен є підзвітним Верховній Раді України і щороку звітує про результати своєї діяльності.

Форми звітності:

щорічна доповідь про стан дотримання прав і свобод людини в Україні;

спеціальні доповіді з окремих проблемних питань (наприклад, катування, дискримінація, права дитини тощо). За підсумками заслуховування звітів ВРУ приймає відповідну постанову.

Призначення та строк повноважень: Уповноважений призначається Верховною Радою України терміном на п’ять років і може бути звільнений лише за підставами, визначеними законом.

Акти реагування: У своїй діяльності Омбудсмен застосовує форми реагування, такі як конституційне подання або подання до органів влади, у яких виявлено порушення прав людини. Хоча його акти мають рекомендаційний характер, вони мають значну вагу завдяки авторитету інституції і, як правило, виконуються у практичній площині.

Таким чином, Уповноважений Верховної Ради України є мостом між громадянами та владою, сприяючи дотриманню принципів законності, справедливості й гуманізму.

Рахункова палата України

РАХУНКОВА ПАЛАТА – це вищий державний колегіальний орган фінансового контролю, який діє від імені Верховної Ради України і здійснює незалежний аудит використання державних фінансів.

Головне завдання - здійснення контролю за повнотою надходжень до Державного бюджету України та ефективністю використання бюджетних коштів. Основна мета такої діяльності – забезпечення законності, результативності та економічної доцільності бюджетних видатків.

Правовий статус.

Рахункова палата є підзвітною виключно Верховній Раді України, що гарантує її організаційну, фінансову та функціональну незалежність від виконавчої влади.

Форми взаємодії з парламентом:

надання Верховній Раді щорічного звіту про свою діяльність;

підготовка висновків до проєкту закону про Державний бюджет України;

подання звітів про виконання затвердженого бюджету;

інформування парламенту про результати проведених аудитів.

Призначення керівництва

Голову та членів Рахункової палати призначає і звільняє Верховна Рада України.

Рахункова палата виконує роль фінансового «вартового» парламенту, який забезпечує прозорість і підзвітність у сфері використання державних коштів, виявляє порушення бюджетної дисципліни та зловживання.

Комітети Верховної Ради України як суб'єкти контрольної діяльності

КОМІТЕТИ ВЕРХОВНОЇ РАДИ – це постійно діючі робочі органи парламенту, які не лише беруть участь у розробці законопроєктів, але й активно здійснюють контроль за діяльністю органів виконавчої влади у межах своїх повноважень.

Основні контрольні функції:

аналіз виконання законів у відповідних галузях;

моніторинг ефективності реалізації державних програм;

контроль за використанням бюджетних коштів у сферах, що належать до компетенції комітету.

Окремо функціонує Комітет Верховної Ради з питань контролю за діяльністю правоохоронних органів та органів спеціального призначення, який координує нагляд за дотриманням законності у сфері безпеки та оборони, заслуховує звіти Рахункової палати та уповноважених представників відповідних структур.

В українському парламенті ***тимчасові спеціальні комісії та тимчасові слідчі комісії*** займають важливе місце у структурі Верховної Ради України, хоча їхня діяльність має *тимчасовий характер*. Вони виконують суттєву роль у реалізації контрольних, законопроєктних та організаційних функцій парламенту, забезпечуючи гнучкість і оперативність у реагуванні на актуальні суспільно-політичні виклики.

Організаційна структура Верховної Ради, окрім постійних органів, таких як комітети, керівництво, парламентські фракції, передбачає створення тимчасових комісій. Їх утворення та діяльність регламентуються Конституцією України, Законом України «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України», а також Регламентом ВРУ. Робота таких комісій здійснюється в межах парламентських сесій, у періоди між пленарними засіданнями, коли триває аналітична, підготовча й контрольна діяльність.

ТИМЧАСОВА СЛІДЧА КОМІСІЯ є колегіальним органом парламенту, створеним для проведення парламентського розслідування у справах, що становлять значний суспільний інтерес. Основна функція ТСК полягає у здійсненні парламентського контролю шляхом розслідування певних обставин або подій.

Такі комісії створюються для *перевірки фактів*:

загроз національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України;

масових або системних порушень прав і свобод громадян;

зловживань посадових осіб, що завдали шкоди державним чи громадським інтересам.

Окремо виділяється спеціальна слідча комісія, яка створюється в межах процедури імпічменту Президента України. До її складу входять спеціальний прокурор і спеціальні слідчі, що забезпечує незалежність та неупередженість розслідування.

Організація роботи та звітність. ТСК діє не більше одного року з моменту створення. Вона підзвітна Верховній Раді України і зобов’язана подати письмовий звіт про результати роботи не пізніше ніж через шість місяців після створення. У звіті відображаються висновки, пропозиції та інші матеріали розслідування. Діяльність комісії припиняється після затвердження звіту парламентом, спливу визначеного строку або припинення повноважень ВРУ.

ТИМЧАСОВА СПЕЦІАЛЬНА КОМІСІЯ створюється для підготовки, попереднього розгляду або доопрацювання

законопроєктів, а також для аналізу окремих питань, що потребують спеціального вивчення.

Такі комісії виконують аналітичну та експертну роль, беручи участь у розробці важливих законодавчих ініціатив. Вони можуть діяти з правами головного комітету, якщо питання, що розглядається, не входить до компетенції жодного з постійних комітетів. В окремих випадках, наприклад, при підготовці законопроєктів щодо змін до Конституції України, створюється спеціальна комісія з правами головного комітету, що забезпечує високий рівень політико-правового опрацювання документа. Термін діяльності спеціальної комісії не перевищує шести місяців з моменту створення. Верховна Рада ухвалює постанову про утворення комісії, у якій визначає мету, завдання, кількісний склад, терміни роботи та звіту. Депутат може входити одночасно лише до одного комітету і однієї спеціальної комісії (за погодженням з фракцією чи групою).

Незалежно від виду, обидва типи тимчасових комісій *діють на спільних засадах*:

верховенства права, законності, дотримання прав і свобод людини;

колегіальності та рівноправності членів комісії;

об’єктивності, неупередженості та обґрунтованості прийнятих рішень.

Склад і обмеження: Склад комісій формується відповідно до принципу пропорційного представництва депутатських фракцій і груп. Члени комісії не повинні мати конфлікту інтересів щодо питань, які вони розглядають.

На посаду голови спеціальної комісії не може бути обраний голова комітету, а керівництво комісії має формуватися з представників різних фракцій, щоб забезпечити баланс політичних інтересів.

Для організаційної підтримки створюється секретаріат комісії, до складу якого входять працівники Апарату Верховної Ради України або запрошені експерти. Секретаріат забезпечує підготовку матеріалів і проведення засідань, правовий, методичний та інформаційний супровід, ведення діловодства.

Органи державної влади, місцевого самоврядування та інші установи зобов'язані надавати комісіям необхідну інформацію, документи та пояснення у встановлені строки, що гарантує ефективність парламентського контролю.

Тож можна зробити висновок, що тимчасові слідчі та спеціальні комісії є інструментами, які дозволяють Верховній Раді України не лише контролювати діяльність органів державної влади, але й удосконалювати законодавчу роботу, оперативно реагуючи на найважливіші події в політичному та суспільному житті держави.

Депутатські запити як форма контролю

Комітети та народні депутати мають право ініціювати депутатські запити до Президента України чи інших посадових осіб. Рішення про направлення запиту до Президента приймається за підтримки не менш як третини від конституційного складу парламенту.

Таким чином, парламентський контроль – це механізм забезпечення підзвітності та прозорості влади, який гарантує, що державні органи діють у межах закону і в інтересах громадян. Через діяльність Омбудсмена, Рахункової палати та парламентських комітетів Верховна Рада України здійснює реальний демократичний нагляд за виконавчою владою, контролює використання бюджетних ресурсів і дотримання прав людини. Це робить парламент не лише законодавчим, а й контрольним центром державної влади, що забезпечує стійкість, відкритість і підзвітність політичної системи України.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Верховна Рада України (The Verkhovna Rada of Ukraine)	Парламент – єдиний представницький загальнонаціональний орган державної влади, який здійснює законодавчу владу.
Конституційний склад Верховної Ради України	Фіксована кількість народних депутатів України, що становить 450 осіб.

(The Constitutional Composition of the Verkhovna Rada of Ukraine)	
Законодавча ініціатива (Legislative Initiative)	Право внесення законопроєктів до Верховної Ради, яке мають Президент України, народні депутати України та Кабінет Міністрів України.
Парламентський контроль (Parliamentary Oversight)	Одна з найважливіших функцій ВРУ – нагляд за діяльністю виконавчої влади, інших державних органів та посадових осіб.
Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсман) (Human Rights Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine (Ombudsman)	Незалежна парламентська інституція, створена для захисту прав і свобод людини та здійснення парламентського контролю за їх дотриманням.
Рахункова палата України (The Accounting Chamber of Ukraine)	Вищий державний колегіальний орган фінансового контролю, який діє від імені ВРУ та здійснює незалежний аудит використання державних фінансів.
Регламент Верховної Ради України (Rules of Procedure of the Verkhovna Rada of Ukraine)	Основоположний нормативно-правовий акт, який визначає порядок функціонування парламенту, його органів та посадових осіб.

ТЕМА 12.
КОНСТИТУЦІЙНИЙ СТАТУС ГЛАВИ ДЕРЖАВИ. ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ ЯК ВЕРХОВНИЙ ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

12.1. Конституційно-правовий статус Президента України.

12.2. Вибори Президента України.

12.3. Повноваження Президента України.

12.4. Дострокове припинення повноважень Президента України.

12.5. Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки і оборони України.

12.6. Акти Президента України.

Ключові слова **(**Keywords)

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Президент України	President of Ukraine
Глава держави	Head of State
Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України	Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine
Оборонна функція держави	Defense function of the state
Повноваження у сфері національної безпеки	Powers in the field of national security
Система стримувань і противаг	System of checks and balances
Конституційна відповідальність	Constitutional responsibility
Єдність державної влади	Unity of state power
Воєнна доктрина України	Military doctrine of Ukraine

12.1. Конституційно-правовий статус Президента України

Глава держави – це найвища посадова особа або орган, який уособлює державну владу, представляє країну як у внутрішніх, так і в міжнародних відносинах, а також виступає символом єдності народу, держави й національної гідності. Така особа має особливий політико-правовий статус, оскільки її діяльність спрямована не лише на реалізацію владних повноважень, а й на забезпечення стабільності, наступності та цілісності державної влади.

У більшості сучасних країн глава держави є водночас виразником єдності нації й основним носієм конституційної традиції. Його статус має подвійну природу – юридичну (пов'язану з повноваженнями, визначеними Конституцією) та символічну (як вираз національного суверенітету). У політичній теорії главу держави нерідко розглядають як арбітра або посередника між основними гілками влади, що сприяє їх збалансованій взаємодії.

У державах із республіканською формою правління функції глави держави здійснює президент. Інститут президентства – це система норм конституційного права, які визначають порядок обрання, компетенцію, відповідальність та механізми діяльності президента. Він є невід'ємним елементом політичної системи, покликаним забезпечувати стабільність і безперервність функціонування державного механізму. У юридичній доктрині терміни *«президентство»* і *«інститут президента»* близькі, але не тотожні.

Інститут президентства охоплює всю сукупність правових норм, що регулюють статус і діяльність президента як органу державної влади.

Інститут Президента України – це вже конкретний державний орган, який діє в межах цих норм і реалізує їх на практиці.

Таким чином, інститут президентства – це нормативна основа, а Президент як інститут: практичне втілення цієї правової моделі в межах конкретної держави.

Інститут Президента України є порівняно новим явищем у політичному житті держави – він з'явився в період становлення

незалежності. Президент України є главою держави, який представляє її на внутрішньому та міжнародному рівнях, виступає гарантом стабільності державного устрою, послідовності політичного курсу та дотримання конституційних принципів.

Його особливий правовий статус зумовлений низкою характеристик, зокрема, останній є державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, захисту прав і свобод людини; він відповідає за реалізацію стратегічного курсу держави; має вплив на всі три гілки влади (законодавчу, виконавчу, судову), але структурно не належить до жодної з них, що надає йому статус надгілкового арбітра; виконує посередницьку функцію між парламентом, урядом і судами, забезпечуючи взаємодію гілок влади; забезпечує єдність державної політики, координацію між центральними та місцевими органами влади, а також сталість державного курсу тощо.

Отже, Президент України є центральною ланкою політичної системи, що поєднує представницькі, арбітражні, гарантійні та координуючі функції.

Конституційно-правовий інститут глави держави складається з комплексу норм, які визначають:

місце і роль глави держави в системі органів влади;

порядок заміщення посади та тривалість перебування на ній;

повноваження і компетенцію;

відповідальність і механізм дострокового припинення повноважень;

форми актів глави держави та порядок їх реалізації.

Усі ці норми містяться передусім у Конституції України, а також деталізуються у спеціальних законах і регламентних актах, які конкретизують порядок реалізації президентських повноважень.

Якщо уявити державу як великий корабель, то Президент є його капітаном, який не крутить штурвал самостійно, але визначає курс руху, слідкує за злагодженою роботою екіпажу (парламенту, уряду, судів), координує їхні дії у складних ситуаціях і відповідає за безпеку та стабільність корабля.

Він не є частиною механізмів, які безпосередньо рухають корабель, але саме він забезпечує узгодженість, баланс і

стратегічний напрям руху, відповідно до конституційних цінностей і національних інтересів України.

Хоча Президент не належить структурно до жодної з гілок влади, законодавчої, виконавчої чи судової, він має значний вплив на всі три. Такий статус дозволяє йому забезпечувати єдність державної влади, стабільність конституційного ладу та узгодженість дій між парламентом, урядом і судами. Президент є символом державності, єдності народу та безперервності влади.

Президент України під час виконання своїх обов'язків користується правом недоторканності. Звання Президента є довічним і охороняється законом (крім випадку усунення з посади в порядку імпічменту).

Для реалізації своїх повноважень Президент спирається на допоміжні органи, серед яких:

Офіс Президента України;

Рада національної безпеки і оборони України (РНБО);

Представництво Президента в Автономній Республіці Крим; інші ради, комітети, дорадчі органи.

12.2. Вибори Президента України

Інститут президентства є однією з ключових складових системи державної влади в Україні, адже Президент виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності та дотримання Конституції. Порядок обрання, вимоги до кандидатів і процедура вступу на посаду Президента України чітко визначені Конституцією України та Виборчим кодексом України.

Вимоги до кандидата на пост Президента України

Посаду Президента України може обіймати лише громадянин, який відповідає низці обов'язкових конституційних вимог.

Президентом може бути лише *громадянин України*, *який досяг 35-річного віку* на день проведення виборів. Така вимога обумовлена

необхідністю забезпечення зрілості, життєвого досвіду та політичної відповідальності особи, яка претендує на найвищу державну посаду.

Кандидат повинен мати *активне виборче право*, тобто не бути визнаним судом недієздатним чи позбавленим виборчих прав. Це підтверджує, що особа бере повну участь у політичному житті країни.

Кандидат зобов'язаний *вільно володіти українською мовою*, що гарантує можливість ефективної комунікації з громадянами та здійснення повноважень без мовних бар'єрів.

Кандидат має *постійно проживати на території України протягом останніх десяти років* перед днем виборів. До цього періоду включається не лише проживання безпосередньо в межах державного кордону, а й перебування на суднах під Державним Прапором України; перебування у закордонних дипломатичних установах України або міжнародних організаціях, де громадянин представляє державу.

Конституція України встановлює, що одна й та сама особа не може бути Президентом більше, ніж два строки поспіль. Це запобігає концентрації влади в одних руках і забезпечує демократичну змінюваність влади.

Якщо повноваження Президента були достроково припинені, він не може бути кандидатом на позачергових виборах, призначених у зв'язку з цим припиненням.

Вибори Президента України

Вибори Президента є формою безпосереднього народовладдя, коли громадяни особисто визначають, кому довірити виконання функцій глави держави.

Президент України обирається *за мажоритарною системою абсолютної більшості* – для перемоги кандидат повинен набрати більше 50% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні (50% + 1 голос).

Вибори проводяться на засадах *загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування*, що гарантує вільне волевиявлення громадян. Президент *обирається строком на п'ять років*. Чергові вибори проводяться в останню неділю березня п'ятого

року повноважень чинного Президента. Позачергові вибори відбуваються у разі дострокового припинення повноважень Президента – не пізніше ніж через 90 днів з цього моменту. Повторні вибори проводяться, якщо жоден кандидат не набрав необхідної кількості голосів.

Рішення про призначення виборів ухвалює Верховна Рада України у формі постанови. Вибори проходять у єдиному загальнодержавному виборчому округзі, що охоплює всю територію України.

Виборчий процес

Весь процес виборів, від висування кандидатів до оголошення результатів, регулюється Виборчим кодексом України. Кандидати можуть бути висунуті політичними партіями або самовисуненням. Для реєстрації кандидат або партія, яка його висунула, зобов'язані внести грошову заставу на спеціальний рахунок Центральної виборчої комісії. Усі документи на реєстрацію кандидатів подаються не пізніше, ніж за 55 днів до дня виборів. Кандидат після реєстрації зобов'язаний подати декларацію про майно, доходи, витрати та зобов'язання відповідно до Закону «Про запобігання корупції».

Центральна виборча комісія може відмовити у реєстрації, якщо порушено процедуру висування або якщо у програмі кандидата містяться положення, що загрожують незалежності чи територіальній цілісності України. Кандидат має право зняти свою кандидатуру, подавши особисту заяву не пізніше, ніж за 23 дні до дня виборів.

Вступ на посаду Президента України

Процедура вступу новообраного Президента на посаду має урочистий і конституційно врегульований характер.

Після чергових виборів Президент вступає на пост не пізніше, ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів. У разі позачергових виборів – не пізніше, ніж через 5 днів після оголошення результатів.

Президент набуває повноважень з моменту складення присяги Українському народові. Присяга виголошується на урочистому

засіданні Верховної Ради України, яке відкриває її Голова. На засіданні присутні Голова Центральної виборчої комісії та Голова Конституційного Суду України. Після оголошення офіційних результатів виборів Президент складає присягу, текст якої передбачений Конституцією.

Після присяги новообраному Президенту вручаються посвідчення Президента України; офіційні символи влади – печатка, ланцюг і булава (Головою Конституційного Суду).

Після складення присяги Президент виголошує звернення до Українського народу, у якому визначає основні напрями своєї діяльності. У день інавгурації Верховна Рада не розглядає інших питань.

Звання Президента України зберігається довічно, якщо він не був усунений з посади в порядку імпічменту.

12.3. Повноваження Президента України

Повноваження Президента України чітко визначені Конституцією. Вони мають виключний характер і не можуть бути передані іншим особам або органам. Основні напрями діяльності охоплюють такі сфери:

Національна безпека та оборона

Президент є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України.

Очолює Раду національної безпеки і оборони України, яка координує діяльність у сфері безпеки.

Приймає рішення про мобілізацію, введення воєнного або надзвичайного стану, оголошення зон надзвичайної екологічної ситуації. Такі рішення підлягають затвердженню Верховною Радою.

Вносить до парламенту подання про оголошення стану війни або укладення миру.

Зовнішня політика

Представляє Україну в міжнародних відносинах.

Веде переговори та укладає міжнародні договори.

Призначає та звільняє глав дипломатичних представництв, приймає вірчі й відкличні грамоти іноземних дипломатів.

Взаємовідносини з Верховною Радою України

Має право законодавчої ініціативи.

Підписує закони, прийняті Верховною Радою України або застосовує право вето, повертаючи їх на повторний розгляд.

Може визначати законопроєкти як невідкладні, що гарантує їх першочерговий розгляд.

Щорічно звертається до парламенту з посланням про внутрішнє і зовнішнє становище держави.

Розпуск Верховної Ради України та призначення позачергових виборів до Верховної Ради у випадках, передбачених Конституцією.

Формування органів влади та кадрова політика

Вносить подання щодо призначення Прем'єр-міністра України за пропозицією парламентської коаліції.

Вносить кандидатури Міністра оборони та Міністра закордонних справ.

Призначає і звільняє Голову Служби безпеки України та Генерального прокурора (за згодою ВРУ).

Призначає третину складу Конституційного Суду України.

Призначає та звільняє голів місцевих державних адміністрацій, які є підзвітними і Президенту, і Кабінету Міністрів.

Інші повноваження

Призначає всеукраїнські референдуми, зокрема з питань внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції.

Вирішує питання громадянства, притулку, здійснює помилування.

Засновує державні нагороди та відзнаки, присвоює звання, проводить державні церемонії.

Зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності тощо.

12.4. Дострокове припинення повноважень Президента України

Питання дострокового припинення повноважень Президента України мають надзвичайно важливе значення для забезпечення стабільності державної влади й дотримання принципу верховенства права. Вони регламентуються Розділом V Конституції України (статті 108-112) та Законом України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)».

Дострокове припинення повноважень Президента України

Згідно з Конституцією, Президент України виконує свої повноваження до моменту вступу на пост новообраного глави держави. Проте Основний Закон передбачає вичерпний перелік випадків, коли повноваження Президента можуть бути припинені достроково. Такі гарантії унеможливлюють свавільне усунення глави держави та забезпечують безперервність державної влади.

Підстави дострокового припинення повноважень:

Відставка Президента України;

Нездатність виконувати свої повноваження за станом здоров'я;

Усунення з поста в порядку імпічменту;

Смерть Президента України.

Відставка є добровільним волевиявленням Президента, який вирішує достроково скласти свої повноваження. Заява про відставку має бути оголошена особисто Президентом на засіданні Верховної Ради України. З цього моменту відставка набуває чинності, а Президент фактично припиняє виконання своїх обов'язків.

Неможливість виконання повноважень за станом здоров'я.

Якщо Президент унаслідок хвороби не може виконувати свої обов'язки, Верховна Рада може звернутися до Верховного Суду України для отримання письмового подання про неспроможність глави держави здійснювати свої функції. Перед цим створюється тимчасова слідча комісія Верховної Ради, яка на основі медичного висновку готує звіт про стан здоров'я Президента. Лише після

розгляду цього питання парламент може ухвалити рішення про дострокове припинення повноважень.

У разі *смерті глави держави* цей факт має бути офіційно засвідчений медичними документами, які підтверджують настання смерті в установленому законом порядку.

Виконання обов'язків у разі дострокового припинення повноважень

Якщо Президент достроково припинив виконання своїх повноважень, його функції тимчасово переходять до Голови Верховної Ради України. Однак спікер парламенту не може здійснювати деякі повноваження Президента, зокрема:

призначати всеукраїнські референдуми щодо змін до Конституції України;

вносити подання про призначення уряду або розпуск Верховної Ради;

виступати з ініціативою про зміни територіального устрою держави.

Такі обмеження запобігають зловживанню владою в перехідний період і гарантують політичну стабільність.

Процедура імпічменту Президента України

Імпічмент є особливою, складною та багатоступеневою процедурою притягнення Президента до конституційної відповідальності. Це не судовий процес, а внутрішньопарламентська конституційна процедура, спрямована на забезпечення балансу між гілками влади й недопущення узурпації повноважень.

Відповідно до статті 111 Конституції України, Верховна Рада може усунути Президента України лише у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину. Таким чином, імпічмент не може бути використаний з політичною метою, це винятковий правовий механізм, застосування якого потребує суворого дотримання конституційної процедури.

Процес імпічменту починається за ініціативою більшості народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради. Вони подають письмове подання, у якому зазначають правові підстави для створення спеціальної тимчасової слідчої комісії. Підписи депутатів не можуть бути відкликані.

Верховна Рада більшістю голосів ухвалює рішення про ініціювання процедури імпічменту та включає це питання до порядку денного сесії як невідкладне.

Створення тимчасової слідчої комісії. Для проведення всебічного розслідування парламент формує *тимчасову слідчу комісію*, до складу якої входять:

спеціальний прокурор,

спеціальні слідчі,

народні депутати – представники всіх депутатських фракцій. Комісія протягом шести місяців готує висновки щодо наявності або відсутності в діях Президента ознак державної зради чи іншого злочину.

Рішення про висунення звинувачення. Якщо результати розслідування підтверджують наявність підстав, Верховна Рада ухвалює постанову про звинувачення Президента, за яку повинні проголосувати не менше двох третин депутатів від конституційного складу. Голосування відбувається таємно шляхом подачі бюлетенів.

Судові висновки. Після прийняття рішення про звинувачення парламент звертається до Конституційного Суду України – для перевірки дотримання конституційної процедури імпічменту; до Верховного Суду України – для встановлення наявності в діях Президента складу державної зради або іншого злочину.

Остаточне рішення про усунення Президента. Якщо суди підтвердили законність та обґрунтованість звинувачень, Верховна Рада ухвалює рішення про усунення Президента з поста. Для цього необхідно не менше трьох чвертей голосів народних депутатів від конституційного складу парламенту. Рішення приймається таємним голосуванням і набуває чинності з моменту його оголошення.

Наслідки та припинення процедури імпічменту

Якщо Верховна Рада не підтримала рішення про усунення Президента з посади, процедура вважається припиненою. Голова Верховної Ради України (Перший заступник) оголошує про завершення імпічменту та розпуск тимчасової слідчої комісії. Від імені парламенту він публічно вибачається перед Президентом України у письмовій формі.

Якщо Президент, стосовно якого розпочато процедуру імпічменту, подасть у відставку, ця процедура автоматично припиняється на будь-якому етапі, а відповідні провадження у Верховному та Конституційному судах закриваються.

Таким чином, процедура імпічменту є своєрідним механізмом конституційного самозахисту держави, який запобігає узурпації влади Президентом і водночас унеможливлює його безпідставне усунення. Її багаторівнева структура, від парламентського розслідування до судового контролю, забезпечує баланс політичної доцільності та правової обґрунтованості.

Процес імпічменту можна порівняти з багатоступеневою системою безпеки держави. Якщо Президент порушує Конституцію чи закон, спрацьовує «сигнал тривоги»: більшість парламенту ініціює перевірку, спеціальна комісія проводить «розслідування», а два незалежні суди, Конституційний і Верховний, підтверджують законність дій. Лише після цього Верховна Рада, як «головний арбітр», може ухвалити остаточне рішення про усунення Президента. Це гарантує, що процедура не стане політичним інструментом, а залишатиметься виключно юридичним механізмом конституційної відповідальності.

12.5. Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки і оборони України

Конституційно-правовий статус Ради національної безпеки і оборони України закріплений у статті 107 Конституції України та детально врегульований Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України». Цей орган займає особливе місце в системі державного управління, адже не належить безпосередньо до жодної з трьох гілок влади – законодавчої, виконавчої чи судової, проте є важливою ланкою в механізмі реалізації повноважень Президента України у сфері безпеки та оборони.

РАДА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ відповідно до Конституції України є координаційним

органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України

Рада національної безпеки і оборони України забезпечує узгодженість дій усіх державних структур, відповідальних за захист суверенітету, територіальної цілісності та безпеки держави. Рада національної безпеки і оборони України виступає своєрідним мозковим центром Президента у питаннях стратегічної безпеки, оборони, протидії зовнішнім загрозам і реагування на кризові ситуації. Її діяльність має системний і постійний характер, а рішення мають обов'язкову силу після введення їх у дію указом Президента України.

Важливою особливістю є те, що вона трансформована у єдиний консультативно-дорадчий орган, статус якого прямо визначений у Конституції. Це підкреслює її виняткову роль як інституції, що забезпечує узгодження дій між усіма органами державної влади у сфері безпеки.

Головою Ради національної безпеки і оборони є Президент України, який організовує її роботу, визначає порядок денний засідань і контролює виконання ухвалених рішень.

Формування складу Ради

Персональний склад визначається Президентом України. Членами РНБО за посадою є:

Прем'єр-міністр України;

Міністр оборони України;

Голова Служби безпеки України;

Міністр внутрішніх справ України;

Міністр закордонних справ України.

У засіданнях можуть також брати участь інші посадові особи, наприклад, Голова Верховної Ради України, що забезпечує координацію між законодавчою та виконавчою владою.

Секретар призначається Президентом України і є основною фігурою в організації роботи Ради. Він забезпечує:

підготовку засідань та контроль за виконанням рішень;

координацію між апаратом РНБО та іншими державними структурами;

реалізацію доручень Президента у сфері національної безпеки.

Для практичного забезпечення діяльності створюється *Апарат Ради національної безпеки і оборони України*, який функціонує як адміністративно-аналітична структура. Його положення, структура і штат затверджуються Президентом України.

Основне завдання Ради національної безпеки і оборони України – координація та контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони, як у мирний час, так і в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

До основних функцій належать:

Вироблення стратегічних пропозицій Президенту України щодо внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки.

Координація діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, а також силових структур.

Контроль за реалізацією рішень Президента України у сфері оборони, інформаційної, енергетичної, економічної, екологічної безпеки тощо.

Організація переведення економіки та органів державного управління на функціонування в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Участь у підготовці стратегічних документів – Стратегії національної безпеки, Стратегії воєнної безпеки, Стратегії кібербезпеки тощо.

Також Рада національної безпеки і оборони України розглядає питання, пов’язані з введенням воєнного стану, мобілізацією, оголошенням зон надзвичайної екологічної ситуації та іншими загрозами, що потребують термінового реагування держави.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України приймаються не менш як двома третинами голосів її членів і набувають чинності лише після введення в дію указом Президента України.

Такі рішення мають обов’язковий характер для виконання всіма органами виконавчої влади, силовими структурами, а також посадовими особами, на яких поширюється дія відповідних указів.

У практичному вимірі рішення РНБО часто мають стратегічне значення – вони можуть стосуватися застосування санкцій, реагування на збройну агресію, протидії терористичним загрозам, кібербезпеки чи захисту критичної інфраструктури.

Діяльність *Ради національної безпеки і оборони України* регулюється комплексом нормативно-правових актів, серед яких:

Конституція України (ст. 107);

Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України»;

Закон України «Про національну безпеку України»;

Укази Президента України;

Міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України.

Контроль за діяльністю Ради здійснюється Президентом України, а інформування громадськості – через офіційні джерела, зокрема сайт та офіційні комунікації.

Таким чином, *Раду національної безпеки і оборони України* можна охарактеризувати як центральний стратегічний орган, що забезпечує єдність державної політики у сфері безпеки. Вона поєднує в собі аналітичні, координаційні та контрольні функції, виступаючи сполучною ланкою між Президентом, урядом, силовими структурами та парламентом у питаннях оборони і захисту національних інтересів.

Якщо уявити державу як складну систему безпеки, то Президент є її головним командувачем, а *Раду національної безпеки і оборони України* – це штаб стратегічного управління, який аналізує ризики, розробляє сценарії дій, координує виконавців і контролює виконання поставлених завдань. Без узгодженої роботи цього «штабу» система національної безпеки не могла б ефективно реагувати на сучасні виклики.

12.6. Акти Президента України

У межах своїх повноважень Президент видає ***укази та розпорядження***, що мають підзаконний характер і є обов'язковими для виконання на всій території України.

Укази Президента можуть бути нормативними (загального характеру) або індивідуальними (щодо конкретних осіб чи ситуацій).

Розпорядження мають внутрішньо-організаційний характер і стосуються кадрових або адміністративних питань.

Акти Президента публікуються в офіційних виданнях не пізніше ніж через 15 днів після підписання. У певних випадках укази підлягають контрасигнації – скріпленню підписами Прем'єр-міністра та відповідного міністра.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Президент України (The President of Ukraine)	Глава держави, який представляє країну, виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції та відповідає за реалізацію стратегічного курсу держави.
Інститут Президентства (The Institute of the Presidency)	Система норм конституційного права, які визначають порядок обрання, компетенцію, відповідальність та механізми діяльності Президента як органу державної влади.
Рада національної безпеки і оборони України (National Security and Defense Council of Ukraine)	Координаційний орган при Президентові, який визначає та координує реалізацію державної політики у сфері безпеки і оборони.
Імпічмент (Impeachment)	Особлива, складна та багатоступенева процедура усунення Президента з

	поста в порядку притягнення його до конституційної відповідальності.
Укази та розпорядження Президента (Presidential Decrees and Orders)	Підзаконні акти Президента, обов’язкові для виконання. Укази можуть бути нормативними або індивідуальними, а розпорядження мають внутрішньо-організаційний характер.

ТЕМА 13.
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС УРЯДУ УКРАЇНИ. ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ У СИСТЕМІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

13.1. Поняття та система органів виконавчої влади.

13.2. Кабінет Міністрів України: конституційно-правовий статус.

13.3. Центральні органи виконавчої влади. Державна прикордонна служба України.

13.4. Місцеві органи виконавчої влади.

Ключові слова **(**Keywords**)**

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Кабінет Міністрів України	The Cabinet of Ministers of Ukraine
Конституційно-правовий статус Уряду	Constitutional and legal status of the government
Виконавча влада	Executive power
Центральні органи виконавчої влади	Central executive bodies
Адміністративне підпорядкування	Administrative subordination
Повноваження уряду	Powers of the government
Координація діяльності органів виконавчої влади	Coordination of the activities of executive bodies
Місцеві органи виконавчої влади	Local executive authorities

13.1. Поняття та система органів виконавчої влади

Виконавча влада – це одна з трьох основних гілок державної влади, що має чітко визначене функціональне призначення, власну

систему органів та ієрархічну структуру управління. Вона є ключовим елементом механізму державного управління, забезпечуючи практичну реалізацію законів, рішень і програм державної політики в усіх сферах суспільного життя.

Виконавча влада – це самостійна та незалежна гілка державної влади, головне завдання якої полягає в організації та забезпеченні виконання Конституції України, законів, актів Президента, а також у реалізації державної політики в економічній, соціальній, гуманітарній, екологічній та інших сферах. Вона є практичним інструментом, через який держава впроваджує свої рішення в життя.

Основні ознаки та функції виконавчої влади:

Виконавчо-розпорядчий характер діяльності. Органи виконавчої влади реалізують владні повноваження через видання нормативних і розпорядчих актів, що мають обов'язковий характер для виконання на відповідній території.

Реалізація законів на практиці. Виконавча влада втілює норми законодавства у конкретних управлінських рішеннях, забезпечуючи дієвість правових приписів у реальному житті.

Розпорядча компетенція. Для виконання покладених на неї функцій органи виконавчої влади мають право приймати підзаконні нормативно-правові акти – постанови, розпорядження, накази, інструкції тощо.

Єдність і універсальність. Виконавча влада функціонує на всій території України, здійснюючи управління у всіх сферах суспільного життя. Вона має комплексний і постійний характер, охоплюючи як державний, так і регіональний рівні управління.

Взаємодія та баланс влад. Виконавча гілка влади діє у межах системи стримувань і противаг, взаємодіючи із законодавчою та судовою гілками влади, що гарантує недопущення узурпації влади та зловживань.

Контрольна та координаційна роль. Одним із основних завдань виконавчої влади є спрямування, узгодження та контроль за діяльністю підпорядкованих органів, а також забезпечення належного виконання державних рішень на всіх рівнях.

Таким чином, виконавча влада є центральною ланкою державного механізму, адже саме через її діяльність держава

забезпечує реалізацію своїх функцій, задоволення потреб громадян і стабільність суспільства.

Система органів виконавчої влади в Україні

Система органів виконавчої влади в Україні має трирівневу структуру, побудовану за принципом єдності, ієрархічності та підконтрольності. Вона охоплює вищий, центральний і місцевий рівні.

Вищий рівень

Очолює систему виконавчої влади *Кабінет Міністрів України* (Уряд) – вищий орган у системі виконавчої влади, що забезпечує реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Основні завдання Уряду:

забезпечення державного суверенітету, національної безпеки та обороноздатності;

формування і реалізація соціально-економічної політики;

забезпечення прав і свобод людини та громадянина;

координація діяльності всіх органів виконавчої влади;

прийняття рішень щодо створення, реорганізації або ліквідації органів виконавчої влади за поданням Прем’єр-міністра.

Кабінет Міністрів не лише очолює систему виконавчої влади, а й визначає загальну стратегію державного управління.

Центральний рівень

Цей рівень представлений центральними органами виконавчої влади, до яких належать міністерства, служби, агентства, інспекції, комісії та інші органи. Вони діють на всій території України та підпорядковуються Кабінету Міністрів.

Міністерства відповідають за формування державної політики у відповідних сферах – економіці, освіті, охороні здоров’я, обороні, юстиції тощо. Міністр як політична фігура несе персональну відповідальність за діяльність очолюваного ним відомства та координує підпорядковані органи.

Інші центральні органи виконавчої влади:

Служби – переважно надають адміністративні послуги громадянам (наприклад, Державна міграційна служба України).

Агентства – займаються управлінням об'єктами державної власності чи ресурсами (наприклад, Державне агентство лісових ресурсів України).

Інспекції – виконують контрольно-наглядові функції (наприклад, Державна екологічна інспекція).

Комісії, бюро, інститути – здійснюють спеціальні завдання, передбачені законом.

Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом

До них належать органи, діяльність яких має особливе правове регулювання. Прикладами є Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку. Такі органи мають специфічний порядок призначення керівників і підзвітності.

Місцевий рівень

На місцях виконавчу владу здійснюють місцеві державні адміністрації – в областях, районах, а також у містах Києві та Севастополі.

Основні завдання місцевих державних адміністрацій:

реалізація Конституції, законів, актів Президента та уряду;

забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод громадян;

координація діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади;

виконання державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку.

Місцеві державні адміністрації діють як органи загальної компетенції, тобто виконують широкий спектр управлінських функцій, на відміну від органів спеціальної компетенції (територіальних органів міністерств і відомств), що займаються питаннями певної галузі – освіти, охорони здоров'я, податкової політики тощо.

Виконавча влада в Україні – це цілісна система органів, які забезпечують ефективне функціонування держави. Вона має

багаторівневу структуру, чітко розподілені повноваження і механізми контролю. Її діяльність спрямована на реалізацію законодавчих рішень, забезпечення стабільності, розвитку суспільства та дотримання прав і свобод громадян. Без ефективного функціонування виконавчої влади неможливо досягти реальної дії принципів демократії та верховенства права.

13.2. Кабінет Міністрів України: конституційно-правовий статус

Кабінет Міністрів України – це центральна ланка системи виконавчої влади, яка забезпечує реалізацію державної політики, організовує виконання законів і координує роботу всієї виконавчої вертикалі. Його конституційно-правовий статус визначає особливе місце Уряду в механізмі державної влади, зокрема у взаємовідносинах із Президентом України, Верховною Радою та іншими органами державної влади.

Організація, повноваження і порядок діяльності Уряду визначені Конституцією України та Законом України «Про Кабінет Міністрів України».

Кабінет Міністрів України здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

Конституційно-правовий статус та місце Кабінету Міністрів України в системі влади

Кабінет Міністрів України згідно з Конституцією України є вищим органом у системі органів виконавчої влади, що здійснює керівництво всією виконавчою діяльністю держави. Саме він

формує і проводить внутрішню та зовнішню політику, забезпечує стабільність державного управління та впровадження законодавчих актів у практичну площину.

Основні риси конституційного статусу Уряду:

Керівництво системою виконавчої влади. Кабінет Міністрів очолює всю систему державного управління, координуючи діяльність міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, місцевих адміністрацій та Ради міністрів Автономної Республіки Крим.

Відповідальність і підконтрольність. Кабінет Міністрів є відповідальним перед Президентом України та підконтрольним і підзвітним Верховній Раді України у межах, визначених Конституцією. Це забезпечує баланс гілок влади та взаємну відповідальність.

Правова основа діяльності. Діяльність Уряду базується на Конституції та законах України, актах Президента і постановах Верховної Ради, прийнятих відповідно до Конституції. Таким чином, діяльність Кабінету Міністрів є строго правовою і здійснюється в межах встановлених повноважень.

Механізм здійснення влади. Кабмін реалізує свої функції безпосередньо або через підпорядковані органи, спрямовуючи та контролюючи їхню діяльність. Завдяки цьому виконавча влада діє як єдиний злагоджений механізм.

Принципи діяльності Кабінету Міністрів України:

Діяльність Уряду ґрунтується на низці демократичних і правових засад:

верховенство права та законність;

поділ влади та взаємодія гілок влади;

колегіальність прийняття рішень;

солідарна відповідальність членів Уряду за результати його діяльності;

безперервність функціонування;

відкритість, прозорість і публічність.

Прозорість урядової діяльності забезпечується регулярним інформуванням громадськості, звітуванням перед парламентом та доступом до офіційних актів Уряду.

Склад і порядок формування Кабінету Міністрів України

До складу Кабінету Міністрів входять:

Прем’єр-міністр України;

Перший віце-прем’єр-міністр;

Віце-прем’єр-міністри;

Міністри, які очолюють міністерства.

Міністр є членом Кабінету Міністрів і відповідає за діяльність відповідного міністерства, формування державної політики у закріпленій сфері.

Вимоги до міністрів:

Членами Уряду можуть бути громадяни України, які:

мають право голосу;

володіють державною мовою;

мають вищу освіту.

Не можуть бути призначеними особи з незнятою чи непогашеною судимістю, а також ті, хто протягом останнього року притягувався до адміністративної відповідальності за корупційне правопорушення.

Порядок формування

Формування Кабінету Міністрів здійснюється спільно Верховною Радою та Президентом України, що забезпечує баланс між гілками влади.

Прем’єр-міністр України призначається Верховною Радою за поданням Президента України, який вносить його на основі пропозиції парламентської коаліції.

Міністр оборони і Міністр закордонних справ призначаються Верховною Радою за поданням Президента.

Інші члени Кабінету Міністрів призначаються парламентом за поданням Прем'єр-міністра.

Упродовж одного місяця після формування уряду Прем'єр-міністр подає Програму діяльності Кабінету Міністрів, яка визначає основні напрями політики та розвитку країни. Якщо Верховна Рада схвалює програму більшістю від конституційного складу, уряд отримує річний імунітет від висловлення недовіри.

Припинення повноважень Кабінету Міністрів України

Відставка або припинення повноважень Уряду відбувається у випадках, передбачених Конституцією України та Законом «Про Кабінет Міністрів України».

Підстави припинення повноважень:

Складення повноважень перед новообраною Верховною Радою.

Відставка Прем'єр-міністра України. Її прийняття тягне за собою відставку всього складу Уряду.

Резолюція недовіри, ухвалена парламентом.

Смерть Прем'єр-міністра.

Після відставки або складання повноважень Кабінет Міністрів продовжує виконувати обов'язки до початку роботи новосформованого Уряду, забезпечуючи стабільність державного управління.

Верховна Рада не може розглядати питання про недовіру уряду:

більше одного разу за сесію;

протягом року після схвалення Програми діяльності Кабміну;

ід час останньої сесії парламенту.

Звільнення окремого члена Уряду

Член Кабінету Міністрів може бути звільнений:

за власною заявою;

за поданням Прем'єр-міністра (крім Міністра оборони та Міністра закордонних справ, щодо яких необхідна згода Президента);

за поданням Президента України;

за рішенням Верховної Ради з власної ініціативи.

Функції та повноваження Кабінету Міністрів України

Компетенція Уряду визначена статтею 116 Конституції України та Законом «Про Кабінет Міністрів України».

Основні функції Кабінету Міністрів:

Забезпечення державного суверенітету, економічної самостійності та національної безпеки.

Проведення внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Виконання Конституції, законів, актів Президента України.

Забезпечення прав і свобод громадян.

Проведення бюджетної, фінансової, податкової, цінової політики.

Організація оборони, громадського порядку, боротьби зі злочинністю.

Координація діяльності органів виконавчої влади і контроль за їх роботою.

Повноваження Уряду за напрямами:

Економічна та фінансова політика: розробляє і виконує Державний бюджет, управляє державною власністю, забезпечує стабільність національної валюти.

Соціальна та гуманітарна політика: формує державні програми розвитку освіти, культури, науки, охорони здоров’я.

Зовнішня політика: організовує укладення та виконання міжнародних договорів, представляє державу у міжнародних економічних і політичних структурах.

Організація виконавчої влади: утворює, реорганізовує та ліквідує центральні органи виконавчої влади, призначає їхніх керівників, спрямовує діяльність місцевих адміністрацій, скасовує незаконні акти міністерств і відомств.

Акти Кабінету Міністрів України

Для реалізації своїх повноважень Уряд видає нормативно-правові та організаційно-розпорядчі акти:

ПОСТАНОВИ – акти нормативного характеру, що мають загальнодержавне значення. Вони набирають чинності після офіційного опублікування.

РОЗПОРЯДЖЕННЯ – акти індивідуального або організаційного змісту, які діють з моменту їх прийняття.

Усі ці акти підписує Прем'єр-міністр України, і вони є обов'язковими до виконання на всій території держави.

У разі сумнівів у конституційності актів уряду Президент України може зупинити їх дію з одночасним зверненням до Конституційного Суду України, який ухвалює остаточне рішення щодо їх відповідності Конституції.

Отже, Кабінет Міністрів України – це центральний виконавчий орган, який забезпечує єдність державної політики, керує всією системою виконавчої влади та несе політичну відповідальність перед суспільством і парламентом. Його конституційно-правовий статус гарантує баланс між різними гілками влади, стабільність державного управління і реалізацію принципів демократії, верховенства права та відкритості державної діяльності.

13.3. Центральні органи виконавчої влади. Державна прикордонна служба України.

Центральні органи виконавчої влади посідають провідне місце у системі державного управління, оскільки саме вони забезпечують безпосередню реалізацію державної політики у ключових галузях суспільного життя. Конституційно останні є частиною єдиної системи виконавчої влади, що функціонує під керівництвом Кабінету Міністрів України.

Хоча Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» не містить формального визначення цього поняття, з аналізу його положень випливає, що *центральний орган виконавчої влади – це державний орган, який:*

реалізує державну політику у відповідній галузі чи сфері суспільного життя на всій території України;

здійснює управління у закріпленій сфері діяльності, відповідає за її розвиток і стан;

є підконтрольним та підзвітним Кабінету Міністрів України, а за рішенням уряду – іншому центральному органу виконавчої влади.

Таким чином, вони виступають ланкою, що поєднує стратегічні рішення вищих органів влади з їх практичним втіленням у діяльності державних інституцій та суспільних структур.

Центральні органи виконавчої влади утворюють центральну ланку системи управління, яка забезпечує реалізацію державної політики в масштабах усієї країни.

Міністерства є базовими суб'єктами виконавчої влади на центральному рівні.

МІНІСТЕРСТВО є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України.

Таким чином, вони:

формують державну політику у визначених сферах (економічній, фінансовій, соціальній, оборонній, гуманітарній тощо);

організовують її практичну реалізацію через підпорядковані органи, установи й підприємства;

забезпечують нормативно-правове регулювання у відповідних галузях.

Міністерство очолює міністр, який одночасно є членом Кабінету Міністрів України.

Міністерство у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України видає накази, які підписує міністр.

Міністерство діє за принципом єдиноначальності, що передбачає персональну відповідальність міністра за результати діяльності очолюваного ним органу. Діяльність міністерств базується на принципах законності, прозорості, підзвітності та забезпечення прав людини.

Функції міністерства

Функціональне навантаження міністерства охоплює два основні блоки:

Формування державної політики:

визначення стратегічних цілей та пріоритетів розвитку галузі;

розроблення нормативно-правових актів, концепцій, державних програм;

участь у підготовці проєктів державного бюджету у межах своєї компетенції.

Реалізація державної політики:

забезпечення виконання Конституції, законів України, актів Президента та Кабінету Міністрів;

здійснення виконавчо-розпорядчої та контрольно-наглядової діяльності;

надання адміністративних послуг населенню;

управління державним майном і корпоративними правами держави;

прогнозування соціально-економічного розвитку відповідної сфери.

Повноваження міністра

Міністр України одночасно виступає політичним діячем і керівником органу виконавчої влади. Як член Кабінету Міністрів, він бере участь у формуванні та реалізації загальнодержавної

політики, подає пропозиції до урядових рішень, координує діяльність підпорядкованих органів.

Як керівник міністерства, міністр:

здійснює загальне керівництво міністерством;

визначає його структуру, пріоритети діяльності та напрями розвитку;

затверджує плани роботи та контролює їх виконання;

видає накази та розпорядження, обов’язкові для виконання підлеглими органами;

призначає керівників структурних підрозділів;

представляє міністерство у взаємовідносинах з іншими органами влади.

Накази міністерства, видані в межах його повноважень, є обов'язковими для виконання центральними органами виконавчої влади, їх територіальними органами, місцевими державними адміністраціями, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями всіх форм власності та громадянами.

Інші центральні органи виконавчої влади

До цієї категорії належать служби, агентства, інспекції, комісії та інші органи, які утворюються для виконання конкретних функцій у межах державної політики. Вони не формують політику, а реалізують її на практичному рівні. Типологічно інші центральні органи виконавчої влади поділяються на:

СЛУЖБИ, що надають адміністративні послуги (наприклад, Державна міграційна служба України);

АГЕНТСТВА, що управляють об’єктами державної власності або здійснюють спеціальні господарські функції (наприклад, Державне агентство водних ресурсів України);

ІНСПЕКЦІЇ, що виконують контрольно-наглядові функції за дотриманням законодавства (наприклад, Державна екологічна інспекція України).

Окрему групу становлять *центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом*, які мають особливі повноваження, порядок створення та підзвітності. Вони виконують специфічні завдання у сфері економіки, енергетики, конкурентної політики, державного майна тощо.

До таких органів належать:

Антимонопольний комітет України;

Фонд державного майна України;

Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

Функції та повноваження центральних органів виконавчої влади

Останні відіграють ключову роль у реалізації державної політики, адже саме вони безпосередньо забезпечують функціонування управлінського механізму держави. Їхні *основні функції охоплюють*:

Розроблення та впровадження державної політики: участь у визначенні напрямів розвитку держави, розроблення стратегічних документів, програм, концепцій та планів дій.

Нормотворчу діяльність: підготовку проєктів законів, актів Президента та Кабінету Міністрів, а також видання власних нормативно-правових актів (наказів).

Управлінську діяльність: здійснення державного нагляду та контролю, управління державними підприємствами й об’єктами власності, забезпечення функціонування відповідних галузей.

Міжнародну співпрацю: участь у підготовці міжнародних договорів, укладення міжвідомчих угод, представлення інтересів України у міжнародних організаціях.

Координаційно-контрольну функцію: спрямування діяльності підпорядкованих територіальних органів, контроль за виконанням законів і урядових рішень.

Діяльність центральних органів виконавчої влади координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів, які мають право скасовувати акти підпорядкованих органів у разі їх невідповідності законодавству чи державній політиці.

Державна прикордонна служба України

Адміністрація Державної прикордонної служби України – це центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону України. Діяльність Адміністрації спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ.

За організаційно-правовою формою Адміністрація Державної прикордонної служби України належить до інших центральних органів виконавчої влади, які не є міністерствами, але виконують специфічні управлінські функції у визначеній сфері. Такий статус дозволяє їй здійснювати як адміністративне управління підпорядкованими підрозділами, так і оперативно-службову діяльність у межах компетенції.

Організаційна структура Державної прикордонної служби України є розгалуженою та ієрархічною, що забезпечує ефективне функціонування служби на всій території держави. До її складу входять:

Центральний апарат (Адміністрація) – головний елемент управління, який здійснює координацію, планування та контроль діяльності всіх підрозділів служби.

Територіальні органи – регіональні управління, які організовують охорону визначених ділянок державного кордону.

Морська охорона – спеціалізований підрозділ, який забезпечує охорону морських кордонів та економічної зони.

Органи охорони державного кордону – прикордонні загони, окремі контрольно-пропускні пункти, авіаційні частини, що

безпосередньо здійснюють завдання із охорони державного кордону України.

Розвідувальний орган ДПСУ, який проводить розвідувальну діяльність у сфері прикордонної безпеки.

Підрозділи спеціального призначення, навчальні заклади, науково-дослідні установи та органи забезпечення, які здійснюють підготовку кадрів, науково-аналітичну роботу та матеріально-технічне забезпечення діяльності служби.

Керівництво Державної прикордонної служби України

Керівництво діяльністю ДПСУ здійснює Голова Державної прикордонної служби України, який призначається на посаду Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України. Голова несе персональну відповідальність за виконання покладених на службу завдань, звітує перед Президентом України та Радою національної безпеки і оборони.

Голова має заступників, яких також призначає Президент за його поданням. Серед основних повноважень керівництва – стратегічне планування охорони державного кордону, розроблення нормативних актів у сфері прикордонної безпеки, координація взаємодії з іншими силовими структурами.

Завдання Адміністрації Державної прикордонної служби України:

реалізація державної політики у сфері охорони державного кордону, здійснення управління у сфері охорони державного кордону;

внесення на розгляд Міністра внутрішніх справ пропозицій щодо забезпечення формування державної політики у зазначеній сфері;

участь у розробленні та реалізації загальних принципів правового оформлення і забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

здійснення управління територіальними органами – регіональними управліннями, Морською охороною, органами

охорони державного кордону, органами забезпечення, навчальними закладами та науково-дослідними установами.

Отже, Державна прикордонна служба України є невід'ємним елементом системи державних органів, який поєднує управлінські, оборонні та правоохоронні функції. Її діяльність спрямована на реалізацію державної політики у сфері прикордонної безпеки, захист територіальної цілісності, суверенітету та національних інтересів України.

13.4. Місцеві органи виконавчої влади

Місцеві органи виконавчої влади є важливою ланкою системи державного управління, що забезпечує реалізацію державної політики на місцевому рівні. Вони формують базовий рівень у трирівневій, єдиній та ієрархічно побудованій системі органів виконавчої влади України, виступаючи важливим механізмом зв'язку між центральними державними інституціями та територіальними громадами.

Місцеві державні адміністрації функціонують у областях та районах, а також у містах Києві і Севастополі, виконуючи роль основних представників державної влади на місцях. Вони належать до органів загальної компетенції, тобто реалізують широкий спектр державних повноважень у різних сферах суспільного життя.

Діяльність останніх базується на принципах:

верховенства права та законності;

пріоритету захисту прав і свобод людини;

публічності та прозорості;

відповідальності перед державою і громадянами;

поєднання загальнодержавних і місцевих інтересів.

Органи спеціальної (галузевої та функціональної) компетенції

На місцевому рівні також діють територіальні підрозділи центральних органів виконавчої влади (наприклад, підрозділи органів юстиції, Антимонопольного комітету України тощо).

Вони забезпечують реалізацію спеціалізованих функцій держави – у сфері безпеки, охорони здоров'я, фінансів, екології тощо, перебуваючи у прямому підпорядкуванні центральним органам або змішаному підпорядкуванні, як державному центру, так і місцевій адміністрації.

Призначення, підзвітність і контроль

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України, що підкреслює політико-адміністративний характер цієї посади та забезпечує вертикаль державного управління.

Керівники є відповідальними перед Президентом України, Кабінетом Міністрів України, вищими органами виконавчої влади.

Ці органи реалізують повноваження держави в усіх ключових сферах життєдіяльності суспільства на відповідній території.

Забезпечення законності та захист прав людини:

контроль за виконанням Конституції та законів України;

забезпечення дотримання прав і свобод громадян;

реалізація державної політики щодо біженців та осіб, які потребують додаткового захисту;

співпраця з органами, що здійснюють міграційну політику та політику у сфері громадянства.

Соціально-економічний та культурний розвиток:

реалізація державних і регіональних програм розвитку;

складання та виконання місцевих бюджетів;

формування ресурсних балансів та програм раціонального використання природних, фінансових і трудових ресурсів;

управління державним майном на місцях, сприяння розвитку підприємництва та регуляторної політики.

Організація взаємодії і адміністрування:

співпраця з органами місцевого самоврядування;

виконання делегованих радою повноважень;

надання висновків щодо розміщення підприємств на території;

організація фінансування закладів соціальної сфери, переданих у їх відання.

Голова місцевої державної адміністрації видає розпорядження, обов'язкові для виконання на відповідній території.

Місцеві органи виконавчої влади є важливою складовою механізму державного управління, що поєднує централізований державний контроль і територіальне самоврядування, забезпечуючи реалізацію політики держави в регіонах, захист прав громадян та функціонування ключових сфер життя суспільства.

Військові адміністрації: статус, організація та повноваження

ВІЙСЬКОВІ АДМІНІСТРАЦІЇ – це тимчасові органи державної влади, які створюються на період воєнного стану з метою забезпечення оборони, громадської безпеки, підтримання правопорядку та безперервності управління на відповідних територіях.

Вони діють поряд із військовим командуванням, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, маючи право впроваджувати заходи правового режиму воєнного стану.

У своїй діяльності військові адміністрації керуються Конституцією України та низкою спеціальних законів, серед яких:

Закон України «Про правовий режим воєнного стану»;

Закон України «Про оборону України»;

Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»;

Закон України «Про критичну інфраструктуру»;

інші нормативно-правові акти, що регулюють сферу національної безпеки, оборони та місцевого управління.

Таким чином, військові адміністрації діють на підставі чітко визначеного правового мандата, спрямованого на забезпечення національної безпеки та громадського порядку.

Посади у цих тимчасових органах можуть займати військовослужбовці або представники правоохоронних органів відповідно до переліку, який затверджує Президент України на підставі подання Головнокомандувача Збройних Сил України. Це гарантує належний рівень військового керівництва та дисципліни в умовах особливого періоду.

Військові адміністрації функціонують до моменту відновлення звичайної діяльності органів місцевого самоврядування. Їхні повноваження припиняються в день першого засідання новообраної місцевої ради після скасування воєнного стану.

Управління військовими адміністраціями здійснюється за дворівневою моделлю залежно від змісту завдань:

Обласні військові адміністрації –

з питань оборони та безпеки: керівництво здійснює Об'єднаний оперативний штаб ЗСУ під загальним контролем Генерального штабу;

з інших питань державного управління: контроль з боку Кабінету Міністрів України.

Районні військові адміністрації –

оборона та безпека: контроль здійснюють обласні військові адміністрації;

інші питання: контроль здійснюють Кабінет Міністрів України та обласні державні адміністрації.

Це забезпечує поєднання військового командування та цивільного державного контролю.

Військові адміністрації реалізують компетенцію, притаманну органам місцевих державних адміністрацій і органам місцевого самоврядування, з урахуванням спеціальних воєнних повноважень.

Районні та області органи поєднують повноваження місцевих державних адміністрацій та додаткові повноваження щодо впровадження і забезпечення режиму воєнного стану.

Основні завдання, пов'язані з обороною та мобілізацією:

організація призову громадян на військову службу та альтернативну службу;

підтримка проведення навчальних та мобілізаційних заходів;

оповіщення населення та підприємств щодо мобілізаційних розпоряджень і виклику резервістів.

Військово-цивільні адміністрації

ВІЙСЬКОВО-ЦИВІЛЬНІ АДМІНІСТРАЦІЇ є різновидом військових адміністрацій, які додатково наділяються частиною повноважень органів місцевого самоврядування, що дозволяє їм забезпечувати управління в умовах, коли діяльність місцевих рад неможлива або заблокована.

Додаткові функції:

забезпечення сприяння у доставленні гуманітарної допомоги на окуповані або важкодоступні території.

можливість тимчасового впровадження спеціальних обмежувальних заходів (комендантська година, обмеження переміщення, контроль будівництва, мобілізація ресурсів тощо) – за погодженням з відповідними військовими та безпековими органами.

Таким чином, військові адміністрації є ключовим інструментом забезпечення державного управління та оборони в умовах воєнного стану. Вони тимчасово замінюють місцеві органи влади, гарантують безперервність управління, підтримують правопорядок та організовують оборонні заходи на місцях, діючи в тісній координації з військовим командуванням та центральними органами влади.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Виконавча влада (Executive power)	Самостійна та незалежна гілка державної влади, головне завдання якої – організація та забезпечення виконання Конституції, законів, актів Президента, а також реалізація державної політики.

Кабінет Міністрів України (The Cabinet of Ministers of Ukraine)	Вищий орган у системі органів виконавчої влади, який очолює всю систему державного управління, забезпечує реалізацію внутрішньої та зовнішньої політики.
Центральні органи виконавчої влади (Central Executive Authorities)	Органи, що діють на всій території України, підпорядковуються Уряду та забезпечують безпосередню реалізацію державної політики у відповідних галузях (міністерства, служби, агентства, інспекції).
Міністерство (Ministry)	Центральний орган виконавчої влади, який формує та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених сферах. Міністр є членом Кабінету Міністрів України та несе політичну відповідальність.
Місцеві державні адміністрації (Local government administrations)	Місцеві органи виконавчої влади, що функціонують в областях і районах, забезпечуючи реалізацію політики держави та координацію діяльності територіальних органів центральних органів виконавчої влади.
Адміністрація Державної прикордонної служби України (The Administration of the State Border Guard Service of Ukraine)	Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону України, спрямовується і координується Міністром внутрішніх справ.
Військові адміністрації (Military Administrations)	Тимчасові органи державної влади, що створюються на період воєнного стану з метою

	забезпечення оборони, громадської безпеки та безперервності управління на відповідних територіях.

ТЕМА 14.
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ СУДІВ ТА ПРОКУРАТУРИ. ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД ДОДЕРЖАННЯМ ЗАКОНІВ У ДЕРЖАВНІЙ ПРИКОРДОННІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ

14.1. Роль і місце суду в системі органів державної влади.
14.2. Принципи судоустрою і судочинства.
14.3. Система судоустрою.
14.4. Місцеві суди.
14.5. Апеляційні суди.
14.6. Верховний Суд.
14.7. Загальні положення статусу судді.
14.8. Органи суддівського самоврядування.
14.9. Поняття прокуратури України.
14.10. Конституційні засади діяльності прокуратури в Україні.
14.11. Функції та повноваження прокуратури України.
14.12. Система прокуратури України.
14.13. Прокурорський нагляд за Державною прикордонною службою України.
14.14. Спеціалізована антикорупційна прокуратура.
14.15. Спеціалізована прокуратура у сфері оборони.

Ключові терміни (Keyterms)

УКРАЇНСЬКОЮ	ENGLISH
Судова влада	Judicial power
Прокуратура України	Prosecutor's Office of Ukraine
Організація діяльності судів	Organization of court activities
Прокурорський нагляд	Prosecutorial supervision
Додержання законів	Compliance with laws
Правоохоронна діяльність	Law enforcement activities
Захист прав і свобод людини	Protection of human rights and freedoms
Верховенство права	Rule of law

14.1. Роль і місце суду в системі органів державної влади

Роль і місце суду в системі органів державної влади України визначаються передусім конституційним принципом поділу влади, який є фундаментом сучасного демократичного устрою держави. У цьому контексті судова влада виступає як самостійна, незалежна та неупереджена гілка державної влади, що має забезпечувати верховенство права, дотримання законності та захист прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до статті 6 Конституції України, державна влада в Україні поділяється на три взаємопов'язані, але незалежні між собою гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Такий поділ ґрунтується на ідеї, що жодна з гілок не повинна монополізувати владу, а їх взаємодія має відбуватися в межах системи «стримувань і противаг», яка забезпечує баланс у функціонуванні державного механізму.

Судова влада в Україні є самостійною інституцією, що діє незалежно від впливу інших гілок влади. Її діяльність покликана запобігати зловживанню владою, сприяти стабільності правопорядку та підтриманню демократичних засад функціонування держави.

На відміну від радянської моделі державного управління, яка заперечувала принцип поділу влади та передбачала централізовану владу однієї партії, сучасна українська держава базується на централізовано-сегментній системі органів, у якій чітко визначені повноваження кожної гілки. Це створює умови для їх взаємодії на основі правової рівноваги, підзвітності та взаємного контролю.

Органи судової влади представлені системою судів, які створюються відповідно до закону для здійснення правосуддя у визначених формах судочинства – цивільного, кримінального, адміністративного та господарського. Усі суди, незалежно від юрисдикції чи інстанції, об'єднані у єдину судову систему, яка діє за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності.

Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Особи, які привласнили функції суду, несуть відповідальність, установлену законом.

Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.

В Україні заборонено створення надзвичайних або особливих судів. Утворення, реорганізація чи ліквідація судів здійснюється виключно законом, проєкт якого вносить Президент України після консультацій із Вищою радою правосуддя.

Суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Верховний Суд є найвищою судовою інстанцією, що забезпечує єдність судової практики, формує правові позиції та виступає гарантом однакового застосування законів судами нижчих рівнів.

Суддям гарантується єдиний правовий статус, незалежність у прийнятті рішень, недоторканність і захист від будь-якого незаконного впливу, незалежно від місця суду в системі чи адміністративної посади.

Основною функцією судової влади є ***здійснення правосуддя*** – особливої форми державної діяльності, спрямованої на захист прав, свобод і законних інтересів громадян, а також на забезпечення виконання Конституції та законів України.

Суд, діючи від імені держави, має виключне право вирішувати юридично значущі спори, відновлювати порушені права та застосовувати санкції до правопорушників. Жоден інший орган державної влади не має таких повноважень.

Правосуддя здійснюється виключно в рамках процесуальних форм судочинства, визначених законом, що гарантує законність і неупередженість судових рішень.

Судова влада виконує ***захисну функцію***, забезпечуючи реальний механізм захисту прав і свобод людини. Суд є основним юридичним гарантом від свавілля чи неправомірних дій з боку державних органів, посадових осіб або інших суб’єктів права.

Водночас судова влада виконує ***охоронну (профілактичну) функцію***, спрямовану на запобігання правопорушенням через невідворотність юридичної відповідальності та зміцнення довіри до правосуддя.

Рішення судів мають примусовий і зобов'язуючий характер, а їх невиконання тягне юридичну відповідальність.

Однією з найважливіших ролей судової влади є *контроль за законністю рішень законодавчої та виконавчої гілок влади*. Суд виступає інструментом правового контролю, запобігаючи перевищенню повноважень іншими органами влади.

Зокрема, суди мають повноваження оцінювати *відповідність актів Конституції та законам*, що є елементом системи стримувань і противаг. Ця функція має також обмежувальний характер, адже саме судова влада здатна забезпечити дотримання принципу законності всіма суб'єктами державного управління.

Судова влада має низку унікальних характеристик, що відрізняють її від інших гілок влади:

Виключність – лише суди можуть здійснювати правосуддя і ухвалювати рішення, що мають силу державного акта.

Легітимність – діяльність судів спирається на довіру суспільства, а обов'язковість виконання судових рішень є показником поваги до верховенства права.

Ситуативність – суд діє лише за зверненням суб'єктів права і не може розпочати процес за власною ініціативою.

Отже, судова влада є не просто окремою гілкою державної влади, а центральною ланкою механізму правової держави, яка забезпечує реалізацію принципу верховенства права, гарантує дотримання прав і свобод громадян, контролює законність дій органів влади та підтримує баланс у системі державного управління.

Суд виступає арбітром, гарантом конституційності та стабільності державного ладу, а також невід'ємним елементом демократичного суспільства, де справедливість і право мають вищу силу за політичну доцільність.

14.2. Принципи судоустрою і судочинства

Судоустрій України формується на засадах територіальності, спеціалізації та інстанційності, що визначають

організаційну побудову, структуру, підсудність і компетенцію судів. Ці принципи забезпечують єдність судової системи, послідовність здійснення правосуддя та ефективну реалізацію конституційного права кожного громадянина на судовий захист.

Відповідно до Конституції України, усі суди в державі утворюють єдину систему судоустрою, що функціонує на засадах законності, незалежності суддів і єдності судової практики. При цьому створення надзвичайних чи особливих судів прямо забороняється, адже воно суперечить принципу правової визначеності та загрожує стабільності судової системи.

Принцип територіальності є однією з базових засад організації судової влади, яка визначає просторові межі діяльності судів різних рівнів та забезпечує рівний доступ громадян до правосуддя.

Його зміст полягає у тому, що кожен суд має чітко визначену *територіальну юрисдикцію*, у межах якої він здійснює правосуддя. Це дозволяє впорядкувати розміщення судових органів на території держави, створити зручну систему доступу до суду та уникнути дублювання функцій між судами різних регіонів.

Визначення меж територіальної підсудності є важливою умовою функціонування суду. Воно закріплюється у відповідних законодавчих актах і враховує адміністративно-територіальний устрій України. Територіальна структура судів узгоджується з поділом держави на області, райони, міста, що дає змогу органам судової влади працювати в тісній взаємодії з місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування.

Принцип спеціалізації визначає внутрішню структуру судової системи, спрямовану на підвищення якості та ефективності розгляду справ різних категорій.

Його сутність полягає у тому, що судова система будується з урахуванням *характеру правових відносин та особливостей предмета спору*, тобто певні категорії справ розглядають суди, які мають спеціальну компетенцію. Це сприяє формуванню професійної експертизи, глибшому розумінню специфіки правових питань і забезпеченню більш обґрунтованих судових рішень.

Суди спеціалізуються на розгляді ***цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення***.

У випадках, визначених законом, а також за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ.

До спеціалізованих судів належать, зокрема, *Вищий антикорупційний суд та Вищий суд з питань інтелектуальної власності*, створені для розгляду справ у відповідних сферах суспільних відносин. Їхня діяльність спрямована на забезпечення фахового підходу до вирішення складних правових питань, що вимагають спеціальних знань.

Окрім того, з 02.10.2025 набирає чинності Закон України «Про утворення Спеціалізованого окружного адміністративного суду та Спеціалізованого апеляційного адміністративного суду».

Цим Законом передбачено створення двох спеціалізованих адміністративних судів вищого рівня:

Спеціалізованого окружного адміністративного суду;

Спеціалізованого апеляційного адміністративного суду.

Юрисдикція зазначених спеціалізованих судів поширюватиметься на всю територію України.

Цим Законом внесено зміни, зокрема, до *Кодексу адміністративного судочинства України*, якими визначено, що до підсудності Спеціалізованого окружного адміністративного суду належатимуть справи, пов’язані з:

оскарженням актів, дій чи бездіяльності Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Національного банку України або інших органів державної влади, повноваження яких поширюються на всю Україну (за винятками, визначеними Кодексом);

здійсненням державного регулювання, нагляду та контролю у сфері медіа;

питаннями скасування реєстрації чи заборони політичних партій;

оскарженням рішень конкурсних комісій щодо призначення на окремі посади (зокрема керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, директорів НАБУ, Бюро економічної безпеки тощо);

оскарженням дій, актів чи бездіяльності органів, які здійснюють дисциплінарні провадження стосовно прокурорів;

позовами Антимонопольного комітету України у справах про державну допомогу суб'єктам господарювання.

Спеціалізований апеляційний адміністративний суд виконуватиме функції суду апеляційної інстанції та розглядатиме апеляційні скарги на рішення, ухвалені Спеціалізованим окружним адміністративним судом.

Принцип спеціалізації поширюється також і на внутрішню організацію судів. У межах одного суду судді можуть спеціалізуватися за видами судочинства або категоріями справ (наприклад, кримінальні справи щодо неповнолітніх тощо). Такий підхід дозволяє підвищити професійний рівень суддівського корпусу та забезпечити більшу ефективність судового процесу.

У результаті спеціалізація сприяє не лише підвищенню якості правосуддя, а й утвердженню довіри до судової системи, адже забезпечує об'єктивний і компетентний розгляд справ.

Принцип інстанційності є основоположним у забезпеченні законності, справедливості та послідовності у здійсненні правосуддя. Він створює механізм перевірки й виправлення судових помилок, а також сприяє формуванню єдиної судової практики в державі.

Згідно з цим принципом, судова система України має *інстанційну будову*, тобто складається з кількох рівнів (інстанцій), кожен з яких виконує окрему функцію:

Місцеві суди – суди першої інстанції, які безпосередньо розглядають справи по суті.

Апеляційні суди – переглядають рішення місцевих судів у разі їх оскарження, перевіряючи правильність застосування норм матеріального та процесуального права.

Верховний Суд – найвищий судовий орган, який здійснює касаційний перегляд судових рішень, забезпечує сталість і єдність

судової практики та може виступати судом першої або апеляційної інстанції у випадках, визначених законом.

Принцип інстанційності гарантує кожному учаснику процесу право на перегляд судового рішення вищою інстанцією, що є одним із базових елементів права на справедливий суд, закріпленого в Конституції України та Європейській конвенції з прав людини.

Завдяки інстанційній побудові судової системи забезпечується єдність тлумачення права, удосконалюється судова практика, а також підвищується довіра суспільства до судової влади як до незалежного й ефективного інституту.

Принципи судочинства, або функціональні принципи судової влади – це фундаментальні правові засади, що регулюють відносини, які виникають у процесі здійснення правосуддя в межах розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних та справ про адміністративні правопорушення.

На відміну від спеціальних принципів, які притаманні окремим видам судочинства (наприклад, лише кримінальному чи адміністративному процесу), функціональні принципи мають універсальний характер. Вони визначають загальні правила діяльності судів, забезпечують єдність судової системи, гарантують неупереджене правосуддя та реалізацію основоположних прав і свобод людини.

Конституція України є фундаментом для побудови системи принципів судочинства. Згідно зі статтею 129 Основного Закону, ***основні засади судочинства*** в Україні охоплюють такі положення:

Рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом. Кожен учасник процесу має рівні права та обов’язки, незалежно від раси, мови, національності, соціального походження, релігійних чи політичних переконань, майнового стану або будь-яких інших ознак. Суд зобов’язаний забезпечити рівні можливості для всіх сторін у наданні доказів, висловленні позицій і здійсненні захисту своїх прав.

Забезпечення доведеності вини. Особа може бути визнана винною лише за умови доведення її вини в установленому законом порядку. Цей принцип запобігає свавільному притягненню до відповідальності та гарантує презумпцію невинуватості.

Змагальність сторін і свобода в наданні доказів. Судовий процес побудований на активній участі сторін, які мають право самостійно подавати докази, обґрунтовувати свої доводи та спростовувати позицію опонента. Суд виступає арбітром, що забезпечує дотримання рівних умов для сторін та об'єктивність розгляду справи.

Підтримання публічного обвинувачення прокурором. Функція підтримання державного обвинувачення покладається на прокурора, який діє від імені держави з метою забезпечення законності, правопорядку та захисту суспільних інтересів.

Забезпечення права на захист. Кожен обвинувачений має право на захист, у тому числі на отримання професійної правової допомоги. Суд повинен створити умови для реалізації цього права, що є невід'ємним елементом справедливого судового розгляду.

Відкритість та гласність судового процесу. Відкритість судових засідань сприяє прозорості судочинства та довірі суспільства до судової влади. Фіксування процесу технічними засобами гарантує точність і контроль за дотриманням законності. Закриті засідання допускаються лише у виняткових випадках, передбачених законом (наприклад, для захисту державної таємниці чи неповнолітніх).

Розгляд справи у розумні строки. Суд зобов'язаний забезпечити оперативний розгляд справи без невиправданих затримок. Надмірне затягування процесу порушує право особи на ефективний захист і суперечить принципам верховенства права.

Право на апеляційний і касаційний перегляд. Гарантія можливості оскарження судового рішення забезпечує виправлення можливих судових помилок і сприяє підвищенню якості правосуддя.

Обов'язковість судового рішення. Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими для виконання всіма органами державної влади, юридичними та фізичними особами. Їх невиконання тягне юридичну відповідальність.

Інші функціональні принципи судової влади

Окрім зазначених положень Закон України «Про судоустрій і статус суддів» виділяє *низку додаткових принципів, що забезпечують належне функціонування правосуддя:*

Державна мова судочинства. Судочинство в Україні здійснюється українською мовою. Разом з тим учасникам процесу гарантується право користуватися рідною мовою або мовою, якою вони володіють, із забезпеченням перекладу.

Колегіальний та одноособовий розгляд справ. Залежно від категорії справ, судочинство може здійснюватися одноособово суддею, колегією суддів або судом присяжних. Такий підхід забезпечує гнучкість та об'єктивність судового процесу.

Участь народу в здійсненні правосуддя. Народ бере участь у здійсненні правосуддя через інститут присяжних, що є проявом демократичної природи судової влади та сприяє її суспільній легітимності.

Презумпція невинуватості. Кожна особа вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в суді. Цей принцип поширюється також на іноземців та осіб без громадянства.

Поряд із функціональними, важливе значення мають *інституціональні принципи*, що визначають місце судової влади у системі поділу влади, її незалежність і взаємодію з іншими державними інститутами. До них належать:

Верховенство права. Суд, здійснюючи правосуддя, керується принципом верховенства права, який є основою демократичної правової держави. Це передбачає пріоритет прав людини, справедливості та правової визначеності.

Законність. Судді діють виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачений Конституцією і законами України.

Здійснення судової влади лише судами. Жоден інший орган чи посадова особа не може перебирати на себе функції правосуддя.

Доступність, незалежність і самостійність судової влади. Судова влада є самостійною гілкою влади. Судді незалежні у своїй діяльності, захищені від незаконного втручання, мають гарантії недоторканності та стабільності. Фінансування судів здійснюється з Державного бюджету України, що виключає залежність від інших органів влади.

Безсторонність (неупередженість). Суддя повинен бути незалежним від політичних, економічних чи особистих впливів.

Рішення мають ґрунтуватися виключно на законі та доказах, досліджених у судовому засіданні.

Паритетність сторін. Усі сторони процесу мають рівні права щодо представлення доказів, висловлення позицій та оскарження рішень.

Справедливість. Справедливість є ключовою метою діяльності судової влади. Суд покликаний гарантувати захист прав людини, відновлення порушених свобод і довіру громадян до правосуддя.

Таким чином, принципи судочинства та інституціональні засади судової влади є системоутворюючими елементами механізму правосуддя в Україні. Вони забезпечують верховенство права, законність, незалежність суду та справедливий розгляд справ, що становить основу демократичної та правової держави.

14.3. Система судоустрою

Судова система України являє собою цілісну, ієрархічно вибудовану структуру, яка забезпечує реалізацію судової влади, захист прав і свобод людини, а також дотримання принципу верховенства права. Вона складається з кількох рівнів судів, кожен з яких виконує визначені законом функції та має відповідну компетенцію.

Місцеві суди – основна ланка судової системи

Місцеві суди становлять базовий рівень судової системи та є судами першої інстанції, тобто саме вони здійснюють розгляд більшості судових справ по суті.

Функції: розгляд цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення, віднесених до їхньої юрисдикції.

Види місцевих судів:

Місцеві загальні суди: створюються в одному або кількох районах, районах у містах чи в поєднанні району та міста. Розглядають кримінальні, цивільні справи, деякі адміністративні

справи (в порядку Кодексу адміністративного судочинства України) та справи про адміністративні правопорушення.

Слідчі судді: із числа суддів місцевих загальних судів обираються судді, які виконують функції судового контролю у кримінальному провадженні (надають дозволи на проведення слідчих дій, розглядають скарги на дії органів досудового розслідування тощо).

Місцеві господарські суди (окружні господарські суди): здійснюють розгляд спорів між суб'єктами господарювання.

Місцеві адміністративні суди (окружні адміністративні суди): вирішують спори між фізичними чи юридичними особами та органами державної влади, посадовими чи службовими особами щодо правомірності їхніх рішень, дій або бездіяльності.

Апеляційні суди (суди другої інстанції)

Апеляційні суди займають проміжну ланку між судами першої інстанції та Верховним Судом.

Основною функцією є перегляд судових рішень місцевих судів у апеляційному порядку. У передбачених законом випадках апеляційний суд може виступати як суд першої інстанції, наприклад, у справах підвищеної складності чи суспільної важливості. У складі апеляційних судів можуть утворюватися судові палати, які спеціалізуються на розгляді окремих категорій справ (цивільних, кримінальних; у апеляційних господарських судах – справ про банкрутство, корпоративних спорів тощо).

Роль апеляції: забезпечення можливості виправлення помилок суду першої інстанції, контроль за правильним застосуванням норм права та гарантування права на справедливий суд.

Вищі спеціалізовані суди як елемент судової спеціалізації

Вищі спеціалізовані суди створюються для розгляду окремих категорій справ, що вимагають поглибленої галузевої компетентності. З метою забезпечення ефективності та якості судочинства у сферах, де потрібні спеціальні знання. Функціями цих судів є розгляд певних категорій справ як суди першої інстанції; формування сталої практики у своїй спеціалізації.

Наразі в Україні діє *Вищий антикорупційний суд,* який здійснює розгляд кримінальних справ, пов'язаних із корупційними правопорушеннями високопосадовців. Вищий суд з питань інтелектуальної власності, який розглядає спори у сфері авторського права, патентного законодавства тощо, створено, але не здійснює правосуддя у зв'язку із непроведенням конкурсу на посади суддів.

Крім зазначених, з 2025 року законодавством передбачено створення *Спеціалізованого окружного адміністративного суду та Спеціалізованого апеляційного адміністративного суду,* юрисдикція яких поширюватиметься на всю територію України.

Верховний Суд – найвищий судовий орган

Верховний Суд є завершальною ланкою судової системи та виконує роль гаранта єдності судової практики. Верховний Суд здійснює касаційний перегляд рішень судів нижчих інстанцій; забезпечує єдність та сталість судової практики; у визначених законом випадках може діяти як суд апеляційної інстанції (наприклад, у справах щодо виборів чи рішень парламенту).

Структура Верховного Суду є дворівневою. До складу Суду входять касаційні суди за видами судочинства (цивільний, кримінальний, господарський, адміністративний). Окремо функціонує Велика Палата Верховного Суду, яка забезпечує однакове застосування норм права всіма касаційними судами.

Таким чином, єдина система судоустрою України побудована за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності, що забезпечує ефективність, справедливість і прозорість судової влади. Її функціонування спрямоване на реалізацію конституційного принципу верховенства права, захист прав і свобод людини та підтримання стабільності правопорядку в державі.

14.4. Місцеві суди

Місцеві суди становлять базову ланку єдиної системи судоустрою України та здійснюють розгляд справ як суди першої інстанції. Їх організація, структура та компетенція визначаються Конституцією України, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальними кодексами.

До місцевих судів належать:

місцеві загальні суди – це окружні суди, що утворюються в межах одного або кількох адміністративно-територіальних утворень: районів, районів у містах, окремих міст або об'єднань районів і міст. Вони здійснюють розгляд більшості категорій справ, визначених процесуальним законодавством;

місцеві господарські суди – окружні господарські суди, до юрисдикції яких належать спори, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, передбачені законом;

місцеві адміністративні суди – окружні адміністративні суди та інші суди, створені для розгляду справ адміністративної юрисдикції відповідно до процесуального законодавства.

Місцевий суд формується із суддів, які входять до його складу. З числа цих суддів призначається голова суду, а у визначених законом випадках – його заступник або заступники. Голова суду організовує діяльність суду, координує розподіл справ, забезпечує ефективну роботу апарату суду та дотримання встановлених процедур.

У межах місцевих загальних судів діє інститут слідчих суддів, які здійснюють судовий контроль у кримінальному провадженні. Вони забезпечують дотримання прав, свобод і законних інтересів осіб під час досудового розслідування, розглядаючи клопотання сторін щодо проведення слідчих (розшукових) дій, обрання запобіжних заходів, санкціонування тимчасових обмежень тощо.

Кількість слідчих суддів визначається зборами суддів кожного окремого суду, виходячи з обсягу навантаження та специфіки діяльності. Обрання таких суддів відбувається також зборами суддів – на підставі пропозиції голови суду або будь-якого судді, якщо

пропозиція голови не була підтримана. Повноваження слідчого судді надаються на строк до трьох років, із можливістю повторного переобрання. До моменту обрання нового слідчого судді ці функції виконує найстарший за віком суддя даного суду.

Слідчий суддя не звільняється від виконання обов'язків судді першої інстанції, однак його діяльність у сфері судового контролю враховується під час розподілу справ і має пріоритетне значення.

Місцевий суд виступає судом першої інстанції, який здійснює правосуддя у межах, встановлених процесуальним законодавством.

Зокрема, *місцеві загальні суди розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення*;

Місцеві господарські суди – спори, що виникають із господарських правовідносин, та інші справи, віднесені законом до їх компетенції;

Місцеві адміністративні суди – адміністративні спори, пов'язані з оскарженням дій чи рішень органів влади, їх посадових осіб або інших суб'єктів владних повноважень.

Порядок розгляду окремих категорій справ, а також межі юрисдикції місцевих судів визначаються відповідними процесуальними кодексами України.

Суддя місцевого суду реалізує повноваження щодо здійснення правосуддя у межах компетенції, передбаченої законом. Він розглядає справи у цивільному, кримінальному, господарському або адміністративному провадженні, ухвалює рішення, постанови й інші процесуальні акти. Крім того, суддя може виконувати додаткові повноваження, встановлені спеціальними нормативно-правовими актами, зокрема – брати участь у діяльності органів суддівського самоврядування, комісій чи робочих груп, пов'язаних із забезпеченням функціонування судової системи.

14.5. Апеляційні суди

Апеляційні суди посідають проміжне місце у системі судоустрою України, забезпечуючи перевірку законності й обґрунтованості судових рішень місцевих судів. Основне їхнє завдання полягає у здійсненні правосуддя в апеляційному порядку, тобто перегляді рішень судів першої інстанції, що ще не набрали законної сили.

У передбачених процесуальним законодавством випадках апеляційні суди можуть діяти і як суди першої інстанції, зокрема розглядати певні категорії цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Залежно від спеціалізації, у системі судоустрою діють кілька видів апеляційних судів:

Апеляційні суди – розглядають цивільні, кримінальні справи та справи про адміністративні правопорушення. Такі суди утворюються в межах апеляційних округів, що охоплюють певні адміністративно-територіальні одиниці.

Апеляційні господарські суди – здійснюють перегляд рішень місцевих господарських судів у справах, що виникають із господарських правовідносин.

Апеляційні адміністративні суди – розглядають апеляційні скарги на рішення місцевих адміністративних судів у справах адміністративної юрисдикції, тобто спорах між громадянами та суб’єктами владних повноважень.

Кожен апеляційний суд утворюється законом у межах відповідного апеляційного округу, що гарантує територіальну визначеність юрисдикції та рівний доступ громадян до правосуддя.

У структурі апеляційного суду можуть створюватися судові палати, які спеціалізуються на розгляді окремих категорій справ. Судову палату очолює секретар судової палати, який обирається з числа суддів цього суду строком на три роки.

Рішення про утворення судових палат, визначення їх складу та обрання секретарів приймаються зборами суддів апеляційного суду на підставі пропозиції голови суду.

Апеляційний суд здійснює свої функції відповідно до процесуального законодавства та має такі основні повноваження:

Здійснює правосуддя шляхом перегляду судових рішень у порядку апеляційного провадження.

Аналізує судову статистику, узагальнює практику розгляду справ, готує аналітичні матеріали для удосконалення судової діяльності.

Надає методичну допомогу місцевим судам щодо правильного застосування норм матеріального і процесуального права.

Здійснює інші повноваження, передбачені законом, у тому числі щодо забезпечення єдності судової практики та підвищення ефективності судочинства.

Таким чином, апеляційні суди виконують не лише функцію перегляду судових рішень, але й мають методично-координаційну роль у відносинах із судами нижчої інстанції.

Посаду судді апеляційного суду може обіймати особа, яка відповідає загальним вимогам до кандидатів на посаду судді та успішно пройшла кваліфікаційне оцінювання, що підтвердило її професійну компетентність і здатність здійснювати правосуддя на рівні апеляційної інстанції.

Крім того, *кандидат повинен відповідати принаймні одній із таких вимог:*

Мати стаж роботи суддею не менше п’яти років.

Мати науковий ступінь у галузі права та не менше семи років наукової діяльності у цій сфері.

Мати досвід адвокатської діяльності протягом щонайменше семи років, зокрема у сфері судового представництва або захисту від кримінального обвинувачення.

Мати сукупний професійний стаж (суддівський, науковий або адвокатський) не менше семи років.

Суддя апеляційного суду здійснює правосуддя відповідно до процесуального закону, бере участь у розгляді справ колегіально або

одноособово (у випадках, визначених законом), а також виконує інші повноваження, пов’язані з організацією судової діяльності.

14.6. Верховний Суд

Верховний Суд посідає центральне місце в системі судоустрою України, виступаючи її найвищою судовою інстанцією. Його діяльність спрямована на забезпечення стабільності, послідовності та єдності судової практики, що є ключовим чинником формування правової визначеності та довіри до правосуддя. Функціонування цього органу регламентується процесуальним законодавством, яке визначає порядок реалізації його повноважень.

До основних функцій Верховного Суду належать здійснення правосуддя в касаційному порядку, а також у певних випадках – у статусі суду першої або апеляційної інстанції. Крім того, Суд здійснює аналітичну діяльність, зокрема аналізує судову статистику, узагальнює судову практику та формує відповідні висновки, які мають методичне значення для судів нижчих інстанцій.

Верховний Суд також виконує консультативно-правову функцію, надаючи висновки щодо проєктів законодавчих актів, що стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, механізмів виконання судових рішень та інших питань, пов’язаних із функціонуванням судової системи. Важливою є його роль у конституційно-правових відносинах, зокрема у випадках, коли Верховна Рада України звертається за висновком щодо наявності у діях Президента України ознак державної зради чи іншого злочину, або щодо неможливості виконання ним своїх повноважень за станом здоров’я.

Крім того, *Верховний Суд має право звернення до Конституційного Суду України щодо перевірки конституційності нормативно-правових актів чи офіційного тлумачення положень Конституції України*.

Особливе значення має *функція забезпечення єдності судової практики* – у тому числі між судами різних спеціалізацій – шляхом вироблення узагальнених правових позицій.

Серед інших функцій варто відзначити методичне забезпечення діяльності апеляційних і місцевих судів, управління об’єктами державної власності, що належать до сфери управління Верховного Суду, а також виконання інших завдань, передбачених чинним законодавством.

Організаційна структура Верховного Суду побудована відповідно до принципу спеціалізації. У його складі функціонують: Велика Палата Верховного Суду, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд і Касаційний цивільний суд. Такий поділ сприяє ефективному розгляду справ різних категорій з урахуванням специфіки відповідної галузі права.

Кожен із касаційних судів об’єднує суддів певної спеціалізації, а в їх структурі створюються судові палати, які розглядають конкретні види справ відповідно до напрямів діяльності суддів.

Вимоги до кандидатів на посаду судді Верховного Суду передбачають високий рівень професійної та наукової компетентності. Суддею може бути особа, яка відповідає загальним вимогам до кандидатів на суддівські посади, успішно пройшла кваліфікаційне оцінювання та має щонайменше десятирічний досвід роботи у сфері правосуддя, юридичної науки або адвокатської діяльності. Такий підхід гарантує високий професійний рівень суддівського корпусу найвищої судової інстанції.

Суддя Верховного Суду здійснює правосуддя відповідно до процесуального закону, бере участь у засіданнях Пленуму, у зборі та аналізі судової практики, а також у роботі зборів суддів відповідного касаційного суду. Його діяльність поєднує елементи правозастосування, аналітики та організаційного управління у межах судової системи.

Керівництво діяльністю Верховного Суду здійснює Голова Верховного Суду, який обирається Пленумом Суду з числа його суддів шляхом таємного голосування. Такий механізм обрання покликаний забезпечити незалежність цієї посади від політичних чи адміністративних впливів.

Голова Верховного Суду виконує представницькі, організаційні та адміністративні функції. Він представляє Суд у відносинах з державними органами, органами місцевого

самоврядування, міжнародними судовими інституціями, а також у відносинах з юридичними та фізичними особами. До його компетенції належить скликання Пленуму Верховного Суду, формування порядку денного, головування на засіданнях та ініціювання розгляду кадрових питань, зокрема щодо секретаря Пленуму.

Важливою складовою діяльності Голови є контроль за ефективністю роботи апарату Верховного Суду. Він бере участь у призначенні керівника апарату та його першого заступника, а також має право ініціювати застосування заохочень або дисциплінарних стягнень щодо зазначених посадових осіб.

Голова Верховного Суду звітує перед Пленумом про результати діяльності Суду, видає накази та розпорядження з питань, що належать до його адміністративної компетенції, та входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою. У разі його відсутності адміністративні повноваження передаються заступнику Голови, а за його відсутності – судді з найбільшим стажем роботи у Верховному Суді.

Інституційне становище Верховного Суду є ключовим елементом у системі реалізації принципу верховенства права в Україні. Його діяльність спрямована не лише на вирішення конкретних справ, але й на формування усталеної судової практики, що виступає орієнтиром для інших судів. Через узагальнення судової практики та вироблення правових позицій Верховний Суд забезпечує єдність правозастосування, що є основою стабільності судової системи та гарантією передбачуваності правових рішень.

Відтак, Верховний Суд не лише реалізує свої процесуальні функції, а й виконує роль концептуального центру розвитку національної судової доктрини, формуючи основи правової політики у сфері правосуддя.

14.7. Загальні положення статусу судді

Незалежність судді є одним із базових принципів правосуддя, що забезпечує об’єктивність, неупередженість і справедливість

судового розгляду. Вона полягає у відсутності будь-якого незаконного впливу, тиску чи втручання у діяльність судді під час здійснення ним своїх повноважень. Суддя ухвалює рішення виключно на підставі Конституції України, законів та принципу верховенства права, що виключає можливість підпорядкування будь-яким політичним, адміністративним чи корпоративним інтересам.

Заборона втручання у діяльність судді має імперативний характер, а порушення цього принципу тягне за собою юридичну відповідальність. Суддя не зобов'язаний надавати пояснення щодо суті справ, які перебувають у його провадженні, за винятком випадків, передбачених законом. У разі спроби втручання у здійснення правосуддя суддя має обов'язок повідомити про це Вищу раду правосуддя та Генерального прокурора.

Незалежність судді гарантується системою правових, організаційних і матеріальних засобів, серед яких – особливий порядок призначення, притягнення до відповідальності, звільнення та припинення повноважень; недоторканність і суддівський імунітет; незмінюваність; порядок здійснення правосуддя, визначений процесуальним законом; таємниця ухвалення судових рішень; належне фінансування та матеріальне забезпечення; функціонування органів суддівського самоврядування; а також наявність ефективних механізмів особистої безпеки судді та членів його сім'ї.

Важливою гарантією незалежності є заборона на звуження обсягу встановлених Конституцією гарантій при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних. Це положення забезпечує стабільність правового статусу суддів і неможливість зниження рівня їх правового захисту.

Недоторканність судді виступає складовою частиною його незалежності та передбачає особливий порядок притягнення судді до кримінальної або адміністративної відповідальності. Суддя не може бути затриманий, арештований чи утримуваний під вартою без згоди Вищої ради правосуддя, за винятком випадків затримання під час або безпосередньо після вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

Суддя не підлягає відповідальності за ухвалене ним судове рішення, за винятком випадків, коли йдеться про вчинення злочину

або дисциплінарного проступку. У разі затримання судді з будь-якої причини він має бути негайно звільнений після встановлення особи, окрім випадків, коли існує санкція Вищої ради правосуддя або наявні підстави, пов'язані з тяжким злочином.

Особливий порядок застосовується також щодо повідомлення судді про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, яке може бути здійснене лише Генеральним прокурором або його заступником. Тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя допускається лише за рішенням Вищої ради правосуддя на підставі обґрунтованого клопотання Генерального прокурора.

Встановлено й процесуальні гарантії об'єктивності під час кримінального провадження стосовно судді: такі справи не можуть розглядатися судом, у якому обвинувачений обіймає або обіймав посаду судді. Це виключає потенційний конфлікт інтересів та забезпечує довіру до судового процесу.

За шкоду, завдану судом у процесі здійснення правосуддя, відповідає держава в порядку, визначеному законом, що підкреслює відповідальність держави за функціонування судової влади як єдиного цілого.

Усі судді в Україні мають ***єдиний правовий статус***, незалежно від рівня суду, в якому вони здійснюють правосуддя, або адміністративної посади, яку обіймають. Суддя гарантує собі перебування на посаді до досягнення 65-річного віку, за винятком випадків звільнення або припинення повноважень, передбачених Конституцією та законом.

Принцип незмінюваності означає, що переведення судді до іншого суду можливе лише за його згодою, за винятком випадків реорганізації чи ліквідації суду.

Суддівська посада є ***несумісною з діяльністю*** в органах державної влади чи місцевого самоврядування, наявністю представницького мандату, а також з будь-якими видами оплачуваної роботи, крім викладацької, наукової або творчої. Забороняється участь суддів у політичних партіях, акціях, мітингах чи страйках, що забезпечує політичну нейтральність судової влади.

З метою запобігання конфлікту інтересів суддя зобов'язаний передати свої корпоративні права та інші активи в управління

незалежній третій особі. Судді дозволяється отримувати пасивні доходи – дивіденди або відсотки від власного майна.

Участь суддів у роботі Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів, Національної школи суддів України або Ради суддів України не вважається сумісництвом і супроводжується збереженням усіх матеріальних та соціальних гарантій.

Професійні права, обов'язки та етичні стандарти діяльності судді

Права судді у сфері здійснення правосуддя визначаються Конституцією, процесуальним та іншими законами України. Суддя має право брати участь у суддівському самоврядуванні, створювати професійні об'єднання, а також підвищувати свій кваліфікаційний рівень через систему підготовки Національної школи суддів України.

Обов'язки судді передбачають справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд справ відповідно до закону, дотримання правил суддівської етики, подання декларацій доброчесності та родинних зв'язків, а також нерозголошення відомостей, що становлять охоронювану законом таємницю. Суддя має обов'язок реагувати на спроби втручання у його діяльність, звертаючись до Вищої ради правосуддя та Генерального прокурора.

Суддя повинен підтримувати свою кваліфікацію, розвивати професійні навички, дотримуватися вимог антикорупційного законодавства та підтверджувати законність джерел походження майна.

Таким чином, інститут судді в Україні базується на принципах незалежності, недоторканності, професійної компетентності та етичної відповідальності, які утворюють систему гарантій неупередженого та справедливого здійснення правосуддя.

14.8. Органи суддівського самоврядування

Інститут зборів суддів у системі суддівського самоврядування

Збори суддів виступають основною формою внутрішньо-організаційної діяльності суду, що забезпечує реалізацію принципів самоврядування в межах судової системи. Вони являють собою колегіальне зібрання суддів відповідного суду, скликане для обговорення питань, що стосуються організації роботи суду, та ухвалення колективних рішень, обов'язкових для виконання усіма суддями й працівниками суду.

В умовах запровадження воєнного чи надзвичайного стану, а також під час дії карантинних обмежень, визначених Кабінетом Міністрів України, законодавством передбачена можливість проведення зборів суддів у дистанційному форматі з використанням режиму відеоконференції. Водночас закон встановлює обмеження на розгляд у такий спосіб питань, для вирішення яких обов'язковим є проведення таємного голосування.

Ініціатива скликання зборів належить голові відповідного суду або не менш ніж третині від загальної кількості суддів цього суду. Проведення зборів має здійснюватися у разі необхідності, однак не рідше одного разу на три місяці, що забезпечує постійний характер колегіального контролю за внутрішньою організацією суду.

Повноважність зборів визначається наявністю не менше двох третин складу суддів. Хоча участь у голосуванні мають лише судді відповідного суду, на засідання можуть бути запрошені працівники апарату суду, судді у відставці, представники громадських об'єднань, засобів масової інформації тощо, що сприяє підвищенню відкритості судової влади.

До основних повноважень зборів суддів належить:

обговорення питань внутрішньої діяльності суду та прийняття з них рішень, обов'язкових до виконання;

визначення спеціалізації суддів щодо розгляду певних категорій справ;

розподіл навантаження між суддями з урахуванням їхніх адміністративних функцій;

заслуховування звітів суддів, які займають адміністративні посади, а також керівника апарату суду;

ініціювання притягнення до дисциплінарної відповідальності адвокатів, прокурорів чи посадових осіб органів влади, у разі вчинення ними дій, що порушують гарантії незалежності суддів;

виконання інших функцій, прямо передбачених законодавством.

Крім того, збори суддів наділені правом обрання делегатів на з'їзд суддів України або на спільні збори суддів місцевих загальних судів, що здійснюється шляхом таємного голосування. Участь у виборах делегатів не допускається для суддів, які займають адміністративні посади.

Збори суддів також мають право звертатися до органів державної влади та місцевого самоврядування з пропозиціями щодо вдосконалення діяльності судів, а відповідні органи зобов'язані розглянути такі звернення протягом п'ятнадцяти днів і надати обґрунтовану відповідь. Окрім цього, збори можуть аналізувати судову практику та вносити пропозиції щодо удосконалення законодавства до Верховного Суду.

Рішення зборів суддів ухвалюються більшістю голосів від числа присутніх суддів, переважно у формі відкритого голосування, за винятком випадків, коли приймається рішення про проведення таємного голосування. Виконання ухвалених рішень покладається на голову суду або його заступника.

Таким чином, збори суддів є дієвим інструментом внутрішнього самоврядування, який забезпечує ефективну організацію судової діяльності та сприяє дотриманню принципів незалежності й самостійності судової влади.

З'їзд суддів України як найвищий орган суддівського самоврядування

Найвищим представницьким органом суддівського самоврядування в Україні є З'їзд суддів України. Він виконує ключову роль у формуванні засад незалежності судової влади, визначенні стратегічних напрямів її розвитку та здійсненні контролю за діяльністю органів, які забезпечують функціонування судової системи.

До основних повноважень З'їзду суддів України належить:

заслуховування звітів Ради суддів України про стан забезпечення незалежності судів і суддів, а також про організаційне й фінансове забезпечення діяльності судів;

розгляд інформації Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Державної судової адміністрації щодо їхньої діяльності;

призначення суддів Конституційного Суду України відповідно до Конституції та законів;

обрання членів Вищої ради правосуддя та ухвалення рішень щодо їх звільнення;

обрання Ради суддів України як постійно діючого органу суддівського самоврядування;

призначення представників до складу Дорадчої групи експертів відповідно до Закону України «Про Конституційний Суд України»;

звернення до органів державної влади з пропозиціями щодо вдосконалення діяльності судів;

вирішення інших питань, віднесених до компетенції органів суддівського самоврядування.

Рішення, ухвалені З’їздом суддів України, мають обов’язкову силу для всіх органів суддівського самоврядування та суддів, що підкреслює його статус як вищої інституції у системі самоврядних органів судової влади.

Рада суддів України як вищий виконавчий орган суддівського самоврядування

Рада суддів України є центральним органом суддівського самоврядування, який здійснює свої повноваження як виконавчий орган з’їзду суддів України. Вона забезпечує безперервність функціонування системи суддівського самоврядування, реалізує його рішення та координує діяльність суддівських спільнот на всіх рівнях судової системи.

До складу Ради суддів України входять представники суддівського корпусу різних юрисдикцій та рівнів судової влади. Її персональний склад формується з’їздом суддів України шляхом обрання делегатів від судів різних спеціалізацій. Зокрема, до складу Ради входять судді від місцевих загальних, адміністративних і

господарських судів, апеляційних судів відповідних юрисдикцій, а також представники Верховного Суду та вищих спеціалізованих судів. Такий принцип формування забезпечує репрезентативність Ради та відображає інтереси всього суддівського корпусу держави.

Висування кандидатур до складу Ради суддів України здійснюється безпосередньо суддями, які беруть участь у з'їзді суддів України. При цьому законодавство встановлює певні обмеження щодо осіб, які можуть бути обрані до цього органу. Так, до складу Ради не можуть входити судді, які займають адміністративні посади в судах, а також члени Вищої ради правосуддя або Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. У разі призначення члена Ради на адміністративну посаду його повноваження в цьому органі автоматично припиняються.

Внутрішня структура Ради суддів України передбачає наявність голови, заступника та секретаря, які обираються із числа членів Ради шляхом таємного голосування. Такий порядок формування керівних посад сприяє демократизму та колегіальності в роботі органу.

Основним завданням Ради суддів України є організація виконання рішень з'їзду суддів України, здійснення контролю за їх реалізацією та забезпечення належної координації діяльності судів у межах компетенції. Окрім того, саме цей орган уповноважений приймати рішення щодо необхідності скликання чергового або позачергового з'їзду суддів України.

Правовий статус, повноваження та порядок діяльності Ради суддів України визначаються законом, а також Положенням про Раду суддів України, яке затверджується з'їздом суддів України.

До основних функцій та напрямів діяльності Ради суддів України належать:

розроблення та реалізація заходів, спрямованих на забезпечення незалежності судів і суддів, а також поліпшення організаційного забезпечення судової діяльності;

розгляд питань правового і соціального захисту суддів та членів їхніх сімей;

здійснення контролю за організацією діяльності судів, заслуховування звітів Голови Державної судової адміністрації України, його заступників і керівників територіальних управлінь;

звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування з пропозиціями, спрямованими на удосконалення діяльності судів;

затвердження зразків посвідчень суддів і суддів у відставці;

здійснення контролю за дотриманням вимог законодавства щодо врегулювання конфлікту інтересів у діяльності суддів та керівників судових органів;

виконання інших повноважень, визначених законом.

Рішення Ради суддів України, ухвалені в межах її компетенції, є обов'язковими для всіх органів суддівського самоврядування, за винятком з'їзду суддів України, який має вищу юридичну силу. У разі потреби такі рішення можуть бути скасовані з'їздом суддів або у судовому порядку.

З метою забезпечення прозорості діяльності Ради її рішення підлягають обов'язковому оприлюдненню на офіційному веб-порталі судової влади не пізніше наступного дня після їх прийняття.

Окреме місце в діяльності Ради суддів України займає розгляд питань, пов'язаних із врегулюванням конфлікту інтересів у суддів та посадових осіб судової системи. У разі виникнення реального або потенційного конфлікту інтересів зазначені особи зобов'язані у письмовій формі повідомити про це Раду не пізніше наступного робочого дня після його виникнення.

Важливим напрямом роботи Ради є також реагування на загрози безпеці суддів. Органи державної влади, місцевого самоврядування, керівники підприємств, установ, організацій та громадських об'єднань зобов'язані розглядати відповідні звернення Ради протягом десяти днів і вживати необхідних заходів для усунення таких загроз.

14.9. Поняття прокуратури України.

Правові засади організації та функціонування прокуратури України визначаються Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру», а також іншими законами та міжнародними

договорами, ратифікованими Верховною Радою України. У цих нормативно-правових актах закріплено систему прокуратури, її функції, порядок призначення та статус прокурорів, а також принципи прокурорського самоврядування. Закон «Про прокуратуру» виступає базовим актом, який деталізує організаційні, кадрові та процесуальні аспекти діяльності цього органу.

В правовій науці не існує єдиної думки, чи прокуратура України належить до системи правоохоронних органів.

Згідно з Законом України «Про прокуратуру», **ПРОКУРАТУРА УКРАЇНИ** становить єдину систему, яка в порядку, передбаченому цим Законом, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

У той же час, прокуратура є невід'ємною складовою механізму державної влади. Вона взаємодіє з судами, органами досудового розслідування, правоохоронними структурами та органами місцевого самоврядування, виступаючи як інституційний гарант дотримання Конституції, законів України та загальновизнаних принципів правосуддя.

У контексті забезпечення конституційного ладу прокуратура виконує функцію нагляду за відповідністю нормативно-правових актів органів державної влади та місцевого самоврядування Конституції та законам України. Таким чином, прокуратура є своєрідним запобіжником протиправних рішень, що можуть загрожувати правам громадян або національній безпеці держави.

Якщо уявити державу як корабель, що рухається складними водами суспільного розвитку, то прокуратура виконує роль системи навігації та контролю курсу. Вона не керує кораблем напряму, але забезпечує, щоб усі інші системи (законодавча, виконавча, судова влада) діяли за встановленими координатами – законами і Конституцією. Саме прокуратура не дозволяє кораблю зійти з курсу законності, оберігаючи головну цінність – права людини та верховенство права.

Прокуратура України активно здійснює міжнародне співробітництво у сфері кримінального судочинства. Це

співробітництво реалізується через участь Офісу Генерального прокурора у розробленні та реалізації міжнародних договорів, обміну інформацією, наданні правової допомоги та взаємодії з органами прокуратури інших держав і міжнародними організаціями.

14.10. Конституційні засади діяльності прокуратури в Україні.

Діяльність прокуратури України здійснюється на основі системи фундаментальних засад, які визначають її правовий статус, організаційну побудову та принципи реалізації функцій.

Передусім, основоположним принципом є *верховенство права*, що передбачає визнання людини, її життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканності та безпеки найвищими соціальними цінностями. Такий підхід узгоджується із конституційними положеннями про пріоритет прав і свобод людини та громадянина.

Ключовими принципами діяльності прокуратури є *законність, справедливість, неупередженість і об'єктивність*, які забезпечують дотримання правових норм під час прийняття процесуальних рішень та здійснення наглядових функцій.

Територіальність виступає організаційною основою побудови системи органів прокуратури, що дозволяє забезпечити ефективне функціонування у межах адміністративно-територіального устрою держави.

Важливою гарантією незалежності прокурорської діяльності є *презумпція невинуватості,* а також незалежність прокурорів, яка полягає у недопущенні незаконного політичного, матеріального чи іншого впливу на прийняття ними рішень під час виконання службових обов'язків.

Крім того, прокуратура України діє на засадах *політичної нейтральності*, що виключає її участь у політичних процесах чи підтримці політичних партій.

Одночасно гарантується *недопустимість незаконного втручання* прокуратури в діяльність органів законодавчої, виконавчої та судової влади, а також *поваги до незалежності суддів*,

що передбачає заборону публічних висловлювань сумнівів у правосудності судових рішень поза межами передбачених законом процедур оскарження.

До числа ключових засад належить *прозорість діяльності прокуратури*, яка забезпечується відкритим і конкурсним відбором кандидатів на посади прокурорів, доступом до довідкової інформації та можливістю отримання даних на запит, якщо інше не обмежено законом. Не менш важливим є принцип *дотримання вимог професійної етики та поведінки*, що покликаний гарантувати високі моральні стандарти представників прокуратури.

Виключне право на здійснення функцій прокуратури належить прокурорам, і делегування цих функцій іншим органам чи посадовим особам не допускається. Така норма забезпечує єдність і централізованість системи органів прокуратури, запобігає дублюванню їхніх повноважень іншими структурами.

Суттєвим елементом відкритості діяльності прокуратури є інформування суспільства про результати її роботи. Органи прокуратури зобов'язані не менше двох разів на рік оприлюднювати відомості про свою діяльність через засоби масової інформації. Окрім того, Генеральний прокурор України щороку подає до Верховної Ради України звіт про діяльність прокуратури. У цьому звіті відображаються статистичні та аналітичні дані щодо виконання покладених функцій, відомості про кадровий склад, підвищення кваліфікації прокурорів, а також про заходи із забезпечення їхньої незалежності та доброчесності.

До змісту щорічного звіту включаються дані щодо проведених перевірок доброчесності, службових розслідувань, дисциплінарних проваджень, фінансового забезпечення прокуратури, функціонування органів прокурорського самоврядування, а також діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

Крім центрального рівня, інформування громадськості забезпечується керівниками обласних і окружних прокуратур, які не рідше двох разів на рік звітують перед населенням відповідної територіальної одиниці на відкритих засіданнях місцевих рад із залученням представників медіа.

Інформація про діяльність прокуратури України публікується у загальнодержавних і місцевих друкованих медіа, а також на

офіційних веб-ресурсах органів прокуратури. При цьому всі нормативно-правові акти, що регулюють питання організації та діяльності прокуратури, підлягають обов'язковому оприлюдненню у порядку, визначеному чинним законодавством.

14.11. Функції та повноваження прокуратури України.

На прокуратуру України покладається комплекс конституційно визначених функцій, спрямованих на забезпечення верховенства права, охорону прав і свобод людини, а також захист інтересів держави та суспільства. Основні напрями діяльності прокуратури формуються відповідно до Конституції України та Закону України «Про прокуратуру» і охоплюють ключові сфери судового та правозастосовного процесу.

Підтримання державного обвинувачення в суді

Однією з базових функцій прокуратури є підтримання публічного обвинувачення у судових провадженнях щодо кримінальних правопорушень. Прокурор, виконуючи цю функцію, реалізує свої повноваження відповідно до норм Конституції України, профільного Закону та Кримінального процесуального кодексу України. Він представляє інтереси держави у кримінальному процесі, забезпечуючи об'єктивність судового розгляду, дотримання принципу змагальності сторін та законність прийнятих судових рішень.

Представництво інтересів громадянина або держави в суді

Важливою складовою діяльності прокуратури є представництво інтересів громадянина або держави у суді. Прокурор може звертатися до суду або вступати у вже розпочате судове провадження для захисту прав осіб, які через об'єктивні причини не можуть самостійно реалізувати свої процесуальні права (зокрема, у випадках недієздатності, неповноліття або обмеженої дієздатності).

Крім того, прокурор здійснює представництво інтересів держави у тих випадках, коли відповідний орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб'єкт владних повноважень не виконує або неналежно виконує свої обов'язки щодо

їх захисту. Представництво прокурора у суді є виключним заходом, який застосовується лише за наявності належних підстав, підтверджених судом.

Варто зазначити, що прокурор не може здійснювати представництво у справах, які стосуються виборчого процесу, діяльності парламенту, Президента України, медіа, політичних партій чи професійного самоврядування. У випадках, коли йдеться про представництво інтересів держави у справах Кабінету Міністрів України або Національного банку, такі дії можуть вчинятися лише на підставі письмового доручення Генерального прокурора або його заступників.

Нагляд за додержанням законів під час досудового розслідування

Функція нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове розслідування, є ключовим елементом прокурорського контролю у кримінальному провадженні. Прокурор здійснює цей нагляд з метою забезпечення законності дій правоохоронних органів, захисту прав осіб, залучених до кримінального процесу, та недопущення незаконного притягнення до кримінальної відповідальності.

Письмові вказівки прокурора, надані в межах його компетенції, є обов’язковими для виконання відповідними органами. Водночас перевищення прокурором своїх повноважень при виданні розпоряджень тягне за собою юридичну відповідальність.

Крім того, Генеральний прокурор, керівники регіональних прокуратур та їх заступники координують діяльність усіх правоохоронних органів на відповідному рівні у сфері протидії злочинності, що реалізується шляхом проведення координаційних нарад і узгодження спільних заходів.

Нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень

Ще однією важливою функцією прокуратури є нагляд за законністю дій під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні заходів примусового характеру, пов’язаних з обмеженням особистої свободи.

Прокурор має право відвідувати місця тримання затриманих, установи попереднього ув’язнення, виправні заклади, а також

медичні або виховні установи, де застосовуються заходи примусового характеру. Він уповноважений перевіряти умови тримання осіб, знайомитися з документами, вимагати усунення порушень законодавства, скасовувати незаконні акти індивідуальної дії та ініціювати притягнення винних осіб до відповідальності.

У разі виявлення фактів незаконного позбавлення волі прокурор зобов'язаний негайно вжити заходів до звільнення таких осіб. Його письмові вказівки щодо дотримання законності у місцях несвободи є обов'язковими до виконання відповідними органами.

Законодавство України передбачає, що *функції прокуратури є виключними і не можуть бути делеговані будь-яким іншим органам чи посадовим особам*. Здійснення функцій прокуратури можливе лише прокурорами, які мають відповідний статус і діють у межах своєї компетенції. Делегування або привласнення функцій прокуратури іншими суб'єктами розцінюється як порушення конституційного принципу поділу влад.

14.12. Система прокуратури України.

Система прокуратури України являє собою єдину централізовану і водночас багаторівневу структуру, діяльність якої спрямована на реалізацію функцій, визначених Конституцією та законами України.

До складу системи прокуратури входять такі основні ланки: Офіс Генерального прокурора, обласні прокуратури, окружні прокуратури, а також Спеціалізована антикорупційна прокуратура. Ця структура відображає принцип ієрархічності побудови органів прокуратури, що забезпечує підпорядкованість нижчих ланок вищим.

Офіс Генерального прокурора виступає центральним органом системи, який координує діяльність усіх прокуратур, здійснює загальне керівництво та організаційне забезпечення функціонування прокурорської системи. Обласні прокуратури, у свою чергу, є органами вищого рівня щодо окружних прокуратур, розташованих у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

Особливе місце у системі посідає Спеціалізована антикорупційна прокуратура , створена для здійснення процесуального керівництва та нагляду за досудовими розслідуваннями, які проводяться Національним антикорупційним бюро України. Її організаційна та функціональна самостійність визначена окремими положеннями закону, а рішення про її утворення приймається Генеральним прокурором. Водночас визначення структури та штатної чисельності спеціалізованої антикорупційної прокуратури належить до компетенції заступника Генерального прокурора – керівника цього органу.

У разі необхідності Генеральний прокурор має право утворювати інші спеціалізовані прокуратури – як структурні підрозділи Офісу Генерального прокурора, обласних чи окружних прокуратур. Такі рішення приймаються з урахуванням потреб правоохоронної системи, специфіки регіонів або категорій справ, що потребують особливого прокурорського нагляду.

Єдність системи прокуратури України забезпечується низкою інституційних та правових чинників. До них належать:

єдині засади організації та діяльності прокуратури;

уніфікований статус прокурорів;

єдиний порядок організаційного забезпечення діяльності прокурорів;

фінансування виключно з Державного бюджету України;

вирішення питань внутрішньої діяльності через органи прокурорського самоврядування.

Ці елементи створюють підґрунтя для ефективного функціонування прокуратури як цілісного державного інституту, що діє на основі законності, централізованого керівництва та внутрішньої узгодженості.

У межах системи прокуратури може впроваджуватися спеціалізація прокурорів, яка спрямована на підвищення ефективності їхньої діяльності у певних напрямах, зокрема у сфері антикорупційної, військової, екологічної чи економічної юстиції.

Окреме значення має Офіс Генерального прокурора, який виконує функції центрального органу управління прокурорською системою. Він організовує та координує діяльність усіх органів

прокуратури, забезпечує функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань, встановлює порядок звітності щодо стану кримінальної протиправності, а також здійснює управління державним майном, що належить до його сфери управління.

Офіс Генерального прокурора очолює Генеральний прокурор України, який має першого заступника та до п’яти заступників, у тому числі заступника – керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Така структура забезпечує чіткий розподіл повноважень, функціональну гнучкість і можливість ефективного контролю за діяльністю нижчих рівнів системи.

Організаційна структура Офісу Генерального прокурора включає департаменти, управління, відділи тощо. Положення про самостійні структурні підрозділи затверджуються Генеральним прокурором, що гарантує централізованість управління і єдність організаційної політики в межах системи прокуратури.

14.13. Прокурорський нагляд за Державною прикордонною службою України

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ є правоохоронним органом спеціального призначення, діяльність якого спрямована на забезпечення недоторканності державного кордону України, охорону суверенних прав держави у її виключній (морській) економічній зоні, а також на здійснення оперативно-розшукової діяльності відповідно до вимог чинного законодавства.

Як суб’єкт забезпечення національної безпеки, Державна прикордонна служба України виконує важливу функцію щодо протидії незаконній міграції, контрабанді, збройним провокаціям, терористичним загрозам та іншим видам посягань на територіальну цілісність держави.

Нагляд за додержанням законності у діяльності Державної прикордонної служби України здійснюється у порядку, визначеному Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» та іншими нормативно-правовими актами. Прокуратура, як єдина

централізована система органів, виконує встановлені Конституцією функції, спрямовані на захист прав і свобод людини і громадянина, загальних інтересів суспільства та держави. Реалізація функцій прокуратури забезпечується виключно прокурорами, які здійснюють наглядову, процесуальну та координаційну діяльність у межах визначених повноважень.

Основні напрями прокурорського нагляду за діяльністю Державної прикордонної служби України

Нагляд за оперативно-розшуковою діяльністю. Одним із ключових напрямів прокурорського нагляду є контроль за законністю проведення оперативно-розшукових заходів, що здійснюються підрозділами ДПСУ. Оскільки зазначений орган має право на проведення оперативно-розшукової діяльності, прокурори уповноважені забезпечувати додержання вимог законодавства під час її реалізації. Відповідно до статей 25 і 36 Закону України «Про прокуратуру», такий нагляд здійснюється Генеральним прокурором, його заступниками, керівниками обласних прокуратур, їх першими заступниками та заступниками, а також спеціально уповноваженими прокурорами.

Нагляд у цій сфері спрямований на попередження порушень прав громадян, перевищення повноважень службовими особами, незаконне втручання у приватне життя та забезпечення процесуальної дисципліни у діяльності прикордонних підрозділів.

Нагляд за дотриманням законності при обмеженні особистої свободи поза кримінальним провадженням. Прокуратура продовжує здійснювати функцію нагляду за додержанням законів під час застосування органами державної влади заходів примусового характеру, пов’язаних з обмеженням особистої свободи громадян, навіть за відсутності кримінального провадження.

У контексті діяльності Державної прикордонної служби України це стосується, зокрема, перевірки законності дій прикордонників щодо затримання осіб, які незаконно перетнули або намагаються перетнути державний кордон. Організація та реалізація наглядових повноважень у таких випадках здійснюється у порядку, визначеному наказами Офісу Генерального прокурора, із

врахуванням статусу Державної прикордонної служби України як військового формування та органу охорони державного кордону.

Особливу увагу прокурори приділяють діяльності місць тимчасового тримання осіб, які є об'єктами систематичних перевірок. Згідно з відомчими інструкціями, комплексні перевірки таких об'єктів проводяться не рідше одного разу на рік, а у разі надходження інформації про можливі порушення — негайно.

Процедурні аспекти та реагування на порушення законності. У межах здійснення прокурорського нагляду важливою складовою є своєчасне реагування на виявлені порушення. Прокурор зобов'язаний негайно звільнити особу, яка перебуває у місці тримання незаконно – без відповідного судового рішення, за відсутності адміністративного акта або після закінчення встановленого строку затримання.

Крім того, у випадках, що мають суспільний резонанс, або коли наявні ознаки порушення прав людини, прокурори структурних підрозділів Офісу Генерального прокурора можуть здійснювати перевірки безпосередньо на об'єктах, які перебувають під наглядом прокуратур нижчого рівня. На практиці такі перевірки нерідко фіксують порушення з боку окремих співробітників. Зокрема, у звітах про результати відвідування пунктів тимчасового тримання осіб прикордонних загонів неодноразово зазначалося про випадки перевищення службових повноважень, застосування фізичного та психологічного тиску, використання ненормативної лексики, що може кваліфікуватися як жорстоке або таке, що принижує гідність поводження.

Таким чином, прокурорський нагляд за діяльністю Державної прикордонної служби України є важливою складовою системи гарантій законності у сфері охорони державного кордону. Він спрямований не лише на забезпечення дотримання прав людини і громадянина, але й на формування належної дисципліни, прозорості та правової культури у діяльності прикордонних органів. Ефективність взаємодії прокуратури з ДПСУ є одним із визначальних чинників зміцнення національної безпеки, правопорядку та довіри громадян до державних інституцій.

14.14. Спеціалізована антикорупційна прокуратура

Спеціалізована антикорупційна прокуратура посідає особливе місце у системі органів прокуратури України, виступаючи важливою ланкою у забезпеченні реалізації державної антикорупційної політики. Вона створена як самостійний структурний підрозділ у складі Офісу Генерального прокурора, але водночас наділена ознаками організаційної автономності, що забезпечує її функціональну незалежність у здійсненні визначених законом повноважень.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура є юридичною особою публічного права, яка володіє відокремленим майном, що належить державі, має власні рахунки в органах Державної казначейської служби, офіційну печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням. Такі атрибути свідчать про інституційну самостійність останньої, що дозволяє їй реалізовувати свої завдання без адміністративної чи фінансової залежності від інших органів прокуратури.

У структурі Спеціалізованої антикорупційної прокуратури створюються самостійні підрозділи, діяльність яких спрямована на забезпечення внутрішньої організації та контроль за ефективністю роботи прокуратури. До таких підрозділів належать:

служба документообігу (включно з електронним документообігом);

відділ режимно-секретної роботи;

управління персоналом;

підрозділ внутрішнього контролю;

інші структурні одиниці, що забезпечують реалізацію завдань прокуратури.

Зазначені підрозділи функціонують окремо від Офісу Генерального прокурора та підпорядковуються безпосередньо заступнику Генерального прокурора – керівнику Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (або особі, яка виконує його обов’язки). Організаційні питання діяльності регулюються наказами

її керівника, які мають обов'язковий характер для всіх прокурорів та працівників цього органу.

Особливе місце в організаційній системі Спеціалізованої антикорупційної прокуратури займає підрозділ внутрішнього контролю, діяльність якого визначається спеціальним положенням, затвердженим керівником останньої. Його завданням є здійснення таємної перевірки доброчесності прокурорів, що спрямована на виявлення потенційних конфліктів інтересів, недоброчесної поведінки або порушення професійної етики.

Дисциплінарна відповідальність прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури регулюється нормами Закону України «Про прокуратуру», однак має окремі процедурні особливості. Зокрема, дисциплінарні скарги щодо відповідних прокурорів подаються до підрозділу внутрішнього контролю, який проводить попередню перевірку викладених у них фактів і, за потреби, службове розслідування. Такий розгляд здійснюється протягом двадцяти робочих днів з моменту отримання скарги.

За результатами перевірки підрозділ готує обґрунтовані пропозиції про відкриття або відмову у відкритті дисциплінарного провадження, які разом із матеріалами розслідування передаються до органу, уповноваженого здійснювати дисциплінарне провадження. Ця процедура сприяє підвищенню рівня внутрішньої прозорості та доброчесності у діяльності прокурорів, що є однією з ключових умов ефективного функціонування антикорупційної юстиції.

Функціональна спрямованість САП визначається її головною метою – забезпечення законності, справедливості та ефективності антикорупційної політики держави. ***Основними функціями прокуратури є:***

Нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування, що здійснюється Національним антикорупційним бюро України.

Підтримання публічного обвинувачення у судах у справах про корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення.

Представництво інтересів громадянина або держави в суді у справах, пов'язаних із корупційними злочинами, а також у справах

про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення у дохід держави.

У межах реалізації своїх повноважень Спеціалізована антикорупційна прокуратура також бере участь у міжнародному співробітництві, що передбачає взаємодію з органами іноземних держав, міжнародними інституціями та правоохоронними структурами у сфері боротьби з корупцією.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура має окреме розміщення від інших органів прокуратури. Її приміщення ізольовані від будівель Офісу Генерального прокурора, що забезпечує інституційну незалежність.

Структурно остання включає центральний апарат і територіальні філії, розташовані у містах, де функціонують територіальні управління Національного антикорупційного бюро України. Така територіальна синхронізація дозволяє забезпечити ефективну координацію діяльності між двома ключовими антикорупційними інституціями.

Керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, заступник Генерального прокурора, підпорядковується безпосередньо Генеральному прокурору України, але реалізує свої управлінські та процесуальні повноваження самостійно, у межах наданої законом компетенції.

14.15. Спеціалізована прокуратура у сфері оборони

Спеціалізована прокуратура у сфері оборони є складовою частиною єдиної системи прокуратури України, що має особливий статус та функціональне призначення, спрямоване на забезпечення верховенства права, законності та захисту прав людини у військовому середовищі та в оборонній сфері держави. Її діяльність покликана гарантувати належний рівень дотримання законів у діяльності військових формувань, органів управління оборонного комплексу, а також інших суб’єктів, залучених до реалізації функцій у галузі національної безпеки та оборони.

Відповідно до статті 7 Закону України «Про прокуратуру», систему прокуратури України становлять Офіс Генерального прокурора, обласні прокуратури, окружні прокуратури та Спеціалізована антикорупційна прокуратура. У межах цієї системи Генеральний прокурор України, за необхідності, має право створювати спеціалізовані прокуратури на правах обласних, окружних, міських або міжрайонних прокуратур.

У структурі органів прокуратури функціонують *спеціалізовані прокуратури у військовій та оборонній сфері*, які діють як:

Спеціалізована прокуратура у військовій та оборонній сфері Офісу Генерального прокурора;

спеціалізовані прокуратури у військовій та оборонній сфері на правах обласних і окружних прокуратур.

Таке організаційне розмежування забезпечує реалізацію принципу централізованості, поєднаного з ієрархічною підпорядкованістю, що дозволяє ефективно здійснювати нагляд за дотриманням законності на всіх рівнях військового управління – від стратегічного до тактичного.

Функції спеціалізованої прокуратури визначаються Конституцією України та Законом України «Про прокуратуру» і є тотожними основним конституційним повноваженням органів прокуратури. До таких функцій належать:

Підтримання публічного обвинувачення в суді – участь прокурора у судових процесах як обвинувача по кримінальній справі для забезпечення неупередженого розгляду цих справ щодо військовослужбовців та інших осіб, винних у порушенні законів у сфері оборони.

Нагляд за проведенням оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих дій, здійснюваних військовими правоохоронними органами, з метою запобігання зловживанням владою або перевищенню повноважень, порушення прав і свобод людини і громадянина.

Представництво інтересів держави в суді у виняткових випадках, коли це необхідно для захисту національних інтересів, безпеки чи обороноздатності України.

Специфічна місія Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони полягає у здійсненні *нагляду за дотриманням законів під час застосування заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням особистої свободи військовослужбовців*, а також при виконанні судових рішень у кримінальних провадженнях. Така діяльність має на меті забезпечити дотримання принципів гуманності, законності та недопущення порушення прав осіб, які проходять військову службу або перебувають під юрисдикцією військових органів.

Спеціалізовані прокуратури у військовій та оборонній сфері на правах обласних і окружних прокуратур здійснюють прокурорський нагляд за дотриманням законності на низці об'єктів, що мають режимний або спеціальний статус. До таких об'єктів належать:

Гауптвахти – місця тимчасового тримання військовослужбовців, де перевіряється законність затримань, умов утримання та порядок застосування дисциплінарних стягнень.

Кімнати (камери) для тимчасово затриманих військовослужбовців у підрозділах Військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

Спеціальні палати закладів охорони здоров'я Збройних Сил України, де утримуються військовослужбовці під вартою або з обмеженням свободи.

Дисциплінарний батальйон Збройних Сил України, що виконує функції спеціалізованої установи для відбування покарання військовослужбовцями.

Військові частини, у межах яких здійснюється нагляд за виконанням покарань у вигляді службового обмеження, позбавлення військового чи спеціального звання, а також щодо реалізації судових рішень, пов'язаних із звільненням від відбування покарання з випробуванням.

Військові частини Національної гвардії України, де прокурори контролюють дотримання законності при конвоюванні затриманих, взятих під варту або засуджених осіб.

Такий наглядовий механізм забезпечує своєчасне виявлення порушень прав військовослужбовців, дотримання умов тримання осіб, а також належну правову реакцію на випадки перевищення службових повноважень чи зловживань.

Окремого значення набуває діяльність прокурорів у частині нагляду за додержанням законів при застосуванні заходів примусового характеру, пов’язаних з обмеженням особистої свободи громадян, поза межами кримінального провадження.

У військових підрозділах, зокрема у Військовій службі правопорядку Збройних Сил України та підрозділах Державної прикордонної служби України, така діяльність регламентується спеціальними наказами Офісу Генерального прокурора, що визначають організаційні та процедурні особливості прокурорського нагляду у військовій та оборонній сферах.

Керівники спеціалізованих прокуратур на правах обласних та окружних несуть персональну відповідальність за належну організацію наглядової діяльності, своєчасне реагування на виявлені порушення та виконання вимог наказів Генерального прокурора.

Таким чином, Спеціалізована прокуратура у сфері оборони відіграє ключову роль у забезпеченні законності та дисципліни у військових формуваннях, сприяє підвищенню рівня правової культури у сфері оборони, а також гарантує дотримання прав і свобод військовослужбовців. Її діяльність є важливим елементом системи національної безпеки, спрямованим на підтримання правопорядку, зміцнення правової держави та захист конституційних засад обороноздатності України.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Судова влада (Judicial power)	Самостійна, незалежна та неупереджена гілка державної влади, що забезпечує верховенство права, дотримання законності та захист прав і свобод людини.
Правосуддя (Justice)	Основна функція судової влади, особлива форма державної діяльності, спрямована на захист прав, свобод і законних інтересів громадян та забезпечення виконання Конституції і законів.
Верховний Суд (Supreme Court)	Найвища судова інстанція, що забезпечує єдність судової практики, формує правові позиції та здійснює касаційний перегляд судових рішень.

Принцип незалежності судді (The Principle of Judicial Independence)	Базовий принцип правосуддя, що полягає у відсутності будь-якого незаконного впливу, тиску чи втручання у діяльність судді під час здійснення ним своїх повноважень.
Прокуратура України (The Prosecutor's Office of Ukraine)	Єдина система органів, яка здійснює встановлені Конституцією функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.
Спеціалізована антикорупційна прокуратура (Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office)	Самостійний структурний підрозділ у складі Офісу Генерального прокурора, який здійснює нагляд за НАБУ, підтримує обвинувачення у судах у справах про корупційні правопорушення.
Підтримання державного обвинувачення (Conducting the prosecution)	Одна з базових функцій прокуратури, що полягає у представленні інтересів держави у судових провадженнях щодо кримінальних правопорушень.

ТЕМА 15.
ПОНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ, ВЛИВ ЙОГО НА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

15.1. Поняття та сутність конституційного контролю.
15.2. Порядок формування та структура Конституційного Суду України.
15.3. Функції та повноваження Конституційного Суду України.
15.4. Форми звернення до Конституційного Суду України.
15.5. Конституційне провадження.
15.6. Рішення та висновки Конституційного Суду України

Ключові слова **(**Keywords**)**

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Конституційний контроль	Constitutional control
Конституційний Суд України	Constitutional Court of Ukraine
Верховенство Конституції	Supremacy of the Constitution
Конституційність нормативно-правових актів	Constitutionality of normative legal acts
Механізми конституційного нагляду	Mechanisms of constitutional oversight

15.1. Поняття та сутність конституційного контролю

КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТРОЛЬ – це перевірка відповідності конституції актів і дій органів влади. Він існує лише в тих країнах, де є писані конституції, що мають вищу юридичну силу порівняно з будь-якими іншими правовими актами.

У сучасній юридичній науці конституційний контроль тлумачиться у двох основних аспектах. *У широкому значенні* він

охоплює діяльність усіх органів влади, включно з парламентом, главою держави та судами, щодо перевірки відповідності законодавчих або інших актів Конституції. У деяких випадках така діяльність може здійснюватися самим народом шляхом референдуму.

У вузькому значенні конституційний контроль розглядається як діяльність спеціально уповноважених судових органів, спрямована на перевірку нормативно-правових актів на предмет їх відповідності Основному Закону.

Суміжним, але не тотожним поняттям є конституційний нагляд, який означає форму контролю, за якої наглядовий орган має право лише звернути увагу суб'єкта владних повноважень на виявлені порушення, але не може скасувати його рішення. У конституційній практиці зарубіжних держав поряд із терміном «конституційний контроль» часто використовуються такі поняття, як «конституційна юрисдикція» або «охорона Конституції».

Сутність конституційного контролю полягає у забезпеченні верховенства та прямої дії Конституції як основоположного нормативного акта держави. Його основною метою є гарантування дотримання конституційних принципів і недопущення існування в державі актів, що суперечать Основному Закону.

До основних завдань конституційного контролю належать:

усунення з правової системи актів, які не відповідають Конституції;

виявлення дій і рішень органів державної влади чи посадових осіб, що суперечать конституційним нормам, та вжиття заходів для їх усунення;

забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина;

формування політико-правових засад відповідального державного управління;

запобігання узурпації влади й зміцнення стабільності конституційного ладу.

Таким чином, конституційний контроль є одним із головних механізмів охорони Конституції, спрямованим на підтримання балансу між гілками влади та забезпечення принципу верховенства права.

Об'єктами конституційного контролю є правові акти, дії та процеси, що підлягають перевірці з точки зору їх відповідності положенням Конституції. До таких об'єктів належать насамперед нормативно-правові акти органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також громадських об'єднань, яким держава делегувала окремі публічно-владні функції. Це можуть бути як звичайні закони, так і конституційні чи органічні закони, а також акти, прийняті за результатами всеукраїнського референдуму.

Крім того, об'єктами контролю виступають внутрішньодержавні нормативні акти виконавчої влади, рішення органів місцевого самоврядування, акти громадських об'єднань, якщо їхня діяльність має публічно-правовий характер. Важливе місце серед них займають і міжнародні договори, адже у процесі конституційного контролю може здійснюватися перевірка відповідності національного законодавства міжнародним зобов'язанням держави.

До сфери контролю також належать питання, пов'язані зі створенням та діяльністю політичних партій і громадських об'єднань, що беруть участь у формуванні політичної системи держави. Особливу категорію об'єктів становлять дії посадових осіб найвищого рівня – Президента України, членів Кабінету Міністрів, суддів Верховного Суду, якщо їхні рішення чи вчинки можуть суперечити Конституції. Окремим напрямом є перевірка законопроєктів про внесення змін до Конституції, що має на меті недопущення ухвалення норм, які підривають конституційний лад держави.

Суб'єктами конституційного контролю виступають органи, наділені відповідними повноваженнями щодо здійснення цієї діяльності. Центральне місце серед них займають спеціалізовані органи конституційної юрисдикції – такі як Конституційний Суд України, а також аналогічні інституції інших держав: Конституційні суди, Конституційні трибунали, Конституційні ради тощо.

У деяких країнах функції контролю за дотриманням Конституції виконують суди загальної юрисдикції. Така практика притаманна переважно державам, що дотримуються американської моделі конституційного контролю, коли перевірка актів на відповідність Конституції здійснюється під час розгляду конкретних справ.

Окрім судових інституцій, у системі конституційного контролю певну роль відіграють також політичні органи – глава держави, парламент, уряд, які можуть здійснювати контрольні повноваження у межах своїх компетенцій. Цей вид контролю має політичний характер, оскільки його результати пов'язані з реалізацією державної політики.

У сучасній практиці значення набуває і індивідуальний рівень конституційного контролю, який реалізується через механізм звернення громадян, юридичних осіб або об'єднань громадян до органів конституційної юрисдикції. Такі індивідуальні або колективні скарги стосуються порушення конституційних прав і свобод законами, іншими нормативними актами чи судовими рішеннями, що забезпечує ефективний захист особи в системі конституційних гарантій.

Конституційний контроль може класифікуватися за різними критеріями, кожен із яких відображає певний аспект його організації та функціонування.

За часом здійснення розрізняють *попередній (превентивний) та наступний (репресивний)* контроль. ***Попередній контроль*** передбачає перевірку нормативного акта ще до набрання ним чинності, тобто до його остаточного схвалення. Метою такого контролю є запобігання можливим порушенням конституційних положень ще на стадії ухвалення правового акта. ***Наступний контроль***, навпаки, здійснюється стосовно актів, які вже набули чинності та офіційно опубліковані. Саме цей вид контролю найбільше відповідає природі діяльності органів конституційного правосуддя, оскільки він передбачає оцінку вже чинних норм права.

За зв'язком із конкретною справою виділяють *абстрактний та конкретний (інцидентний) конституційний контроль*. ***Абстрактний контроль*** передбачає перевірку конституційності нормативного акта або його окремих положень незалежно від розгляду будь-якої конкретної справи. ***Конкретний контроль,*** навпаки, здійснюється лише у зв'язку з певною судовою справою, у межах якої застосовується оскаржуваний акт чи норма, що може суперечити Конституції.

За обов'язковістю проведення контроль може бути *обов'язковим або факультативним.* ***Обов'язковий контроль*** передбачає перевірку акта на конституційність у кожному випадку,

наприклад, до набрання ним чинності, що є типовим для попереднього контролю. ***Факультативний контроль*** здійснюється лише за наявності ініціативи уповноваженого суб'єкта, який порушує питання щодо відповідності акта Конституції.

Залежно від сфери поширення розрізняють *внутрішній та зовнішній* контроль. ***Внутрішній контроль*** здійснюється самим органом, який видав відповідний акт, тоді як ***зовнішній*** передбачає перевірку з боку іншого органу. У більшості випадків зовнішній контроль має консультативний характер і проводиться після набрання актом чинності.

За характером рішень, які приймаються за результатами перевірки, виділяють *консультативний та постановний* контроль. ***Консультативний контроль*** має рекомендаційний характер і не створює юридичних наслідків, тобто його рішення не є обов'язковими для виконання. ***Постановний контроль***, навпаки, має імперативну силу: рішення, прийняте за його результатами, є обов'язковим для всіх суб'єктів, а акт, визнаний неконституційним, втрачає юридичну силу.

За предметом перевірки контроль може бути матеріальним *(змістовним) або формальним (процедурним).* ***Матеріальний контроль*** спрямований на перевірку змісту правових норм щодо їх відповідності Конституції, тоді як ***формальний*** зосереджується на дотриманні процедурних вимог, установлених Основним Законом, наприклад, щодо порядку ухвалення законів або прийняття інших нормативно-правових актів.

Нарешті, за кількістю органів, уповноважених на здійснення контролю, розрізняють *централізований і децентралізований (дифузний) контроль*. ***Централізований контроль*** передбачає функціонування єдиного спеціалізованого органу, який має виняткове право вирішувати питання конституційності нормативних актів. Таким органом, зокрема, є Конституційний Суд України. ***Децентралізований контроль***, навпаки, здійснюється кількома суб'єктами, насамперед судами загальної юрисдикції, які під час розгляду конкретних справ мають право оцінювати відповідність застосовуваних норм Конституції, як це характерно для правової системи Сполучених Штатів Америки.

У світовій практиці склалися дві основні моделі конституційного контролю:

Американська система: Неконституційність законів та інших актів перевіряють суди загальної юрисдикції при розгляді конкретних справ (це конкретний наступний контроль). Рішення верховного суду про конституційність закону є обов'язковим для всіх судів, а неконституційний закон втрачає судовий захист і юридичну силу.

Європейська система: Передбачає створення спеціальних судових або квазісудових органів (Конституційний Суд, Конституційний Трибунал). Цей конституційний орган є незалежним від інших гілок влади і має право скасовувати нормативні акти, що суперечать конституції держави. Ця модель, до якої належить Україна, є централізованою. Конституційний Суд України є судовим органом конституційного контролю, який самостійно і незалежно здійснює судову владу за допомогою конституційного судочинства.

Таким чином, конституційний контроль діє як комплексний юридичний механізм, який забезпечує, щоб усі акти та дії публічної влади були підпорядковані Основному Закону, і є критично важливим для реалізації прав і свобод людини.

15.2. Порядок формування та структура Конституційного Суду України

Конституційний Суд України є колегіальним органом, до складу якого входить вісімнадцять суддів. Формування складу Суду здійснюється за принципом інституційного балансу між гілками влади. Зокрема, по шість суддів призначають Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України. Такий підхід покликаний забезпечити незалежність Суду від будь-якої окремої гілки влади та гарантувати його неупередженість у здійсненні конституційного контролю.

Суд вважається повноважним для здійснення конституційного провадження за умови, що у його складі *є не менше дванадцяти суддів*, які набули повноважень відповідно до вимог закону. Це положення спрямоване на забезпечення стабільності функціонування Суду та легітимності його рішень.

Призначення суддів Конституційного Суду здійснюється на конкурсних засадах, що є проявом принципів відкритості, прозорості та рівності доступу до посад у системі судової влади. Конкурсні процедури проводяться окремо для кожного з органів, які здійснюють призначення суддів.

Так, конкурс щодо кандидатур, яких призначає Президент України, організовує спеціально створена конкурсна комісія. Її склад формується з висококваліфікованих правників, які мають визнаний професійний авторитет і не є учасниками конкурсу. Президент України затверджує положення про порядок проведення відбору та забезпечує дотримання процедурних вимог, установлених законом.

У Верховній Раді України підготовку питання щодо конкурсного відбору кандидатур здійснює профільний комітет, до компетенції якого належать питання діяльності Конституційного Суду. Процедура відбору відбувається з урахуванням вимог Регламенту Верховної Ради. Аналогічну функцію при організації конкурсу з боку з'їзду суддів України виконує Рада суддів України.

Важливою гарантією національної безпеки під час відбору є заборона участі в конкурсі осіб, які є громадянами держави, визнаної Україною державою-окупантом або агресором, а також представників організацій, заснованих такими особами. Крім того, під час проведення конкурсних процедур усі органи, відповідальні за відбір, зобов'язані дотримуватися принципів рівності прав і можливостей жінок і чоловіків, визначених законодавством.

За результатами конкурсного відбору Президент України видає указ про призначення судді Конституційного Суду. Якщо ж указ не видано протягом тридцяти днів із моменту ухвалення конкурсною комісією рішення про рекомендацію кандидата, комісія має право оголосити новий конкурсний відбір. У свою чергу, Верховна Рада України здійснює призначення суддів у порядку, визначеному Регламентом, а з'їзд суддів України – шляхом таємного голосування у два етапи: спочатку рейтингового, а потім остаточного голосування за конкретних кандидатів.

До осіб, які можуть бути призначені на посаду судді Конституційного Суду, закон висуває низку ***кваліфікаційних вимог.*** Суддею може бути лише громадянин України, який володіє державною мовою, досяг на день призначення сорокарічного віку, має вищу юридичну освіту та щонайменше п'ятнадцятирічний стаж

професійної діяльності у сфері права. Крім того, кандидат повинен мати високі моральні якості й бути правником із визнаним рівнем професійної компетентності.

Особливу увагу приділено етичним та політичним вимогам до суддів Конституційного Суду. У своїй діяльності та поза її межами суддя зобов'язаний дотримуватися стандартів професійної етики, установлених Судом. Він має відповідати критерію політичної нейтральності, тобто не може належати до політичних партій чи професійних спілок, брати участь у політичній діяльності або публічно висловлювати підтримку політичним силам.

Закон прямо забороняє призначення на посаду судді осіб, які на день призначення є членами політичних партій, займають виборні посади в органах державної влади чи місцевого самоврядування або беруть участь в організації чи фінансуванні політичної діяльності.

Крім того, суддя Конституційного Суду не має права суміщати свою посаду з будь-якою іншою державною чи представницькою посадою, займатися адвокатською або підприємницькою діяльністю, входити до складу органів управління юридичних осіб, створених з метою отримання прибутку. Винятком є наукова, викладацька та творча діяльність, за яку суддя може отримувати винагороду.

Також закон передбачає вимогу уникнення конфлікту інтересів. Якщо суддя володіє корпоративними правами або має інші майнові інтереси у прибуткових юридичних особах, він зобов'язаний передати їх в управління незалежній третій особі без права надання інструкцій щодо розпорядження цими активами. Суддя може лише отримувати пасивні доходи – дивіденди, відсотки чи інші виплати, що не пов'язані з управлінням майном.

Організаційна структура Конституційного Суду України визначається положеннями Закону України «Про Конституційний Суд України» та побудована з метою ефективного здійснення конституційного провадження, забезпечення внутрішньої упорядкованості та чіткої компетенційної розмежованості його органів і посадових осіб.

До складу Суду входять Велика палата, два сенати та шість колегій суддів. У межах установлених законом повноважень кожен із цих органів діє як складова єдиного органу конституційної юрисдикції – Конституційного Суду України. Представницькі,

організаційні та розпорядчі функції забезпечуються Головою Суду, його заступником і секретарями колегій. Вказані структурні елементи: Велика палата, Сенати та Колегії мають статус органів Суду.

Голова Конституційного Суду очолює Суд і здійснює загальне керівництво його діяльністю. До основних повноважень Голови належить організація роботи Суду та Секретаріату, скликання та проведення засідань, здійснення бюджетних повноважень, а також представництво Суду у взаєминах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, вітчизняними та міжнародними інституціями.

Голова Суду обирається строком на три роки з числа суддів Конституційного Суду шляхом таємного голосування. Обраним вважається кандидат, який набрав більшість голосів від конституційного складу Суду. У разі відсутності Голови його обов'язки виконує заступник, а за відсутності обох – старший за віком суддя. У випадку дострокового звільнення Голови з посади відповідне рішення ухвалюється більшістю суддів Суду.

Заступник Голови Конституційного Суду виконує окремі повноваження за дорученням Голови, бере участь у роботі одного із сенатів і головує на його засіданнях. Його обирають на трирічний строк за пропозицією Голови шляхом таємного голосування. Рішення про дострокове звільнення з посади ухвалюється більшістю від конституційного складу Суду.

Велика палата є колегіальним органом, що складається з усіх суддів Конституційного Суду. Її компетенція охоплює розгляд найважливіших питань конституційного контролю, зокрема:

перевірку відповідності Конституції України законів, актів Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради України та Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

офіційне тлумачення Конституції;

аналіз конституційності міжнародних договорів;

оцінку питань, винесених на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

перевірку додержання конституційної процедури імпічменту Президента;

розгляд законопроєктів про внесення змін до Конституції на відповідність вимогам статей 157 і 158 Основного Закону;

вирішення питань щодо конституційних скарг у випадках, коли Сенат передає їх на розгляд Великої палати.

До повноважень Великої палати також належить ухвалення процесуальних рішень, що виникають у ході конституційного провадження.

Сенат діє у складі дев'яти суддів і формується на спеціальному пленарному засіданні Суду шляхом жеребкування. У разі неповного складу Суду Сенат є повноважним за наявності не менше шести суддів. Сенат розглядає справи щодо конституційності законів за конституційними скаргами громадян, а також інші питання, передбачені законом. Головування в Сенаті здійснює Голова або заступник Голови Суду, а за їх відсутності – старший за віком суддя.

Колегії формуються у складі трьох суддів у межах кожного Сенату. Їх головне завдання – ухвалення рішень про відкриття або відмову у відкритті конституційного провадження за поданнями, зверненнями чи скаргами. Рішення Колегії ухвалюється більшістю голосів її складу.

У випадку відкриття провадження за поданням або зверненням справа передається до Великої палати, а за конституційною скаргою – до Сенату. Якщо Колегія одностайно відмовила у відкритті провадження, її рішення є остаточним.

Організаційні питання діяльності Конституційного Суду вирішуються на спеціальних пленарних засіданнях та засіданнях Суду. До компетенції таких засідань належать обрання керівництва Суду, складання присяги суддями, розгляд питань несумісності, ухвалення Регламенту, формування сенатів і колегій тощо.

Засідання є повноважним за участю щонайменше десяти суддів, а спеціальне пленарне – за наявності не менше дванадцяти суддів. Рішення ухвалюються більшістю голосів у формі постанов.

Для забезпечення організаційної діяльності Суду створюються постійні комісії з числа суддів Конституційного Суду. Вони є допоміжними органами, що діють на підставі затвердженого Судом положення. Голову кожної комісії обирають із її складу.

З метою наукового супроводу діяльності Конституційного Суду при ньому створюється Науково-консультативна рада. До її складу входять висококваліфіковані фахівці у сфері права, які надають наукові висновки з питань, що потребують глибокого теоретичного обґрунтування. Положення та персональний склад ради затверджуються рішенням Суду.

Суддя Конституційного Суду призначається на дев'ять років без права бути призначеним повторно.

Суддя Конституційного Суду набуває повноважень з дня складення ним на спеціальному пленарному засіданні Суду присяги.

Підстави припинення повноважень судді Конституційного Суду України визначаються Законом України «Про Конституційний Суд України». Вони відображають об'єктивні та суб'єктивні обставини, що унеможливлюють подальше виконання суддею своїх функцій у межах конституційної юрисдикції.

Повноваження судді Конституційного Суду припиняються у таких випадках:

у зв'язку із закінченням строку його повноважень, що є природним завершенням терміну перебування особи на посаді;

у разі досягнення суддею віку сімдесяти років, що відповідає загальноприйнятим стандартам граничного віку перебування на суддівських посадах;

у випадку припинення громадянства України або набуття громадянства іншої держави, що засвідчується в порядку, встановленому законодавством;

у разі набрання законної сили судовим рішенням про визнання судді безвісно відсутнім або оголошення його померлим, а також у випадках визнання його недієздатним чи обмежено дієздатним;

у разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо вчинення суддею злочину;

у зв'язку зі смертю судді.

Факт припинення повноважень судді Конституційного Суду автоматично тягне за собою припинення трудових відносин із ним. Відповідне розпорядження про це видає Голова Конституційного Суду України.

Звільнення судді Конституційного Суду України є окремим юридичним інститутом, який відрізняється від припинення повноважень за характером підстав та процедурою ухвалення рішення. Основні підстави для звільнення судді з посади передбачені статтею 21 Закону України «Про Конституційний Суд України».

До таких підстав належать:

Нездатність виконувати свої повноваження за станом здоров'я. Цей факт повинен бути підтверджений медичним висновком, виданим спеціальною медичною комісією, створеною центральним органом виконавчої влади у сфері охорони здоров'я. Ініціатива звернення до такої комісії належить Голові Конституційного Суду, а за його відсутності – заступнику Голови або судді, який тимчасово виконує його обов'язки.

Порушення вимог щодо несумісності. Питання щодо порушення суддею вимог несумісності розглядається на спеціальному пленарному засіданні Суду за наявності висновку постійної комісії з питань регламенту та етики. Якщо встановлено факт несумісності, судді надається певний строк для усунення виявлених порушень. У разі невиконання вимоги у встановлений термін Суд ухвалює рішення про звільнення судді з посади.

Вчинення істотного дисциплінарного проступку або систематичне невиконання службових обов'язків. Такі дії визнаються несумісними зі статусом судді Конституційного Суду та можуть свідчити про невідповідність особи займаній посаді. Питання про звільнення на цій підставі розглядається на спеціальному пленарному засіданні Суду за наявності висновку постійної комісії з питань регламенту та етики.

Подання суддею заяви про відставку або про звільнення за власним бажанням. У цьому випадку звільнення здійснюється за ініціативою самого судді, що відповідає принципу добровільності та незалежності його волевиявлення.

Таким чином, інститут звільнення судді Конституційного Суду України забезпечує баланс між гарантіями суддівської незалежності та необхідністю дотримання високих етичних і професійних стандартів у діяльності органу конституційної юрисдикції.

15.3. Функції та повноваження Конституційного Суду України

Сутність і призначення Конституційного Суду визначаються його функціями, які є основними напрямами і видами його діяльності, що здійснюються відповідно до Конституції та законів України.

Функції Конституційного Суду можна класифікувати за кількома напрямами, що відображають його роль у державі:

Функція здійснення конституційного судочинства (пріоритетна функція).

Функція конституційного контролю.

Функція офіційного тлумачення Конституції.

Арбітражна функція (забезпечення принципу поділу влади).

Ці функції реалізуються через низку конкретних повноважень, визначених Конституцією України.

До основних повноважень Конституційного Суду України належать:

вирішення питань щодо відповідності Конституції України (конституційності) законів України, а також інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України та правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Це забезпечує верховенство Конституції в системі національного законодавства;

офіційне тлумачення Конституції України, що сприяє уніфікованому розумінню її положень та усуненню правової невизначеності;

надання висновків щодо відповідності Конституції України міжнародних договорів України, як чинних, так і тих, що пропонуються до ратифікації Верховною Радою України. Таке звернення може ініціювати Президент України, Кабінет Міністрів України або не менше сорока п’яти народних депутатів України;

надання висновків щодо відповідності Конституції України питань, запропонованих для всеукраїнського референдуму за народною ініціативою, що є гарантією дотримання конституційних принципів під час реалізації форм безпосередньої демократії;

надання висновків Верховній Раді України щодо дотримання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

оцінка відповідності законопроєктів про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Основного Закону, що спрямовано на запобігання порушенню основ конституційного ладу;

надання висновку щодо порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції або законів України, що має значення для забезпечення унітарності держави;

вирішення питань про відповідність Конституції України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, що здійснюється за зверненням Президента України відповідно до частини другої статті 137 Конституції України;

розгляд конституційних скарг громадян, які вважають, що застосований у їх справі закон України суперечить Конституції. Ця форма контролю спрямована на безпосередній захист конституційних прав і свобод людини.

Таким чином, повноваження Конституційного Суду України охоплюють як нормотворчі, так і правозастосовні аспекти конституційного контролю, що забезпечує цілісність і стабільність конституційного ладу держави.

Межі повноважень Конституційного Суду України

Межі здійснення конституційного контролю визначаються предметом та колом актів, щодо яких Суд має право ухвалювати рішення. Конституційний Суд України розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) чинних нормативно-правових актів або окремих їх положень.

З метою захисту прав і свобод людини і громадянина, Суд має право розглядати питання відповідності Конституції актів, що втратили чинність, але продовжують застосовуватися до правовідносин, які виникли під час їх дії. Це положення підкреслює

гарантійний характер діяльності Суду в контексті захисту прав особи.

Водночас Конституційний Суд України не наділений повноваженнями розглядати питання відповідності законам України актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також актів інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим чи органів місцевого самоврядування. Винятки становлять випадки, прямо передбачені пунктом 28 частини першої статті 85 та частиною другою статті 137 Конституції України.

Отже, межі компетенції Конституційного Суду визначають баланс між забезпеченням верховенства Конституції та неприпустимістю втручання в компетенцію інших гілок влади, що відображає принцип поділу влади в демократичній правовій державі.

15.4. Форми звернення до Конституційного Суду України

Формами звернення до Конституційного Суду України є конституційне подання, конституційне звернення та конституційна скарга. Кожна з цих форм має власну правову природу, суб'єктний склад та процесуальні особливості.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПОДАННЯ є письмовим клопотанням, що надходить до Суду з метою вирішення питань конституційності актів або їх окремих положень, а також для надання офіційного тлумачення положень Конституції України. У поданні мають бути зазначені такі основні елементи: суб'єкт права на конституційне подання, відомості про його представника, а також перелік документів та матеріалів, на які посилається ініціатор звернення.

У разі якщо подання стосується перевірки акта на відповідність Конституції, обов'язково вказуються конкретні норми, які підлягають перевірці, та норми Конституції, з якими співвідноситься зміст акта. Крім того, наводиться правове обґрунтування тверджень

про його неконституційність. Якщо ж предметом подання є потреба в офіційному тлумаченні, зазначаються норми Конституції, які викликають сумнів у застосуванні, а також підстави, що зумовили необхідність їх роз'яснення.

Суб'єктами права на конституційне подання виступають визначені Конституцією України органи та посадові особи, зокрема Президент України, не менше ніж сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, а також Верховна Рада Автономної Республіки Крим. Варто підкреслити, що відкликання підпису народного депутата під вже поданим конституційним поданням не тягне жодних юридичних наслідків і не впливає на його чинність.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗВЕРНЕННЯ має на меті отримання висновку Конституційного Суду з низки питань, прямо передбачених законом. Зокрема, предметом звернення може бути:

перевірка відповідності Конституції України чинних або запропонованих до ратифікації міжнародних договорів;

визначення конституційності питань, що плануються до винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

перевірка дотримання конституційної процедури усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

оцінка відповідності законопроєкту про внесення змін до Конституції вимогам статей 157 і 158 Основного Закону;

перевірка дотримання Верховною Радою Автономної Республіки Крим положень Конституції та законів України;

оцінка відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законодавству держави.

Як і у випадку з поданням, конституційне звернення повинно містити дані про суб'єкта звернення, його представника, а також перелік документів, що підтверджують наведені твердження.

Особливі вимоги висуваються до звернень щодо міжнародних договорів, референдумних питань та процедури імпічменту

Президента України. Такі звернення мають містити докладний аналіз положень, що перевіряються, та їх співвідношення з нормами Конституції. До звернення з питань імпічменту додаються матеріали щодо створення спеціальної тимчасової слідчої комісії, її висновки та пропозиції, рішення Верховної Ради про звинувачення Президента, а також рішення парламенту про звернення до Конституційного Суду.

У випадках, коли йдеться про можливе порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції чи законів України, у зверненні повинні бути викладені конкретні обґрунтування таких тверджень. Аналогічно, якщо предметом звернення є нормативно-правовий акт цього органу, зазначаються його окремі положення, що підлягають перевірці, відповідні норми Конституції та законів, а також аргументація щодо їх невідповідності.

КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА є однією з основних форм звернення до Конституційного Суду України, що спрямована на забезпечення безпосереднього захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. Вона становить письмове клопотання особи щодо перевірки на відповідність Конституції України (тобто на конституційність) закону України або його окремих положень, які були застосовані під час ухвалення остаточного судового рішення у справі цієї особи.

Інститут конституційної скарги є важливим елементом системи конституційного контролю, оскільки дозволяє кожному громадянину або юридичній особі приватного права безпосередньо ініціювати перевірку актів законодавства на предмет їх відповідності Основному Закону.

У конституційній скарзі мають бути зазначені *такі відомості*:

повні дані про суб’єкта права на конституційну скаргу (прізвище, ім’я, по батькові, місце проживання, а для іноземців – місце перебування; для юридичних осіб – найменування та місцезнаходження);

відомості про уповноважену особу, якщо скаргу подає представник;

короткий виклад змісту остаточного судового рішення, у якому застосовано положення закону, що оспорюється;

опис процесу розгляду справи в судах попередніх інстанцій;

конкретні норми закону, які підлягають перевірці на відповідність Конституції України, та положення Основного Закону, з якими здійснюється порівняння;

аргументоване обґрунтування тверджень про неконституційність закону або його окремих положень, із зазначенням того, яке саме з гарантованих Конституцією прав особи було порушене внаслідок застосування відповідної норми;

відомості про документи і матеріали, що підтверджують позицію заявника, із поданням копій таких документів;

перелік усіх доданих матеріалів.

Обов'язковою вимогою є долучення до скарги копії остаточного судового рішення у справі заявника, яка має бути засвідчена судом, що його ухвалив, у встановленому процесуальному порядку.

Суб'єктом права на конституційну скаргу може бути будь-яка фізична особа – громадянин України, іноземець або особа без громадянства, а також юридична особа приватного права, яка вважає, що закон України або його окремі положення, застосовані в остаточному судовому рішенні у її справі, суперечать Конституції України та призвели до порушення її конституційних прав і свобод.

Юридичні особи публічного права (тобто державні органи, органи місцевого самоврядування, інші суб'єкти владних повноважень) не мають права на подання конституційної скарги, оскільки вони не є носіями конституційних прав у розумінні інституту індивідуального захисту.

Конституційна скарга фізичної особи має бути підписана особисто. Якщо заявник через стан здоров'я або фізичну ваду не має можливості самостійно підписати скаргу, її може підписати інша особа, уповноважена у встановленому законом порядку діяти від його імені.

У випадку, коли скаргу подає юридична особа, вона підписується уповноваженою посадовою особою, повноваження

якої підтверджуються установчими документами організації та актом про її призначення або обрання на відповідну посаду.

Таким чином, конституційна скарга є важливим процесуальним механізмом реалізації принципу верховенства Конституції України, забезпечуючи можливість кожній особі захистити свої основоположні права через безпосереднє звернення до Конституційного Суду.

15.5. Конституційне провадження

Конституційне провадження в Конституційному Суді України здійснюється у двох формах: *письмовій та усній*. Основною формою розгляду справ є письмове провадження, однак у межах такої форми окремі питання можуть розглядатися усно. Вибір форми провадження належить до компетенції відповідного Сенату або Великої палати Суду, що забезпечує гнучкість та ефективність процесуального розгляду справ.

Розгляд справ у конституційному провадженні відбувається на засіданнях та пленарних засіданнях Сенатів та Великої палати. Порядок їх проведення регламентується законом та Регламентом Конституційного Суду. Головування на засіданнях здійснює Голова Суду або його заступник, а у разі їх відсутності – старший за віком суддя.

Велика палата розглядає питання щодо відкриття або відмови у відкритті конституційного провадження за конституційними поданнями та зверненнями, а також справи, які Сенат відмовився розглядати на власний розсуд. Засідання Великої палати вважається повноважним за присутності не менше ніж 12 суддів, а ухвала – постановленою, якщо за неї проголосувала більшість присутніх суддів. У випадку рівного розподілу голосів конституційне провадження вважається відкритим. Відкрита частина пленарного засідання фіксується технічними засобами та протоколом, закрита частина використовується для ухвалення рішень і надання висновків, а виступи суддів у цій частині є службовою інформацією і не підлягають розголошенню. Рішення Великої палати вважається ухваленим, якщо за нього проголосували не менше 10 суддів.

Сенат розглядає конституційні скарги, якщо Колегія не одностайно відмовила у відкритті провадження. Засідання Сенату є повноважним за присутності щонайменше шести суддів, а ухвала – постановленою за підтримки більшості присутніх. У випадку рівного розподілу голосів провадження вважається відкритим. У разі відкриття конституційного провадження Голова Суду або заступник Голови вносить справу на розгляд пленарного засідання Сенату. Відкрита частина засідання фіксується технічними засобами та протоколом, закрита частина використовується для ухвалення рішень, а виступи суддів є службовою інформацією. Рішення вважається ухваленим, якщо за нього проголосувала не менше двох третин суддів Сенату, які розглядають справу.

Сенат може відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати у випадках, коли виникає потреба у тлумаченні Конституції або ризик невідповідності раніше ухваленим юридичним позиціям. Відмова оформлюється ухвалою більшості суддів із зазначенням підстав.

Для забезпечення всебічного розгляду справи Колегія, Сенат або Велика палата можуть:

Витребувати документи, матеріали та відомості від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій та громадських об’єднань;

Призначати експертизи та залучати спеціалістів;

Викликати на засідання учасників, свідків, експертів та інших осіб, необхідних для об’єктивного та повного розгляду справи.

Невиконання без поважних причин викликів або відмова надати необхідні матеріали тягне юридичну відповідальність. Письмові обґрунтовані юридичні висновки (amicuscuriae) можуть подаватися за ініціативою зацікавлених осіб і долучатися до матеріалів справи на розсуд Суду.

Учасниками конституційного провадження є:

суб’єкти права на конституційне подання, звернення або скаргу (або їх уповноважені представники);

органи та посадові особи, які ухвалили оскаржуваний акт;

залучені судом особи: свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі та інші необхідні учасники.

Рішення про залучення додаткових учасників ухвалюється Сенатом або Великою палатою. У разі відсутності учасника з поважних причин розгляд справи може бути перенесений, або справа розглядається за його відсутності (ст. 70).

Учасник конституційного провадження має право:

ознайомлюватися з матеріалами справи;

надавати усні та письмові пояснення;

висловлювати позицію з питань, що розглядаються;

ставити запитання іншим учасникам за дозволом головуючого;

заявляти клопотання та відводи;

користуватися іншими правами, передбаченими законом і Регламентом.

Водночас учасник зобов'язаний з'являтися на засідання, надавати правдиві пояснення та документи. Ненадання або надання завідомо недостовірної інформації тягне відповідальність відповідно до закону.

15.6. Рішення та висновки Конституційного Суду України

Конституційний Суд України здійснює свою діяльність шляхом ухвалення різних процесуальних та матеріально-правових актів. Зокрема, Суд:

ухвалює рішення;

надає висновки;

постановляє ухвали;

видає забезпечувальні накази.

Акти, що не стосуються безпосередньо конституційного провадження, оформлюються у формі постанови.

Рішення Конституційного Суду є основним матеріально-правовим актом, яким вирішуються справи за конституційними

поданнями та скаргами. Відповідно, *Велика палата ухвалює рішення за результатами розгляду:*

конституційних подань щодо відповідності Конституції законів України та інших правових актів органів державної влади, включно з правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

справ за конституційними скаргами у випадках, коли Сенат відмовився розглядати справу на власний розсуд.

Сенат ухвалює рішення за результатами розгляду конституційних скарг.

Висновки Конституційного Суду, як спеціальний вид акта, надаються Великою палатою у справах, що стосуються:

відповідності Конституції чинних або запропонованих міжнародних договорів України;

конституційності питань для всеукраїнського референдуму за народною ініціативою;

дотримання процедур імпічменту Президента України;

відповідності законопроектів щодо змін до Конституції вимогам статей 157 і 158 Конституції України;

порушення Конституції або законів України Верховною Радою Автономної Республіки Крим;

відповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції та законам України.

Ухвали Конституційного Суду використовуються для вирішення процесуальних питань, пов’язаних із відкриттям або закриттям провадження, розглядом клопотань та процедурою розгляду справ.

Забезпечувальні накази видаються у конституційних провадженнях з метою тимчасового забезпечення вимог конституційної скарги, відповідно до пункту 9 частини першої статті 7 профільного Закону.

Процедура ухвалення рішень і надання висновків. Рішення та висновки Конституційного Суду ухвалюються іменем України на закритій частині пленарного засідання Великої палати або Сенату шляхом поіменного голосування суддів, які розглядали справу.

Пропозиції суддів щодо проекту рішення або висновку ставляться на голосування у порядку надходження. Суддя не має права утримуватися від голосування під час ухвалення рішення або надання висновку. Рішення та висновки підписуються окремо суддями, які голосували «за» і «проти». Водночас обов'язковим є підпис судді Конституційного Суду, який підтримав рішення чи висновок. Рішення та висновки є остаточними, не підлягають оскарженню та надсилаються учасникам конституційного провадження не пізніше наступного робочого дня після ухвалення.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Конституційний контроль (Constitutional Review)	Перевірка відповідності конституції актів і дій органів влади. У вузькому значенні – діяльність спеціально уповноважених судових органів (як-от Конституційний Суд України).
Конституційний Суд України The Constitutional Court of Ukraine	Єдиний орган конституційної юрисдикції, що забезпечує верховенство Конституції, здійснює конституційний контроль та офіційне тлумачення Конституції.
Конституційне подання (Constitutional Petition)	Письмове клопотання до КСУ з метою вирішення питань конституційності актів або їх окремих положень, а також для офіційного тлумачення Конституції.
Конституційна скарга (Constitutional Complaint)	Письмове клопотання фізичної або юридичної особи щодо перевірки на відповідність Конституції закону, який був застосований під час ухвалення остаточного судового рішення у справі цієї особи.
Попередній контроль (The Preliminary control)	Перевірка нормативного акта ще до набрання ним чинності, з метою запобігання конституційним порушенням.
Наступний контроль (The Next control)	Перевірка актів, які вже набули чинності та офіційно опубліковані.

ТЕМА 16.
КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ. ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ДЕРЖАВНОЮ ПРИКОРДОННОЮ СЛУЖБОЮ УКРАЇНИ

16.1. Сутність місцевого самоврядування.

16.2. Органи місцевого самоврядування.

16.3. Безпосередня участь громадян у здійсненні місцевого самоврядування.

16.4. Порядок формування та структура органів місцевого самоврядування в зарубіжних країнах.

16.5. Компетенція органів місцевого самоврядування.

16.6. Взаємодія органів місцевого самоврядування з ДПСУ.

Ключові слова **(**Keywords**)**

УКРАЇНСЬКОЮ	**ENGLISH**
Місцеве самоврядування	Localself-government
Територіальна громада	Territorialcommunity
Децентралізація влади	Decentralizationofpower
Місцева рада	Localcouncil
Виконавчий комітет місцевої ради	Executivecommitteeofthelocalcouncil

16.1. Сутність місцевого самоврядування

Місцеве самоврядування є фундаментальним елементом демократичного устрою сучасної держави та ключовим механізмом реалізації народовладдя на локальному рівні. Воно забезпечує безпосереднє або опосередковане здійснення владних функцій територіальними громадами, сприяє ефективному управлінню суспільними справами та формує основу для розвитку громадянського суспільства. Концептуальний аналіз місцевого

самоврядування передбачає дослідження його юридичної сутності, соціального призначення, організаційно-правової природи та принципів функціонування.

Місцеве самоврядування є невід'ємною ознакою демократії та обов'язковим елементом сучасного державного устрою.

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Основні аспекти юридичної сутності місцевого самоврядування:

Право та здатність. Місцеве самоврядування має забезпечувати не лише формальне право на управління, але й реальну здатність до вирішення публічних справ, що потребує доступу до матеріально-фінансових ресурсів.

Специфічна форма народовладдя. Місцеве самоврядування реалізує владу народу на місцевому рівні через механізми прямої (безпосередньої) та представницької демократії.

Двоєдина природа. місцеве самоврядування одночасно містить елементи державного і громадівського самоврядування, поєднуючи публічно-правові та приватноправові функції.

Організаційно-правовий механізм. Місцеве самоврядування є системою органів та процедур, що забезпечують управління в межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці, забезпечуючи ефективну реалізацію компетенцій територіальної громади.

Соціальна роль місцевого самоврядування проявляється у функціональному впливі на розвиток громади та держави в цілому:

Реалізація влади народу: місцеве самоврядування є основним каналом для здійснення народом своїх владних функцій на локальному рівні.

Захист місцевих інтересів: Воно спрямоване на задоволення місцевих потреб, захист муніципальних інтересів та забезпечення життєдіяльності населення.

Забезпечення прав і потреб: місцеве самоврядування сприяє зміцненню конституційного ладу, реалізації прав людини та громадянина, задоволенню базових потреб населення, розвитку місцевої демократії та демократичних практик.

Місцеве самоврядування як інститут характеризується низкою специфічних ознак, що відрізняють його від органів державної влади:

Самостійність та автономія: Органи і територіальні громади діють незалежно від центральних органів влади, реалізуючи свої повноваження у межах законодавства.

Виборність та підзвітність: Органи місцевого самоврядування формуються шляхом регулярних виборів і підзвітні територіальній громаді, яка є джерелом їх легітимності.

Фінансова та матеріальна самостійність: місцеве самоврядування має власні бюджети і матеріальні ресурси, що не включаються до Державного бюджету, а громади є суб'єктами комунальної власності.

Специфічний суб'єктний склад: первинним суб'єктом місцевого самоврядування є територіальна громада, що здійснює владні функції через обрані органи.

Відокремленість від державної влади: органи місцевого самоврядування не належать до системи центральних органів державної влади, що підкреслює їх автономний статус.

Принципи місцевого самоврядування визначають базові орієнтири організації та діяльності його органів і посадових осіб. Вони закріплені Конституцією України, Європейською хартією місцевого самоврядування та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Основні принципи включають:

Народовладдя: реалізація влади через вибори, ініціативи та діяльність представницьких органів.

Законність: діяльність органів місцевого самоврядування здійснюється виключно на підставі закону, у межах визначених повноважень.

Гласність: забезпечення прозорості рішень і доступу громадян до інформації та публічних засідань.

Колегіальність та поєднання місцевих і державних інтересів.

Виборність, підзвітність і відповідальність органів та посадових осіб.

Правова, організаційна та фінансова самостійність.

Державна підтримка та гарантії: Надання ресурсів і механізмів захисту прав місцевого самоврядування.

Судовий захист прав місцевого самоврядування: Можливість оскарження порушень у судовому порядку.

Субсидіарність та децентралізація: Пріоритет вирішення питань на найнижчому можливому рівні управління для забезпечення ефективності та демократичності.

Таким чином, місцеве самоврядування є ключовим інститутом демократії, що забезпечує реалізацію народовладдя на локальному рівні. Його сутність полягає у наданні територіальним громадам права і реальної спроможності самостійно вирішувати питання місцевого значення, ефективно використовуючи законодавчо гарантовані фінансові та матеріальні ресурси, забезпечуючи соціальну стабільність, розвиток громадянського суспільства та демократичних механізмів управління.

16.2. Органи місцевого самоврядування

Система місцевого самоврядування в Україні є складним багаторівневим утворенням, яке забезпечує організацію та реалізацію публічної влади на місцевому рівні. Вона відображає єдність територіальних громад, їх представницьких і виконавчих органів, а також інститутів самоорганізації населення. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», система місцевого самоврядування охоплює:

територіальну громаду – первинного суб’єкта місцевого самоврядування, який безпосередньо здійснює владу на місцях;

сільські, селищні та міські ради – виборні представницькі органи, що діють від імені територіальної громади та реалізують її волю;

сільських, селищних, міських голів, які є головними посадовими особами відповідних територіальних громад;

виконавчі органи рад (виконавчі комітети, відділи, управління тощо), що здійснюють адміністративно-управлінські функції у межах делегованих повноважень;

районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад відповідних адміністративно-територіальних одиниць;

органи самоорганізації населення, що створюються жителями для вирішення питань місцевого значення безпосередньо у межах частини території громади (кварталу, вулиці, будинку тощо).

Таким чином, система місцевого самоврядування виступає комплексною організаційно-правовою структурою, яка поєднує як безпосередні форми участі населення, так і діяльність виборних органів.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ГРОМАДА – жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, міст, що мають єдиний адміністративний центр.

Територіальна громада – це основний носій місцевої влади, що забезпечує реалізацію права громадян на участь у вирішенні питань місцевого значення.

Територіальні громади можуть:

об’єднуватися добровільно в одну спільну громаду з метою підвищення ефективності управління;

створювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати сільського, селищного або міського голову;

виходити зі складу об’єднаної громади, дотримуючись встановленого законом порядку.

Класифікація територіальних громад здійснюється залежно від адміністративного центру: міські, селищні або сільські громади. Їх назва, як правило, походить від найменування адміністративного центру або історико-географічних особливостей місцевості.

Тож територіальна громада є первинною і самостійною ланкою системи публічного управління, на яку покладається безпосереднє вирішення питань життєдіяльності населення.

Місцеві ради (сільські, селищні, міські) є ключовими представницькими інституціями, які діють від імені територіальних громад. Вони здійснюють повноваження у межах Конституції України та законів держави, приймаючи нормативно-правові акти місцевого значення.

ПРЕДСТАВНИЦЬКИЙ ОРГАН МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ – виборний орган (рада), який складається з депутатів і відповідно до закону наділяється правом представляти інтереси територіальної громади і приймати від її імені рішення.

Основні функції рад полягають у:

прийнятті рішень із соціально-економічного розвитку території;

управлінні комунальною власністю;

затвердженні місцевого бюджету;

контролі за діяльністю виконавчих органів;

забезпеченні реалізації конституційних прав громадян на місцевому рівні.

Ради діють на принципах виборності, колегіальності, гласності, підзвітності та законності. Їх діяльність організовується відповідно

до статуту територіальної громади, який визначає особливості організації самоврядування на конкретній території.

РАЙОННІ ТА ОБЛАСНІ РАДИ – органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст.

Для забезпечення реалізації своїх повноважень ради можуть створювати консультативно-дорадчі органи, що сприяють формуванню рішень на засадах публічності та участі громадськості.

ВИКОНАВЧІ ОРГАНИ місцевих рад, які відповідно до Конституції України та цього Закону створюються сільськими, селищними, міськими, районними в містах (у разі їх створення) радами для здійснення виконавчих функцій і повноважень місцевого самоврядування у межах, визначених цим та іншими законами.

Виконавчі органи місцевих рад є функціональною ланкою місцевого самоврядування, що відповідає за реалізацію рішень ради та управління повсякденною діяльністю територіальної громади. Ці органи:

підконтрольні і підзвітні відповідним радам;

виконують делеговані повноваження органів державної влади у межах визначених законом компетенцій;

забезпечують адміністративну, господарську, фінансову, соціальну та культурну діяльність громади.

У малих сільських громадах (до 500 жителів) законом передбачено можливість не створювати окремий виконавчий орган, покладаючи його функції на сільського голову. Це є проявом гнучкості та адаптивності системи місцевого самоврядування до особливостей демографічної ситуації.

Сільський, селищний та міський голови є основними фігурами в системі місцевого самоврядування. Вони виступають гарантами законності та стабільності функціонування

територіальної громади, забезпечують узгодження інтересів населення, органів влади та господарських структур.

Основні риси правового статусу голови:

обирається шляхом прямих, рівних і загальних виборів;

здійснює свої повноваження на постійній основі;

очолює виконавчий комітет ради та головує на її засіданнях;

не може суміщати свою діяльність з іншими оплачуваними посадами або підприємницькою діяльністю (окрім наукової, викладацької, творчої, медичної тощо);

користується гарантіями депутатів місцевих рад у частині захисту своїх прав та повноважень.

У разі особливих обставин (наприклад, у період дії воєнного стану) повноваження сільського, селищного чи міського голови можуть бути тимчасово покладені на керівника відповідної військово-цивільної адміністрації, що забезпечує безперервність управління територією.

Отже, система місцевого самоврядування України є цілісним правовим механізмом, який поєднує інститути територіальної громади, представницьких і виконавчих органів та посадових осіб. Її структура побудована на принципах демократії, самостійності, підзвітності та законності.

Функціонування кожного елементу системи спрямоване на забезпечення ефективного управління на місцевому рівні, розвиток територіальних громад і зміцнення основ народовладдя в державі.

16.3. Безпосередня участь громадян у здійсненні місцевого самоврядування.

Форми участі територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення становлять важливий інститут місцевої демократії, спрямований на забезпечення безпосередньої участі громадян у процесах прийняття рішень, що стосуються розвитку відповідної території. Основними формами такої участі є: місцевий референдум, загальні збори (або конференції) жителів, місцева

ініціатива, громадські слухання, участь у плануванні та розподілі коштів місцевого бюджету, проведення публічних консультацій, створення консультативно-дорадчих органів при органах та посадових особах місцевого самоврядування, а також громадське оцінювання діяльності цих органів та посадових осіб. Законодавство також допускає інші форми участі громади, що не суперечать чинному законодавству.

Залежно від умов, участь членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення може здійснюватися як у безпосередній формі, так і з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що розширює можливості громадян впливати на місцеву політику та процеси управління.

Однією з основних форм прямої демократії на місцевому рівні є *місцевий референдум*.

МІСЦЕВИЙ РЕФЕРЕНДУМ – форма прийняття територіальною громадою рішень з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування.

На розгляд місцевого референдуму можуть виноситися будь-які питання, що належать до компетенції органів місцевого самоврядування, за винятком тих, що закон відносить до відання органів державної влади. Рішення, прийняті на місцевому референдумі, є обов'язковими до виконання на території відповідної громади. Порядок проведення референдуму та перелік питань, які можуть вирішуватися виключно цим шляхом, визначаються спеціальним законом.

Важливою формою громадської участі також виступають *загальні збори або конференції* жителів, які забезпечують безпосередню взаємодію населення із органами місцевого самоврядування. Такі збори можуть проводитися як на рівні всієї громади, так і в її окремих частинах – районах, мікрорайонах, вулицях чи будинках. Повноважність загальних зборів визначається участю у них більш ніж половини жителів із правом голосу, а у випадку конференції – двох третин обраних делегатів. Рішення, прийняті на загальних зборах, фіксуються у протоколі, який містить дані про учасників, предмет обговорення, результати голосування та

кількість осіб, що підтримали ухвалене рішення. Такі рішення підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування на найближчій сесії ради із запрошенням уповноважених представників громади.

Ініціювати проведення загальних зборів або конференції можуть різні суб'єкти: від ініціативних груп жителів до місцевих рад, голів, виконавчих органів, депутатських комісій, органів самоорганізації населення або старост у межах відповідних округів. Порядок організації та проведення таких зборів, включно з нормами представництва, процедурою ухвалення рішень і механізмами інформування громадян про результати, встановлюється у статуті територіальної громади.

Ще однією формою безпосередньої участі громадян у місцевому самоврядуванні є *місцева ініціатива*. Вона надає жителям право вносити на розгляд ради будь-яке питання, що належить до компетенції місцевого самоврядування. Така ініціатива подається у письмовій формі та підлягає розгляду на найближчій сесії ради із забезпеченням участі членів ініціативної групи. Результатом розгляду місцевої ініціативи є прийняття відповідного рішення радою. Статут громади або рішення обласної чи районної ради визначають детальний порядок подання місцевої ініціативи, чисельність ініціативної групи, вимоги до збору підписів, способи інформування жителів про результати розгляду та інші процедурні питання.

Таким чином, зазначені форми участі територіальної громади формують систему механізмів громадської демократії на місцевому рівні, спрямовану на забезпечення прозорості, підзвітності та ефективності діяльності органів місцевого самоврядування, а також на підвищення ролі громадян у процесах прийняття управлінських рішень.

Сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування розглядається як одна з форм громадського контролю, спрямована на забезпечення прозорості,

підзвітності та ефективності функціонування місцевої влади. Зміст цього інституту полягає у здійсненні суб'єктом ініціативи (громадською організацією, об'єднанням громадян або окремими членами територіальної громади) аналізу діяльності відповідних органів і посадових осіб, формуванні висновків та розробленні рекомендацій щодо підвищення якості управління на місцевому рівні.

Органи та посадові особи місцевого самоврядування зобов'язані створювати належні умови для проведення громадського оцінювання, надавати необхідну інформацію, сприяти відкритості своєї діяльності та брати до уваги результати громадських висновків і пропозицій.

Предметом громадського оцінювання виступає діяльність органів і посадових осіб місцевого самоврядування, що безпосередньо пов'язана з реалізацією їхніх повноважень, ухваленням рішень, організацією їх виконання та дотриманням законодавчих і етичних стандартів у процесі управління.

Аналіз діяльності зазначених суб'єктів здійснюється ініціатором громадського оцінювання, який функціонує в межах відповідної територіальної громади. Такий аналіз має на меті не лише виявлення недоліків у роботі органів місцевого самоврядування, а й вироблення конструктивних пропозицій щодо вдосконалення системи місцевого управління та підвищення рівня довіри населення до місцевої влади.

16.4. Порядок формування та структура органів місцевого самоврядування в Україні та зарубіжних країнах

Формування та організація системи органів місцевого самоврядування в зарубіжних країнах відображає фундаментальні принципи демократії та залежить від історичних традицій, форми державного устрою й характеру політичного режиму. Сутність місцевого самоврядування полягає у визнанні муніципальної влади самостійною складовою публічної влади, яка функціонує автономно від державного апарату, забезпечуючи реалізацію волі територіальної громади.

Основу функціонування органів місцевого самоврядування становлять два ключові принципи – самостійність і виборність.

Самостійність (автономія) передбачає наявність у муніципалітетів права самостійно вирішувати питання місцевого значення без втручання центральної влади, у межах, визначених законом. Цей принцип забезпечує незалежність місцевих органів у прийнятті рішень і формуванні внутрішньої політики громади.

Виборність полягає у формуванні органів місцевого самоврядування шляхом демократичних виборів, що гарантує їх підзвітність населенню та періодичну змінюваність.

Залежно від національних особливостей, первинна адміністративно-територіальна одиниця у різних країнах має різні назви: комуна, муніципалітет або община. У державах Західної Європи, зокрема в Бельгії, Данії, Латвії, Нідерландах та Португалії, публічно-правовий статус закріплюється не за спільнотою, а за муніципалітетом як єдиним утворенням, що об’єднує територію, громаду та створені нею органи. Такі муніципалітети володіють статусом юридичних осіб, мають власні представницькі органи та виступають від імені місцевого населення.

Місцеве самоврядування повинно функціонувати на основі правової, організаційної та фінансово-економічної самостійності, що є гарантією його ефективності та незалежності.

Органи місцевого самоврядування виконують дві основні функції: *нормотворчу (регулювання)* та *управлінську.* Відповідно, їх структура складається з двох головних елементів:

представницьких органів (рад, зборів, асамблей);

виконавчих органів (адміністрацій, виконкомів).

Представницькі органи є виборними колегіальними структурами, що ухвалюють рішення з основних питань місцевого життя. Їхні х*арактерні риси включають:*

виборність, що забезпечує легітимність і зв’язок із населенням;

колегіальність, яка проявляється у прийнятті рішень шляхом голосування після обговорення;

періодичну змінюваність відповідно до законодавчо визначених строків повноважень;

однопалатну структуру, що є типовою для більшості держав (двопалатні органи, як, наприклад, муніципальна рада Нью-Йорка, трапляються рідко).

Основною формою діяльності представницьких органів є сесійна робота. Для прикладу, у Франції та Японії муніципальні ради збираються на сесії чотири рази на рік. Їхня діяльність охоплює нормотворчу роботу, затвердження місцевих бюджетів, регламентів, програм розвитку громади тощо.

Виконавчі органи місцевого самоврядування очолює глава муніципалітету: мер або бургомістр. Він обирається громадянами або представницьким органом і несе відповідальність за реалізацію прийнятих рішень.

У низці держав (Франція, Німеччина, Японія) мери одночасно виконують функції представників центрального уряду, здійснюючи нагляд за виконанням державних завдань на місцях. У деяких випадках обсяг їхніх повноважень фактично ставить їх вище за муніципальну раду.

До складу муніципальної адміністрації входять галузеві підрозділи, що забезпечують реалізацію повноважень у конкретних сферах: охорона здоров’я, освіта, соціальні послуги, транспорт, фінанси, громадська безпека, комунальне господарство, робота з населенням тощо. Така багаторівнева структура забезпечує ефективне управління місцевими ресурсами.

Формування представницьких органів місцевого самоврядування здійснюється на засадах *демократичних виборів*. Вибори проводяться відповідно до принципів загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Особливістю виборчого процесу в країнах Європейського Союзу є те, що право голосу на місцевих виборах мають усі громадяни ЄС, які постійно проживають у межах муніципалітету, незалежно від громадянства держави проживання. Важливим принципом також є рівність голосів, що досягається формуванням виборчих округів із приблизно однаковою кількістю виборців.

Попри автономію місцевого самоврядування, держава здійснює *адміністративний нагляд* за законністю діяльності муніципальних органів. Такий контроль має виключно правовий

характер і спрямований на забезпечення дотримання конституційних принципів.

В окремих країнах він реалізується через спеціально уповноважених посадових осіб – префектів у Франції, воєвод у Польщі тощо. Європейська хартія місцевого самоврядування встановлює, що державний нагляд має обмежуватися перевіркою законності, а не доцільності рішень, прийнятих місцевими органами, і застосовуватися лише у випадках, коли цього вимагає захист суспільних інтересів.

Отже, система місцевого самоврядування в зарубіжних країнах являє собою складну й водночас гнучку модель організації публічної влади на місцях, яка поєднує демократичні механізми участі громадян, ефективні форми управління територіями та законодавчо визначений баланс між автономією муніципалітетів і контролем з боку держави.

16.5. Компетенція органів місцевого самоврядування

Компетенція органів місцевого самоврядування становить сукупність законодавчо визначених повноважень, що охоплюють певні предмети відання та забезпечують реалізацію владних функцій територіальними громадами. Органи місцевого самоврядування виступають ключовими інституціями, через які здійснюється публічна влада на місцевому рівні, не будучи при цьому складовою системи органів державної влади.

Компетенція органів місцевого самоврядування тісно пов’язана з принципом їхньої самостійності (муніципальної автономії). Відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування, місцеве самоврядування визначається як право і реальна здатність місцевих співтовариств регулювати значну частину суспільних справ, управляти ними в межах закону, під власну відповідальність і в інтересах місцевого населення.

Компетенція органів місцевого самоврядування має двоїстий характер, що проявляється у поєднанні двох аспектів їхньої діяльності:

Регулятивного – пов’язаного з ухваленням підзаконних правових актів у межах наданих повноважень.

Управлінського – спрямованого на безпосереднє керівництво місцевими справами, зокрема управління комунальною власністю, фінансовими ресурсами та соціально-економічними процесами на місцевому рівні.

Основними завданнями місцевого самоврядування є:

зміцнення засад конституційного ладу України;

забезпечення реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина;

створення умов для задоволення життєво важливих потреб і законних інтересів населення;

сприяння розвитку місцевої демократії та підвищенню рівня громадської участі.

Функціональна діяльність органів місцевого самоврядування охоплює:

залучення населення до процесу прийняття рішень з питань місцевого та загальнодержавного значення;

управління комунальною власністю та місцевими фінансами;

забезпечення комплексного соціально-економічного, культурного та інфраструктурного розвитку територій;

організацію надання соціальних послуг;

охорону правопорядку, громадської безпеки, прав і свобод громадян;

здійснення заходів соціального захисту та сприяння зайнятості населення;

захист прав територіальних громад і їхніх органів самоврядування.

Компетенція органів місцевого самоврядування традиційно поділяється на власні (самоврядні) та делеговані повноваження.

Власні повноваження реалізуються органами місцевого самоврядування самостійно, під їхню відповідальність і без втручання органів державної влади.

До таких повноважень належать –

У сфері фінансів і власності:

управління об’єктами комунальної власності;

формування, затвердження та виконання місцевих бюджетів;

залучення позабюджетних коштів для реалізації програм розвитку;

створення комунальних банків, фінансових установ і підприємств.

У сфері соціально-економічного розвитку:

організація та розвиток мережі закладів освіти, охорони здоров’я, культури;

забезпечення функціонування житлово-комунального господарства;

регулювання роботи підприємств комунальної власності;

контроль за дотриманням трудового законодавства на місцевому рівні.

У сфері зовнішньоекономічної діяльності:

укладення угод із закордонними партнерами, участь у міжнародних програмах;

сприяння інвестиційній діяльності та створенню робочих місць.

У сфері цивільного захисту:

організація заходів із запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій;

створення місцевих комісій з питань техногенно-екологічної безпеки.

ДЕЛЕГОВАНІ ПОВНОВАЖЕННЯ – це ті, що передані органам місцевого самоврядування державою для виконання загальнодержавних функцій. Їх реалізація здійснюється за рахунок коштів державного бюджету та під контролем відповідних органів виконавчої влади.

До делегованих повноважень належать:

реалізація державної політики у сфері соціального захисту, зайнятості, опіки і піклування;

організація заходів щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій;

сприяння діяльності митних та інших державних органів на місцевому рівні.

Районні та обласні ради представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст. Вони затверджують відповідні бюджети, програми соціально-економічного розвитку, координують діяльність громад у межах регіону. Виконання затверджених ними бюджетів покладається на місцеві державні адміністрації, які діють у межах визначених радою повноважень.

Діяльність органів місцевого самоврядування обмежується принципом законності, відповідно до якого вони зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Державний контроль за їхньою діяльністю допускається лише в межах, визначених законодавством, і не може перетворюватися на втручання у реалізацію власних повноважень органів місцевого самоврядування. Разом із тим адміністративний нагляд з боку уповноважених державних представників спрямовується виключно на перевірку законності прийнятих рішень.

Органи місцевого самоврядування мають право звертатися до суду з метою захисту своїх прав і законних інтересів, зокрема у випадках прийняття незаконних актів місцевими органами виконавчої влади.

Отже, компетенція органів місцевого самоврядування являє собою законодавчо визначений обсяг їхніх повноважень, що охоплює як власні (самоврядні) функції, спрямовані на забезпечення життєдіяльності громади, так і делеговані повноваження, покладені державою для реалізації загальнодержавних завдань у межах місцевого рівня управління.

16.6. Взаємодія органів місцевого самоврядування з Державною прикордонною службою України

Взаємодія Державної прикордонної служби України розглядається як врегульована законодавством, узгоджена за метою, місцем і часом спільна діяльність прикордонного відомства з іншими

суб’єктами системи безпеки держави, спрямована на захист національних інтересів, забезпечення недоторканності державного кордону, охорону суверенних прав України у її прилеглій зоні та виключній (морській) економічній зоні. Така взаємодія передбачає раціональне поєднання сил, засобів, ресурсів і методів, притаманних кожному з учасників, для досягнення максимальної ефективності у виконанні покладених на них завдань.

Одним із базових принципів діяльності Державної прикордонної служби України, відповідно до статті 3 Закону України «Про Державну прикордонну службу України», є взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та громадськими організаціями під час реалізації функцій прикордонної безпеки. Зазначений принцип відображає системний підхід до організації охорони державного кордону, адже без ефективної координації з іншими державними структурами, місцевими органами та населенням забезпечення належного прикордонного режиму є неможливим.

Механізм взаємодії Державної прикордонної служби України з органами державної влади та органами місцевого самоврядування полягає у постійному координуванні, обміні інформацією та синхронізації дій між підрозділами прикордонної служби, міністерствами, державними службами та виконавчими органами місцевих рад. Такий механізм забезпечує узгоджене прийняття управлінських рішень, оперативне реагування на кризові ситуації, запобігання незаконній міграції, контрабанді, а також іншим загрозам прикордонній безпеці.

Форми взаємодії Державної прикордонної служби України як суб’єкта сектору безпеки та оборони класифікуються залежно від характеру, мети та кола учасників спільної діяльності. У науковій літературі найчастіше виокремлюють такі основні групи форм взаємодії:

Інформаційна взаємодія – регулярний обмін аналітичними, оперативними та статистичними даними;

Спільні практичні заходи – проведення спеціальних операцій, спільних патрулювань, оперативно-профілактичних і пошукових дій, а також участь у комплексних перевірках пунктів пропуску.

Координаційно-організаційна діяльність – проведення спільних нарад, робочих зустрічей, координаційних рад та обговорень з метою узгодження позицій і прийняття спільних рішень.

Навчально-виховна співпраця – організація спільних навчань, тренувань, конференцій та заходів із правового виховання населення, спрямованих на формування правової культури та підвищення рівня громадської безпеки у прикордонних регіонах.

Форми взаємодії виступають зовнішнім проявом узгодженої діяльності, яка здійснюється у межах правових норм та функціональних повноважень учасників, і є інструментом реалізації державної політики у сфері національної та прикордонної безпеки.

Специфічний порядок координації органів місцевого самоврядування із питань дотримання прикордонного режиму закріплено у Постанові Кабінету Міністрів України № 48 від 18 січня 1999 р. Вона регламентує основні напрями взаємодії між центральними, місцевими органами виконавчої влади та Державної прикордонної служби України й визначає порядок здійснення контролю у пунктах пропуску, а також заходи з підтримання режиму державного кордону.

У межах повноважень органи місцевого самоврядування спільно з відповідними органами управління розробляють:

плани взаємодії, що передбачають конкретні заходи координації діяльності;

механізми обміну інформацією між службами;

заходи оперативного реагування на порушення прикордонного режиму чи загрози безпеці.

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», до компетенції органів місцевого самоврядування у прикордонній сфері належать: створення належних умов для функціонування пунктів пропуску через державний кордон, сприяння Державній прикордонній службі у підтриманні прикордонного режиму та забезпеченні безпеки громадян на відповідних територіях. Зазначені повноваження мають допоміжний та координаційний характер стосовно діяльності ДПСУ, оскільки остання є центральним суб’єктом, наділеним державою основними функціями щодо охорони та захисту кордону.

Таким чином, ефективна взаємодія Державної прикордонної служби України з органами державної влади, місцевого самоврядування та громадськістю є необхідною умовою комплексного забезпечення прикордонної безпеки держави, сприяє стабільності у прикордонних регіонах і підвищує рівень захищеності національних інтересів України.

Тлумачення основних термінів

ТЕРМІН	ТЛУМАЧЕННЯ
Місцеве самоврядування (Local Self-Government)	Гарантоване державою право і реальна здатність територіальної громади самостійно або через органи вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції та законів.
Територіальна громада (Local community)	Первинний суб’єкт місцевого самоврядування, що складається з жителів певного населеного пункту і безпосередньо здійснює владу на місцях.
Місцеві ради (Local Councils)	Виборні представницькі органи, які діють від імені територіальних громад та ухвалюють рішення з основних питань місцевого життя (соціально-економічний розвиток, місцевий бюджет).
Місцевий референдум (Local Referendum)	Одна з основних форм прямої демократії на місцевому рівні, що передбачає вирішення громадою питань місцевого значення шляхом безпосереднього волевиявлення.
Власні повноваження (Own Powers)	Повноваження, що реалізуються органами місцевого самоврядування самостійно, під їхню відповідальність і без втручання органів державної влади.
Делеговані повноваження (Delegated Authority)	Повноваження, передані органам місцевого самоврядування державою для виконання загальнодержавних функцій, їх реалізація здійснюється під контролем виконавчої влади.

КУШНІР Ірина Павлівна

АДАМЧУК Сергій Валерійович

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ

Навчальний посібник

Електронне видання

Редактор: С. С. Кондратюк
Коректор: А. В. Посвістак
Комп'ютерна верстка: А. В. Посвістак
Дизайн обкладинки: AI Gemini

Здано до набору: 22.05.2026 р. Підписано до друку 29.05.2026 р.
Формат 60*84/16. Папір офс. Гарн. Times New Roman/
Друк цифровий. Ум.друк. арк.- 15 Обл.-вид.арк.- 15,31
Тираж 300. Зам. № 112

Видавництво ПП «Монускрипт»
вул. Старокостянтинівське шосе, 26
м. Хмельницький